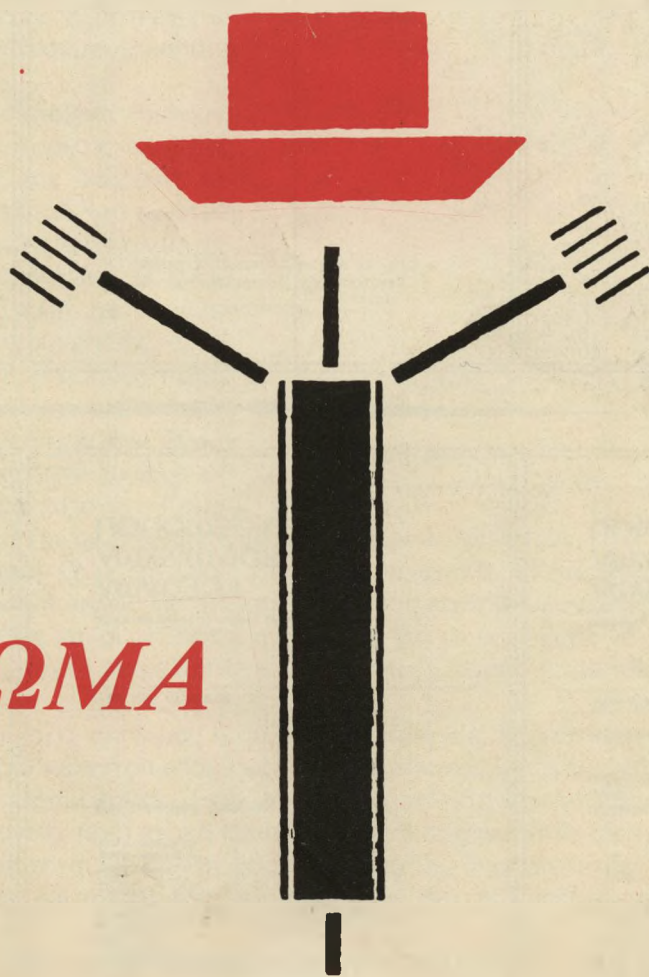

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 95, Οκτώβριος 1988
τιμή τεύχους 250 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

‘Η περεστρόικα κι εμείς

Σοβιετική γεωργία και περεστρόικα ● ‘Ο έθνικισμός ενάν-
τια στις έθνικότητες ● Οί οικονομικές μεταρρυθμίσεις του
Γκορμπατσώφ ● Τί πρέπει ν’ αλλάξει στην κοινωνία μας
● ‘Η διανόηση στην ΕΣΣΔ ● ‘Η περεστρόικα και ή εύρω-
παϊκή ‘Αριστερά

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Οκτώβριος 1988,
τεύχ. 95 δρχ. 250
Κέκροπος 2, 105 58 ΑΘΗΝΑ
τηλ. 32.28.791, 32.39.645

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστείδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Άνδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Έλένη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

Έκδότης, Άγγελος Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Άθήνα 105 58, τηλ. 32.28.791.

Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας.
Έκτύπωση-Βιβλιοδεσία, «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16 Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550 και 36.23.877.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Όλα τὰ τεύχη τοῦ ΠΟΛΙΤΗ
ἀπὸ τὸ 1 ἕως τὸ 72
(Μάιος 1976-Όκτ. 1986
ΜΟΝΟ ΜΕ 6.000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, Τό ΠΑΣΟΚ σήμερα καί αύριο	5
Γιώργου Καρρά, Εἶσαι ὁ Πρωθυπουργός!!	7
Γιώργου Μαργαρίτη, Τά ὄρια τῆς ἐπιδότῃσης	8
Γιώργου Καρρά, Δημόσιος ἀνδρας, δημόσια γυναίκα, δημόσιο	10
Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου, «Μεγάλη ἀριστερά» μέ μικρομεσαίες ἰδέες	12
Κώστα Σταμάτη, Οἱ πολιτικές ἐλευθερίες στό σύγχρονο αὐταρχικό, ἀστικό κράτος	15
Δημήτρη Κωσταντίου, Γιά τὰ Μουσεῖα	22
ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΕΣΤΡΟΤΚΑ	25
Gerard Duchêne, Οἱ δύο οικονομικές μεταρρυθμίσεις τοῦ Γ. Γκορμπατσώφ	26
Theodor Shanine, Ἡ σοβιετική γεωργία καί περεστρόικα	33
Nicolas Werth, Διανόηση καί περεστρόικα	40
Σ. Καρταβέλι, Ὁ ἐθνικισμός ἐνάντια στίς ἐθνικότητες	44
Τατιάνας Ζασλάβσκαγια, Νά ξαναστήσουμε τήν οικονομία στά πόδια τῆς	49
Άγγελου Έλεφάντη, Ἡ περεστρόικα κι ἐμεῖς	56
Δημ. Δημηρούλη, Ἡ Βαβέλ τῶν εἰδῶν	64
Φώτη Καβακόπουλου, Γιά τήν ὑπεράσπιση τῶν γλωσσικῶν χρήσεων	69
Παντελή Μπουκάλα, Κέρματα	74
Άγγελου Έλεφάντη, Ἀντιγραφῆς ἐγκώμιον	76
Έλένης Δημητρίου, Τό ζοφερό μέλλον τοῦ Βιβλίου	79
Γιάννη Γιαννόπουλου, Ἱστορικές σπουδές καί πολεμική	81

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ἐτήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.
ἑξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπη ἐτήσια 3.000 δρχ.
Άλλες χώρες, ἐτήσια 3.300, ἑξάμηνη 1.800

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Ἐτήσια 1.500, ἑξάμηνη 800

Ἱδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας καί Σία Ο.Ε. Ἐκδότης Άγγελος Έλεφάντης,
Κέκροπος 2, 105 58 Άθήνα τηλ. 32.28.791. Ἐκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣ-
ΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

Τό ΠΑΣΟΚ σήμερα και αύριο

Καί, μέ τά πολλά, γύρισε. «Ήρθιος», όπως θέλουν νά πιστέψουμε οί μέν, άπλώς όρθιος σύμφωνα μέ τούς δέ. Αυτόι οί τελευταίοι δέν βρίσκονται μόνο στην άντιπολίτευση, όπως άπό πρώτη ματιά φαίνεται· βρίσκονται και μέσα στό ΠΑΣΟΚ. Σιδερένιος Μεσσίας, άνανεωμένος Άρχηγός, Νικητής και Είρηνοποιός ταυτόχρονα — αυτή πάντως δείχνει νά είναι η κυρίαρχη πασοκική έκδοχή. Τό κόμμα, μετά άπό δύο μήνες παρατεταμένης άβεβαιότητας, άβεβαιότητας όχι τόσο ως προς τό παρόν όσο ως προς τό μέλλον, μοιάζει τώρα νά ποντάρει περισσότερο παρά ποτέ στό πρόσωπο του Άρχηγού του, νά προβάλλει τίς ικανότητές του. Ό υπέρμετρος όμως ζήλος σέ αυτήν τήν προσπάθεια, πού άγγίζει τά όρια μιās επικίνδυνης γελοιότητας, ούτε τήν άμηχανία κρύβει ούτε τή σπασμωδικότητα, τήν αίσθηση ότι κάτι δέν πάει καλά.

Ήλλωστε υπάρχουν και οί άλλοι· εκείνοι πού διαφώνησαν μέ τή φέστα. Καί δέν νομίζουμε ότι ήταν μόνο τό «ύφος και τό ήθος» της πού τούς ένόχλησε, αλλά ή πολιτική επένδυση πού υποκρύπτεται πίσω της. Ή υπάρχουν λοιπόν και τά διορατικά στελέχη, οί ευαίσθητοι φιλικοί άρθρογράφοι πού ρίχνουν σήμερα τό βάρος τους όλο και λιγότερο στό πρόσωπο του Άρχηγού και στό Κίνημά του, τό δικό του κίνημα, και όλο και περισσότερο στό κόμμα. Άκόμα και αν άναφέρονται οί παραπάνω στό άτομο Παπανδρέου, αυτό δέν γίνεται παρά μόνο για νά τόν καλέσουν, νά τόν παρουσιάσουν, νά τόν σπρώξουν, ώστε νά στηρίξει τήν «έπιλογή κόμμα». Τήν έπιλογή ενός κόμματος αρχών, μέ ιστορική προοπτική, άντικειμενικές διαδικασίες, σύγχρονου και έτοιμου για τό 1992 και τό 2000, δηλαδή αν όχι για τό άμεσο τουλάχιστον για τό άπώτερο μέλλον. Είναι οί ίδιοι, άλλωστε, πού προωθούν τήν έπιλογή των «μή παροχών», του μή προεκλογικού προφίλ τής κυβέρνησης και προετοιμάζουν — για νά λεχθούν τά πράγματα μέ τό όνομά τους — τήν έπιλογή του νά χάσει ή κυβέρνηση τίς εκλογές μέ τό κεφάλι ψηλά. Όποτε νά μπορέσει τό κόμμα νά άντέξει ό,τι κι αν του μέλλεται. Τώρα άλλωστε γίνεται ό έρανος για τό «Σπίτι του ΠΑΣΟΚ», τώρα πού κάποιοι άντιλαμβάνονται ότι ή διαφαινόμενη αποχώρηση Παπανδρέου άπειλεί τό κόμμα μέ διάλυση, χωρίς κλειδοκράτορα και κληρονόμο του «Σπιτιού».

Νά περισώσουν λοιπόν προσπαθούν οί τελευταίοι ό,τι μπορεί νά περισωθεί. Μέ τόν τρόπο τους. Άλλά μήπως και οί πρώτοι, οί όπαδοί των παροχών και τής προσωπολατρίας, οί άνευ όρων υποστηρικτές, τό ίδιο δέν προσπαθούν, μέ τόν δικό τους τρόπο; Σπρώχνοντας τό κόμμα στην «έπιλογή Παπανδρέου», τή μόνη άλλωστε άποδοτική πού γνωρίζουν, και αυτοί τό ίδιο επιδιώκουν νά μπει τό κόμμα μέ τίς λιγότερες δυνατές άπώλειες σέ ψήφους στη μετά τόν Παπανδρέου εποχή.

Αυτό είναι λοιπόν τό «σημερινό ΠΑΣΟΚ», μέ τό όποιο άποκλείει τή συνεργασία ό κ. Φλωράκης. Άλλά και κάποιο άπό αυτά τά δύο, ή και τά δύο, θά είναι τό «αύριανό» ή τά «αύριανά» ΠΑΣΟΚ, μέ τά όποια κατά τά φαινόμενα επιδιώκει — και έν πάση περιπτώσει δέν άποκλείει — τή συνεργασία ούτε ή Συμπράταξη του κ. Φλωράκη ούτε ή Μεγάλη Άριστερά του κ. Κύρκου. Άπό αυτά μάλιστα τό ΠΑΣΟΚ ή έν λόγω άριστερά προσδοκά, ως ένδειξη καλής θέλησης και πνεύματος συνεργασίας, τήν άπλή άναλογική.

Άλλά ή άπλή άναλογική είναι, πρώτα απ' όλα, όμολογία ήττας για τό ΠΑΣΟΚ και, δεύτερον, ύπονομεύει τήν ήδη έπισφαλή ένότητά του στη μεταπαπανδρειική περίοδο. Τό ΠΑΣΟΚ, μέ τούς προβληματισμούς πού κυριαρχούν σήμερα, θά καθιερώσει ίσως τήν άπλή άναλογική, μόνο αν κάνει τήν έπιλογή τής διακυβέρνησης τής στηριγμένης σέ άριστερά δεκανίκια και έγγυήσεις, τήν έπιλογή δηλαδή τής παραμονής στην έξουσία ως μόνου τρόπου νά περισωθεί τό ΠΑΣΟΚ, ή ένότητά του και τό μέλλον του. Ποιός άριστερός προσδοκά λοιπόν και τί άπό αυτό τό «αύριανό» ΠΑΣΟΚ;

Στα χερσινού σφραγιστού

«Είσαι ο πρωθυπουργός...»

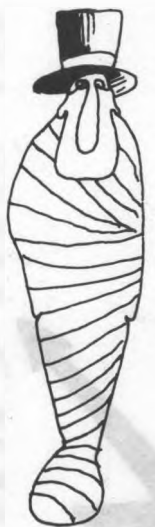
«Είσαι ο πρωθυπουργός, είσαι ο πρωθυπουργός», δόνησε την ατμόσφαιρα της υποδοχής του Παπανδρέου. Τό σύνθημα μοιάζει γελοίο όταν απευθύνεται σε κάποιον που ήδη είναι πρωθυπουργός. Όμως η υποδοχή Παπανδρέου ήταν καθαρά προεκλογική, με την αυστηρή σημασία της λέξης. Και για άλλες συγκεντρώσεις έχει λεχθεί κατά καιρούς ότι ήταν προεκλογικές σε μη προεκλογική περίοδο, και ήταν. Έδω όμως δεν πρόκειται περί αυτού. Τό μαρτυρά η πρωτοφανής κινητοποίηση (μέ ισχνά πάντως αποτελέσματα), ή αγωνία των γνωστών υπευθύνων, ο Κουλούρης που ξαναβγαίνει από τήν αφάνεια, τό τηλεοπτικό παραλήρημα που όμοιο του δέν ματάδαμε, οι βρακοφόροι από τή λεβεντομάνα Κρήτη, εκείνα τά «Τού λαού ή καρδιά λέει όχι πιά στή δεξιά», εκείνο «τό πίο ένθουσιώδες μήνυμα νίκης (;) που γνώρισε ό τόπος τά τελευταία χρόνια» του Κωστόπουλου και τό τεράστιο εδγλωττο πανώ «Σήμερα αρχίζει ή νέα τετραετία».

Βρίσκομαστε λοιπόν σε προεκλογική περίοδο. Για τό ΠΑΣΟΚ. Πού άρχισε πριν από δύο μήνες στό Γενικό Κρατικό και θά τελειώσει σε δέκα, σε είκοσι μέρες. Κάτι τέτοιο. Μέχρι τότε θά έχει ξεκαθαρίσει στήν κοινή συνείδηση εκείνο που ή απόσταση και ή μυστικότητα κρατούσε κρυφό, και τό όποιο τά άρμόδια πασόκια, έντρομα, από τήν άρχή κατάλαβαν ότι θά ήταν τό κλειδί: τό κατά πόσον δηλαδή ό Παπανδρέου θά καταφέρει νά δώσει τήν εικόνα ενός άνθρώπου που είναι βιολογικά σε θέση νά κυβερνήσει με τόν τρόπο που μέχρι τώρα τό έκανε, δηλαδή ως άπόλυτος άρχηγός· ή, αντίθετα, τό κατά πόσον θά είναι πολιτικά ένας ζωντανός-νεκρός, συμβολικά παρών παρά λειτουργούσα έγγύηση συνοχής και συνέχειας. Στή δεύτερη περίπτωση ή προεκλογική περίοδος θά έχει τελειώσει για τό ΠΑΣΟΚ πριν τής ώρας της. Στήν πρώτη, θά υπάρχουν κάποιες έλπίδες για τή μελλοντική, τήν κανονική προεκλογική περίοδο.

Τό ΠΑΣΟΚ έχει ριχτεί λοιπόν με τά μούτρα, δύο μήνες τώρα, νά άμβλύνει τό ράγισμα τής ύγειας, άρα και τής πολιτικής εικόνας, του άρχηγού του. Πολιτική για αυτό ήταν άκριβώς έτούτο. Έξου και τά φαιδρά περί «έντολών» από τό νοσοκομείο, τά περί συσκέψεων στό κρεβάτι, τά περί μη άναπλήρωσης παρά τίς ναρκώσεις και τά σωληνάκια. Θά δούμε κι άλλα, καθώς σύμπας ό κρατικός μηχανισμός θά συμμετέχει στήν άναμενόμενη περιφορά, δεξιά και άριστερά, του πρωθυπουργού και θά εξάιρει τή ζωντάνια του. Άν καταφέρουν και στυλώσουν κάπως τόν άρχηγό τους (και άν αυτός άντέχει) και κάπως πείσουν ότι δέν θά μάς μείνει στά χέρια, που λένε, άρα ότι έχει νόημα νά τόν ψηφίσουμε, τότε έλπίζουν κάπως. Γι' αυτό και τό ΠΑΣΟΚ βρίσκεται σε προεκλογική περίοδο. Είναι ή άναγκαία προϋπόθεση για τήν προεκλογική περίοδο.

Άλλά υπάρχει και δεύτερο «χαρτί». Γιατί ακόμα και γερός νά φανεί ό Παπανδρέου, οι άπώλειες λόγω ύγειας δέν θά εξαλειφθούν βέβαια τελείως. Και έπιπλέον ένας Παπανδρέου έστω και ίδιος με τόν χτεσινό, δέν φτάνει. «Άνανεωμένος», λοιπόν, και «δημιουργικός». Ό ίδιος ό πρωθυπουργός έχει δώσει τήν κατεύθυνση: μετά τήν «περιπέτεια» μου και τήν περισυλλογή, επανέρχομαι «μέ περισσότερη εθθύνη». Και ό τύπος του, μήν άμφιβάλλετε καθόλου, θά τόν στηρίξει φανατικά έδω. Ό *Έλευθεροτυπία*, αίφνης, άλλο δέν κάνει τόσον καιρό από τό νά μάς μιλάει για έναν «άλλον» Παπανδρέου, έναν «διαφορετικό» Παπανδρέου. Δηλαδή: μπορεί κάπως νά έχασα σε ζωτικότητα, είναι όμως σε αντίστάθμισμα πίο ώριμος, κατάλαβα, συνειδητοποίηση.

Όδη τά πρώτα δείγματα τά έχουμε. Τό άδίστακτο σηκάζ τής υποδοχής τί Εύρώπες δέν κατέβασε, τί Προεδρίες τής ΕΟΚ δέν μάς σβούριξε, τί Ειρήνες δέν επικλέστηκε, τί Οικουμενες δέν μάς ξεφούρνισε, τί μακροπρόθεσμα και μακροϊστορικά δέν μάς άράδιασε. Τό *Βήμα* πάλι, τήν έπομένη τής υποδοχής ήταν σαφές: «Τά πρώτα μηνύματα των πρωθυπουργικών προσανατολισμών από τό Λονδίνο ήταν θετικά. Ό άπόρριψη τής άγορικής προεκλογικής ψυχολογίας των "παροχών", ή έπισήμανση τής ανάγκης νά χαράζουμε έθνικές πολιτικές με βάση τήν πρόκληση του έκσυγχρονισμού και του εύρωπαϊκού όρίζοντα είναι σημαντικές διατυπώσεις, ενάντια στις άπλουστευτικές λογικές που, έθιμικά, κυριαρχούν στό ΠΑΣΟΚ, και μάλιστα στις παραμονές άναμετρήσεων». Μάλιστα έπίκειται «άνασχηματισμός, με καθοριστικό ρόλο του κ. Σημίτη στήν δλη οικονομική πολιτική, άκριβώς για νά έμπεδώσει ένα παρόμοιο κλίμα προσέγγισης των προβλημάτων». Κοντολογίς: ό Παπανδρέου «ήδη καλείται σε έναν διάλογο όχι πιά με τήν καθημε-

Δια γυμνού σφάλλμας

ρινότητα, αλλά μέ τή διάρκεια». Μόνο έτσι, άλλωστε, θά έχει ελπίδες καί τό ίδιο τό ΠΑΣΟΚ νά σταθεί στά πόδια του μελλοντικά ως κόμμα «ϊστορικής προοπτικής», ως κόμμα άρχων καί θεσμών. Όλόκληρη σχεδόν «στρατηγική» κρύβεται μέσα σέ αυτά τά λόγια. Στρατηγική περισσότερο γιά τίς εκλογές, δχι γιά τό... 1992.

Τό ποιός θά χάσει τίς μακρόπνοες ενοράσεις καί τήν εικόνα ενός νέου, ώριμου Παπανδρέου πού είδε καί κατάλαβε δέν τό γνωρίζουμε. Μέ αυτό πάντως θά έχει νόημα νά ασχοληθεί κανείς εάν πρώτα καταφέρει τό ΠΑΣΟΚ νά πείσει δι τή προχτεσινή υποδοχή δέν ήταν ταυτόχρονα καί πολιτικό μνημόσυνο του άρχηγού του.

Γιώργος Καρράς

Τά όρια τής επιδότησης ώς κυρίαρχου τρόπου παραγωγής

Οί όλοένα καί συχνότερες επελάσεις όλων αυτών των φιλόδοξων ομάδων πίεσης πού επιθυμούν νά προβιαστούν σέ ομάδες μάχης στό όνομα του Χριστού ή του Κοσκωτά, οδήγησε στην τρίτη σειρά τής έπικαιρότητας τά έξίσου μαχητικά γεγονότα του Ρεθύμνου. Θεωρούμε άδικη αυτή τήν άνιση μεταχείριση, καθώς οί κανιβαλισμοί τής μικρής κρητικής πόλης παρουσιάζουν ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά. Σπεύδουμε λοιπόν, μέ τά πενιχρά μας μέσα, νά άποκαταστήσουμε τήν άδικία.

Ό κυρίαρχος τρόπος παραγωγής στην πόλη του Ρεθύμνου είναι ή επιδότηση. Έπιδότηση πού ξεφεύγει από τά συνήθη μεγέθη του νεοελληνικού χώρου — του έντός των ευρύτερων συνόρων τής ΕΟΚ — γιά νά πάρει άνεξήγητα παράλογες διαστάσεις. Άπό πού νά άρχισει κανείς; Άπό τήν έπιμονή στην εγκατάσταση πανεπιστημίου 5.000 φοιτητών (τό 1990) σέ μιά πόλη 15.000 κατοίκων μέ όλα τά εκπορευόμενα προβλήματα; Άπό τήν άπίστευτη ιστορία του λιμανιού πού κτίστηκε μέ κόστος εκατοντάδες εκατομμυρίων σέ περιοχή πού οί «άρμόδιοι φορείς» (;) υπέδειξαν παρά καί ενάντια στις γνώμες των τεχνικών μέ αποτέλεσμα τίς συνεχείς πολυέξοδες εργασίες εκβάθυνσης πού άκυρώνει σταθερά ή κινούμενη άμμος ώστε τά πλοία νά μίν μπορούν νά άράζουν στό λιμάνι; Έργα πού έπικείται νά συνοδευτούν από νέες άπύθμενες επιδοτήσεις γιά τήν κατασκευή μαρίνας στόν ίδιο προβληματικό χώρο! Ή, γιά νά σταματήσουμε εδώ, από τήν ιστορία τής κατασκευής περιφερειακής λεωφόρου σέ τοποθεσίες πού πάλι αυτοί οί παράξενοι «φορείς» επέβαλαν, μέ τρόπο πού νά μπλοκαριστεί τό πολυέξοδο έργο σέ άδιάβαστα φαράγγια;

Άν μέ άπλή στατιστική ύπολογίσουμε τό κόστος αυτών των κεντρικών επιδοτήσεων στό νομό φθάνουμε στό ποσό των 200-300.000 δρχ. κατά κεφαλήν έτησίως, χωρίς νά συνυπολογιστούν άλλες κωμικοτραγικές ιστορίες όπως ή ίδρυση «πάρκων» στά χωριά. Δέν είναι όμως οί μόνες. Έλαιοπαραγωγοί, άμπελουργοί, βιοτέχνες, τουριστικοί πράκτορες πρώτης ή δεύτερης γενιάς, επιδοτούνται άγρίως. Άνάμεσά τους, οί πλέον άχάριστοι άπεδείχθησαν οί πτηνοτρόφοι.

Οί τελευταίοι, γιά τήν άκρίβεια οί πίο δυναμικοί εκπρόσωποί τους, εκριναν σκόπιμο νά εισβάλλουν στην πόλη, νά άπειλήσουν υπεύθυνους καί άνεύθυνους, καί νά στηρίξουν τίς άπειλές τους μέ πολύ συγκεκριμένες πράξεις. Μέ τήν ολοκληρωτική καταστροφή των γραφείων τής Διεύθυνσης Γεωργίας του Νομού. Χρειάζεται εδώ μιά διευκρίνιση γιά νά γίνει κατανοητό τό εκεί κλίμα στόν άναγνώστη. Όταν στην Κρήτη κάποιοι άποφασίζουν νά τά σπάσουν τό δηλώνουν στην άστυνομία ώστε νά τούς αφήσει νά κάνουν τό μεράκι τους γιατί, σέ ενάντια περίπτωση «θά μιλήσουν τά όπλα». Τά τελευταία δέ, σέ αντίθεση μέ τά συμβαίνοντα στην ύπόλοιπη Έλλάδα, κυκλοφορούν εύρύτατα.

Δια χειρὸς ἀρθρογράφου

Τὰ «αἰτήματα» στό ὄνομα τῶν ὁποίων δόθηκε αὐτό τό «μικρό μάθημα» βίας, παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἀνάμεσα σέ ἄλλα ξεχωρίζουμε τήν διακοπή τῆς υποχρέωσης ὑποβολῆς βεβαίωσης φορολογικῆς ἐνημερότητας γιά τή χορήγηση δανείων ἀπό τήν ΑΤΕ, τήν κατά 50% (!) ἐπιδότηση τῶν ζωοτροφῶν, τήν πάγια ἐπιδότηση τοῦ κρέατος, τήν ἐλεύθερη βόσκησι τῶν κοπαδιῶν σέ βοσκοτόπους, ἤ σέ ὅποιον τόπο οἱ κτηνοτρόφοι χαρακτηρίσουν ὡς τέτοιον, ἐρήμνη τῆς γνώμης τοῦ ἰδιοκτῆ κ.λ.π. Ὅλα αὐτά ἐπιπλέον τῶν ἤδη «κεκτημένων δικαιωμάτων». Ὅπως γιά παράδειγμα, τῆς ἐπιδότησης γιά κάθε νεογέννητο ζῶο, ἐπιδότηση πού φαίνεται ἀθῶα ἀλλά πού παίρνει ἐκπληκτικές διαστάσεις ἂν ἀναλογισθεῖ κανεῖς ὅτι, σύμφωνα μέ δηλώσεις πού καμία ἀρχή δέν ἔχει δικαίωμα νά ἐλέγξει, στήν Κρήτη ὄχι μόνο ὄλα τὰ θηλυκά ζωντανά γεννοῦν μέ ρυθμούς κουνελιῶν ἀλλά καί τὰ ἀρσενικά ἀκόμα ἀκολουθοῦν σταθερά τίς ἐπιδόσεις τῶν θηλυκῶν στόν τομέα αὐτό...

Ἡ Νέα Δημοκρατία ἔσπευσε νά χαρακτηρίσει τήν καταστροφική κινητοποίηση «ἥρωική». Τά ἴδια θά ἔλεγε καί τό ΠΑΣΟΚ ἂν ἦταν αὐτό στήν ἀντιπολίτευση. Ἐδῶ καί πολλά χρόνια τά μεγάλα πολιτικά κόμματα συναγωνίζονται ποῖο θά εὐνοήσει καί θά κολακέψει περισσότερο τοὺς νησιώτες, καθώς οἱ τελευταῖοι φτιάχνουν συχνά τίς ἐκλογικές διαφορές. Ἔτσι, ζητήματα προκλητικά ἄνισης μεταχείρισης τῶν πολιτῶν ὅπως εἶναι τό δικαίωμα ὄπλοφορίας, θάβονται μ' ἓνα κλείσιμο τοῦ ματιοῦ καί μιᾶ ἀόριστη ἀναφορά στήν «λεβεντιά» τῶν κρητικῶν. Φαίνεται ὅτι στό ὄνομα αὐτῆς τῆς «λεβεντιάς» ὀραματίστηκαν οἱ κυβερνήσεις ΝΔ καί ΠΑΣΟΚ τήν μετατροπή τῶν ντόπιων σέ ἀποτελεσματικά γκαρσόνια κάθε τουρίστα. (Ἄχ αὐτό τό φρικτό «ἄλό μίστερ» τῶν παιδιῶν στοὺς δρόμους τῶν χωριῶν!).

Ὅπως καί νά 'χει, ἡ πολιτική τῶν συνεχῶν παροχῶν καί τοῦ καλοπιάσματος φαίνεται νά ἐγγίζει τά ὄρια τῆς. Ἡ διαπαιδαγώγηση ἑνός σημαντικοῦ μέρους τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς παρασιτικῆς, τῆς μὴ παραγωγικῆς δραστηριότητας, ὑπονόμευσε καίρια τό σημαντικό δυναμικό τοῦ νησιοῦ καί ἀνέδειξε τόν τουρισμό ὡς μόνη περίπου διέξοδο. Καί καθώς ὁ τουρισμός εὐνοεῖ τοὺς παράλιους, οἱ ὄρεσίβιοι διεκδικοῦν μέ φανατικούς — ἄρα καί ἀπελπισμένους τρόπους — τήν διεύρυνση τοῦ παραδοσιακοῦ συστήματος παροχῶν ὡς τό ἀδύνατο: τήν ἐξίσωση τῶν εἰσοδημάτων τοὺς μέ τά ἀντίστοιχα τῶν παραλίων. Αὐτό πού ξεκίνησε ὡς προεκλογικό παιγνίδι γίνεται τώρα δραματικό ἀδιέξοδο.

Καί φυσικά ὄχι σέ βάρος τῶν ψηφολατρῶν ἀπερίσκεπτων μαθητευόμενων μάγων.

Γιώργος Μαργαρίτης

Δημόσιος ἄνδρας, δημόσια γυναίκα, δημόσιο θέαμα

Κάποτε θά πρέπει νά σταματήσει αὐτό τό καλαμπούρι μέ τήν *Αὐριανή*. Ὅπου δηλαδή σχεδόν ὄλοι ἐξεγειρόμαστε σέ τακτά χρονικά διαστήματα ὅταν ἐκείνη ἀνοίγει τό βόθρο τῆς καί συλλαβίζει χυδαῖα τά ὄσα ἄλλοι βρώμικα ὑπαινίσσονται καί προετοιμάζουν. Ὅπου σχεδόν ὄλοι βγαίνουμε ἀπό τά ρούχα μας: πῶ, πῶ, πῶς μποροῦν νά λέγονται τέτοια πράγματα τήν σήμερον ἡμέραν. Μά ἀκριβῶς τήν σήμερον ἡμέραν μποροῦν νά λέγονται.

Λές καί πρόκειται λοιπόν γιά κάποια ὑπόθεση σαβουάρ βίβρ, γιά κάποιο τεράστιο θέατρο ὅπου οἱ ὑποκριτές ἀπαγορεύεται νά βγάξουν τίς μάσκες, λές καί πρόκειται γιά ἓνα παιγνίδι προ-

Δια γυμνού σφάλαμου

σχημάτων στο όποιο οι πάντες μπορούν να έννοουν τά πάντα, λίγα όμως μπορούν να γράφονται επί ποινή εξοστρακισμού από τήν καθωσπρέπει κοινότητα τών δημοσίων θεαμάτων. Όλοι έξι-στανται μέ τήν έν λόγω φυλλάδα ένω ταυτόχρονα μάς διαβεβαιώνουν, στή διπλανή σελίδα, ότι πρόκειται γιά «τήν επίσημη τού ΠΑΣΟΚ». Άν έτσι είναι, και είναι, καιρός νά πάψουμε νά βαρᾶ-με μόνο τό σαμάρι, τό σαμάρι πού παίζει ακριβώς τό λόγο νά άποσπᾶ τήν προσοχή από τό γάι-δαρο.

Γιατί όλα αυτά τά χρόνια όχι μόνο ο Κουρής δέν έπαψε νά συσκέπτεται και νά συναποφασίζει μέ τό ΠΑΣΟΚ αλλά και η έφημερίδα του ποτέ και πουθενά δέν έγραψε *απολύτως τίποτα* πού νά μήν άπορρέει *κατευθείαν* από τή λογική τού ΠΑΣΟΚ, νά μήν τήν καλλιεργεί και νά μήν τήν έξυ-πηρετεί.

Θά μου πείτε ότι η έφημερίδα άλλο δέν κάνει από τό νά χαϊδεύει τά ευτελέστερα ένστικτα τού κόσμου. Άλλά και τό ΠΑΣΟΚ σέ ποιά ακριβώς ένστικτα άπευθύνεται; Θά πείτε ακόμα ότι, όσο νά 'ναι, η έφημερίδα τραβάει τά πράγματα στίς ακρότατες συνέπειές τους. Άπό πότε όμως οι ά-κρότατες συνέπειες δέν είναι νόμιμες, θεμιτές συνέπειες; Και όλα αυτά άλλωστε φαίνονται από τά μέτωπα πού τό ΠΑΣΟΚ ποτέ δέν άνοιξε μέ τή φυλλάδα τού Ταύρου και —άκόμα σημαντικότερο— από τά μέτωπα πού δλόκληρος ο κυβερνητικός Τύπος έξισου ποτέ δέν έχει ά-νοίξει μαζί της. Τί παραπάνω από σκάνδαλο, τραμπουκισμό, μαγκιά, λαϊκισμό, δημαγωγία, άν-τριλίκι πουλάει η *Αύριανή*; Τί λιγότερο πουλάει το ΠΑΣΟΚ;

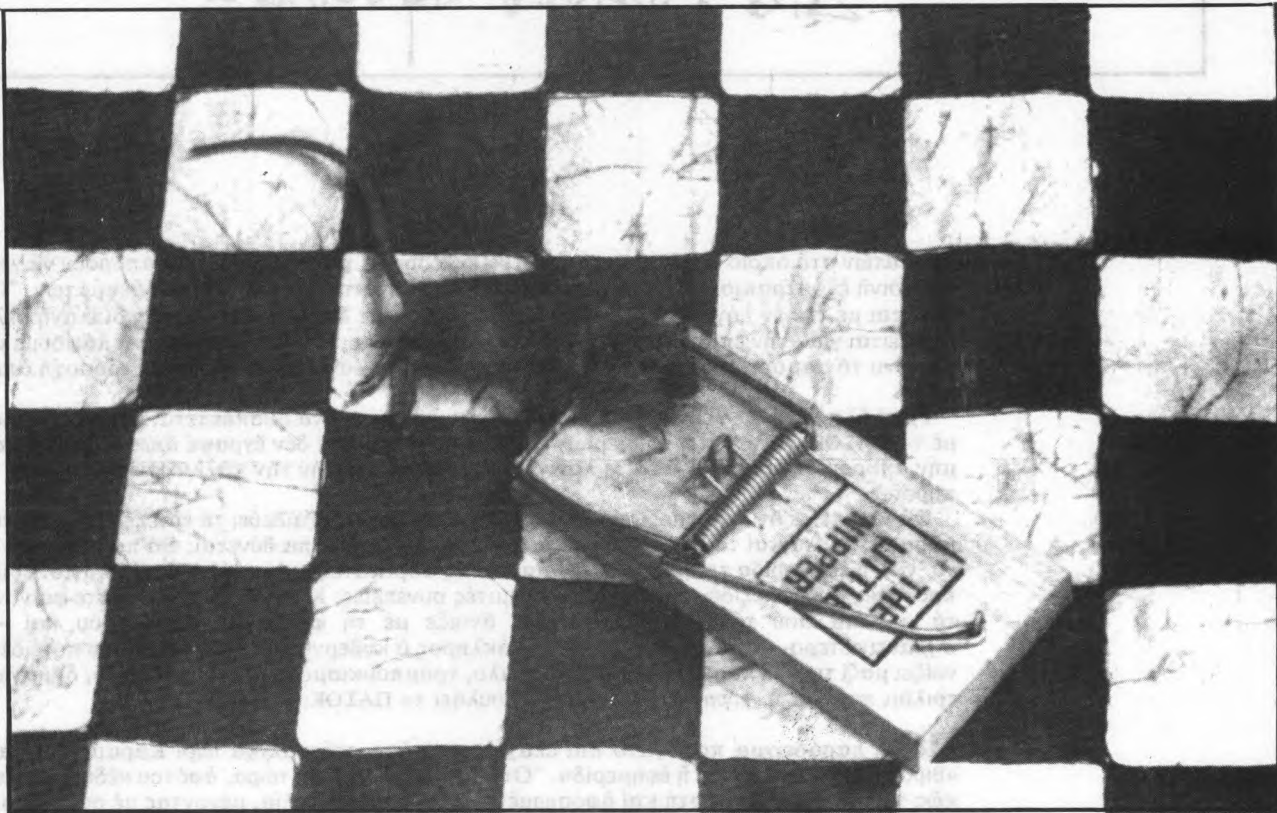
Πάρτε παράδειγμα πρόσφατο και έλάχιστο τά όσα σεξουαλικά περί Καραμανλή και δεξιᾶς «θηλυπρέπειας» έγραψε η έφημερίδα. Ότι, είκοσιένα χρόνια τώρα, άφότου «έδιωχνε κακήν κα-κώς τήν πανέμορφη, πιστή και άφοσιωμένη σύζυγό του Άμαλία, μένοντας μέ σύντροφο μοναδι-κό του τό θαλαμηπόλο του Θεόδωρο», ύπάρχει πρόβλημα τί διάολο κάνει μέ τή σεξουαλική του ζωή. Άρα η έχει «φιλενάδα» η έχει «φιλο» (και έδώ σαφείς ύπαινιγμοί γιά «τήν άγκαλιά της έ-ρωτικήςς Ευταξίας» πού αναφέρονται φυσικά γενικώς στή Δεξιά...) η «έξυπηρετείται μόνος του». Ένώ προφανώς «κάθε φυσιολογικός άνδρας θά προτιμούσε τή συντροφιά μιάς δμορφης νέας, πού άκούει στό όνομα Δημήτρα, παρά ένός θαλαμηπόλου...». Αυτά είπε η *Αύριανή* και αυ-τά άφησε νά έννοηθούν. Έμπλεξε τό «σέξ» μέ τήν πολιτική, η άπαίσια.

Όλοι όμως έχουμε καταλάβει ότι τά δημόσια, συστηματικά σχεδιασμένα, έξονυχιστικά άπο-καλυπτόμενα και άντιαισθητικά διατυμpanιζόμενα τσιλιμπουρδίσματα δημοσίου άνδρός επί —όμολογουμένως εδστοχα έπιλεγμένης και πληθωρικής άρχετυπικής...— γυναικείας φυσιο-γνωμίας (και εις βάρος άλλης, έξισου άρχετυπικής) δέν οφείλονται —μόνο— σέ πιθανή άκρά-τεια γεροντοκαψούρας, ένδεχόμενο προϊόν ραμολίρισμα η άσυγκράτητο αίσθημα μέ σοβαρό σκοπό, παρά ταυτόχρονα άποσκοπούν νά άνατρέψουν τήν εικόνα ένός άρρωστου κι άνήμπορου άνθρώπου, έπικυρώνοντας παράλληλα τή βαρβατίλα τής έξουσίας και άναζωογονώντας τήν έ-ξουσία τής βαρβατίλας. Και επιδιώκοντας, πολύ περισσότερο, τήν επί τής κλίνης ταύτιση σύ-σσωμου τού άνδρικού πληθυσμού μέ τόν άρχηγό και καλλιεργώντας τή φαντασιακή λαϊκή συμ-μετοχή και αυτενέργεια (διά τού εκλεγμένου εκπροσώπου) επί τής ουχί κάθετης, όπως λένε, άλ-λά μάλλον όριζόντιας εκλεκτής —ο Ίωάννου τό 'χει πιάσει πρό πολλού τό νόημα. Ό Παπα-νδρέου μάς εκπροσωπεί ως άντρας, *άρα* είναι ικανός νά μάς εκπροσωπεί γενικώς. Τήν «ένεργητι-κότητα» τής έξουσίας θέλησαν νά μάς έπισημάνουν. Και τήν έξουσία τής ένεργητικότητας. Και τά μέσα μαζικής ένημέρωσης, κρατικά και μή, και ο κρατικός μηχανισμός μάς έπιβεβαίωσαν ότι ο ήγέτης μας παραμένει ήγέτης και άξίζει νά παραμένει γιατί είναι «πολύ» άντρας. Έπομέ-νως και οι όπαδοί του.

Ίσαμε κεί πήγε τό έπίσημο ΠΑΣΟΚ και σταμάτησε. Άλλά «πολύ» άντρας δέν νοείται χωρίς τόν «λίγο» η τόν «καθόλου», άλλιώς δέν έχει κανένα άπολύτως νόημα, τό αντίθετό του είναι πού τόν νομιμοποιεί. Αυτή τήν άπλή, σχεδόν αυτόματη σκέψη έκανε η *Αύριανή*. Άν αυτός (έμεις) λοιπόν είναι (είμαστε) και πολύ άντρας, τότε οι άλλοι, οι δεξιοί, είναι μοιραία από καθόλου έως λίγο. Μήπως διαφωνείτε, κύριοι Παπανδρέου, Μαρούδα, Κουτσόγωργα και Σία;

Γιώργος Καρράς

«ΜΕΓΑΛΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ»

ΜΕ ΜΙΚΡΟΜΕΣΑΙΕΣ ΙΔΕΕΣ

Ύστερα και από τή συνάντηση Κύρκου-Φλωράκη

του Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου

Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΚΚΕ-ΕΑΡ

Το ΚΚΕ είχε ήδη από τά μέσα του καλοκαιριού, εγκαταλείψει τή συμπαράταξη· στόχος του πάντα μία ισχυρή Άριστερά, πού όμως τώρα πέρναγε μέσα από τήν ισχυροποίηση του ΚΚΕ στή βουλή, ώστε νά μπορεί νά παίξει καθοριστικό ρόλο στίς μετεκλογικές εξελίξεις. Μόνες αναφορές στή συμπαράταξη εκείνα τά «δποιος δέ θέλει νά ζυμώσει...» πού έκσφενδόνιζε ό κ. Φλωράκης κατά τής ΕΑΡ και πού έμοιαζαν νά τονίζουν ότι τό ζήτημα είχε μπει όριστικά στό ψυγείο. Στρατηγική του ΚΚΕ γιά τίς έρχόμενες εκλογές ήταν ή μή αυτοδυναμία του

ΠΑΣΟΚ, γεγονός πού θά τό ύποχρέωνε νά ζητήσει τή βοήθεια τής Άριστεράς, δηλαδή του ΚΚΕ, πού θά αναλάμβανε μόνο του νά παίξει αυτό τό ρόλο. Βέβαια «μή αυτοδυναμία» γιά τό ΠΑΣΟΚ σημαίνει στά 99% τών περιπτώσεων αυτοδυναμία γιά τή Νέα Δημοκρατία, τουλάχιστον μέ τό ύπάρχον εκλογικό σύστημα, κι αυτήν τό ΚΚΕ τήν άπεύχεται· μία στρατηγική στή κόψη του ξυραφιού, ή, άλλιώς, μία στρατηγική στή τύχη...

Άπό τήν άλλη μεριά ή ΕΑΡ: μεγάλα λόγια γιά μεγάλες Άριστερές, αλλά και μία σημαντική μερίδα του κόμματος πού δέν θέλει ούτε νά άκούει τή λέξη ΚΚΕ. Άνοιχτή στό διάλογο, αλλά κλειστή μέχρι πρότινος στή συνεργα-

σία, ή ΕΑΡ έβαζε δυσβάσταχτους όρους στό ΚΚΕ, όρους πού συνοψίζονταν σέ μία ριζική αναθεώρηση τής πολιτικής του. Κατά τά φαινόμενα λοιπόν ή κατεύθυνση ήταν ή αυτόνομη κάθοδος και γιά τήν ΕΑΡ. Στήν ούσία όμως ή πρώτη συνάντηση Φλωράκη-Κύρκου πού είχε γίνει τήν άνοιξη, δέν έγινε μόνο γιά νά πιστοποιήσουν οι δύο τίς διαφωνίες τους, ούτε γιά νά κουβεντιάσουν τά όράματά τους. Τέτοιου είδους διάλογος γίνεται σέ επίπεδο στελεχών τών κομμάτων· σέ επίπεδο άρχηγών οι συνομιλίες είναι πιο συγκεκριμένες, πιο πρακτικές.

Όλος ό κόσμος νόμιζε λοιπόν ότι ή συμπαράταξη είχε κολλήσει· στήν πραγματικότητα τά γεγονότα εξέλι-

σονταν φυσιολογικά προς την κατεύθυνση της συνεργασίας των δύο (τουλάχιστον) κομμάτων, με ένα ρυθμό και με όρους που, προς το παρόν, φαίνεται να καθορίζει ο ασθενέστερος κρίκος, ή ΕΑΡ. Τό ΚΚΕ βιάζεται βέβαια, ο Χαρίλαος προτρέπει, αλλά δεν χάνει την ψυχραιμία του: τό αποτέλεσμα είναι αυτό που μετράει. Μετά και την προχθεσινή δεύτερη συνάντηση και την, αρκετά ειλικρινή, συνέντευξη τύπου που ακολούθησε, τά πράγματα είναι πιά αρκετά ξεκαθαρισμένα. 'Η ΕΑΡ δέν συμφωνεί μέ τόν όρο «συμπαρατάξη», γιατί είναι όρος τού ΚΚΕ, μιλάει γιά «συνάντηση» και γενικά κάνει κάθε τι γιά νά δείξει ότι πρόκειται γιά ισότιμη συνεργασία και όχι γιά υπαγωγή τού ενός κόμματος στήν πολιτική τού άλλου. 'Η έγκατάλειψη τού όρου «συμπαρατάξη» τούς τελευταίους μήνες από τό ΚΚΕ παίρνει έτσι τόν χαρακτήρα ενός ανοίγματος, μιάς συμβιβαστικής διάθεσης, προς τήν ΕΑΡ.

Δέν σταματάει όμως εκεί ή 'Ελληνική 'Αριστερά. Μιλάει και γιά προγραμματική σύγκλιση, γιά ένα κοινό δηλαδή πολιτικό πρόγραμμα τού συνασπισμού και κυρίως γιά κοινές θέσεις στά ζητήματα της ΕΟΚ, της ανάπτυξης και της δημοκρατίας όπως εξήγησε ο Γρ. Γιάνναρος σέ συνέντευξη τού τόν 984. Πάντως ή διαφορά της προγραμματικής σύγκλισης μέ τούς όρους που είχαν τεθεί στήν πρώτη συνάντηση Φλωράκη - Κύρκος είναι έμφονη: τότε τό ΚΚΕ μιλούσε γιά μίνιμουμ σύγκλιση, γιά συμπαρατάξη δηλαδή μέ βάση τά τυχόντα κοινά σημεία της πολιτικής των δύο κομμάτων, ή δέ ΕΑΡ από τήν πλευρά της έθετε περίπου τόν όρο νά αλλάξει τελείως φυσιογνωμία τό ΚΚΕ, γιατί άλλως ή συμπαρατάξη ήταν αδύνατη. Σήμερα, μέ υποχώρηση κυρίως από τήν πλευρά τού ΚΚΕ, ή έμφαση έχει μεταφερθεί από τά δύο κόμματα στόν υπό ίδρυση συνασπισμό, τού όποιου αναζητείται πλέον ή πολιτική ταυτότητα. 'Αλλά σ' αυτό θά επανέλθουμε.

'Υπάρχουν τέλος οί ρυθμοί, τούς όποιους θά χαρακτηρίζαμε μάλλον άργούς και πού φαίνεται νά επιβάλλονται από τίς έσωτερικές δυσκολίες πού αντιμετώπιζει πιά πολύ ή ΕΑΡ και λιγότερο τό ΚΚΕ. Βέβαια ήδη από τήν εποχή πού ξεκίνησε ή δλη ιστορία της μετεξέλιξης υπήρχε μιά ισχυρή μερίδα στό κόμμα πού τήν θεωρούσε ως τό πρώτο, αναγκαίο βήμα γιά τή συνεργασία μέ τό ΚΚΕ. Μιά δεύτερη, εξίσου σημαντική, μερίδα έβλεπε τή μετεξέλιξη ως τήν άπαρχή της εισόδου στή μεγάλη πολιτική, γενικώς και άορίστως, και αυτοί θά πρέπει νά πεισθούν τώρα ότι ή μεγάλη πολιτική είναι ή συνεργασία μέ τό ΚΚΕ, ή Μεγάλη 'Αριστερά όπως τήν όνομάζει ο Λεωνίδα Κύρκος. 'Υπάρχουν τέλος και αυτοί,

πού όχι άπλώς δέν θεωρούν έαυτούς κομμουνιστές, αλλά και δέν θέλουν νά άκούσουν κουβέντα περί κομμουνισμού, κομμουνιστών, ΚΚΕ. 'Απέναντι στίς δύο αυτές τάσεις οί πρωτεργάτες της συμπαρατάξης στήν ΕΑΡ έχουν άνάγκη όχι μόνο νά προαγάγουν τήν δλη υπόθεση μαλακά, αλλά και νά άποκτήσουν τό ουσιαστικό πολιτικό έπιχείρημα ότι ο συνασπισμός της 'Αριστερας θά γίνει μέ άξονα τίς ιδέες της ΕΑΡ, θά προβάλλει άπόψεις πού βρίσκονται κοντά στήν πολιτική της: τό ΚΚΕ θά είναι τό σωμα και ή ΕΑΡ ή ψυχή της μεγάλης 'Αριστερας. Πάνω σ' αυτό ή ΕΑΡ θά διαπραγματευθεί άρκετά σκληρά.

ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΘΑ ΑΠΟΦΑΣΙΣΕΙ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΠΑΡΑΤΑΞΗ

Μιλώντας γιά τήν πλευρά τού ΚΚΕ, νομίζω ότι θά άδικοΰσε κανείς τή συνθετότητα τού προβλήματος, άν στεκόταν στή βιασύνη τού Χ. Φλωράκη (μή βάζεις τό κάρο μπροστά από τό άλλο, τού έπαναλάμβανε συνέχεια ο Λ. Κύρκος) και υπέθετε ότι τό ΚΚΕ υπομένει άπλώς τά καπρίτσια της ΕΑΡ προσδοκώντας ότι άργά ή γρήγορα θά τήν στοιχίσει στή συμπαρατάξη και θά της κόψει τή φωνή.

«Σκεφτόμουνα τώρα πού μιλάγες Λεωνίδα, αυτό πού είπε ο κ. Καμής, άκόμα και γιά δεύτερο κόμμα (Σ.Σ.: ότι δηλαδή ένας συνασπισμός της 'Αριστερας θά μπορούσε νά αναδειχθεί δεύτερο κόμμα στίς εκλογές). Και λέω ότι άν δέν φθάσουμε εκεί πού και τά δύο κόμματα θά θέλαμε νά φθάσουμε, μάλλον θά πετύχουμε, θά καταλήξουμε νά καθιερώσουμε τήν άπλή αναλογική. Καλό κι αυτό. 'Εστω κι αυτό νά τό πετύχουμε δέν είναι άσχημο».

Σ' αυτά τά λόγια τού Χ. Φλωράκη βρίσκεται κατά τή γνώμη μου ή οΰσια και ή διττή υπόσταση τού ζητήματος, όπως τουλάχιστον τό βλέπει τό ΚΚΕ.

'Από τή μιά πλευρά υπάρχουν οί έπερχόμενες εκλογές και οί άμεσες πολιτικές άνάγκες πού είναι φυσικό νά πιέζουν περισσότερο τό ΚΚΕ, ως μαζικό κόμμα. Τό ΚΚΕ βλέπει τή φθορά τού ΠΑΣΟΚ, γνωρίζει όμως ότι τό ίδιο θά παραμείνει καθλωμένο στό επίπεδο τού 10-12% έφ' όσον ισχύσει ο παλιός, ή κάποιος παραπλήσιος, εκλογικός νόμος. 'Ετσι οί συνομιλίες και γενικότερα οί διεργασίες γιά τή συμπαρατάξη μπορούν νά χρησιμεΰσουν ως μέσο πίεσης προς τήν κυβέρνηση γιά νά ψηφίσει τήν άπλή αναλογική. 'Ακόμα κι άν υποθέσουμε ότι ο συνασπισμός των δύο κομμάτων δέν θά έχει μεγαλύτερη άπήχηση από ό,τι τό άθροισμα των ψήφων τους, τό άθροισμα αυτό είναι έντούτοις άρκετό γιά

νά άφαιρέσει από τό κόμμα της πλειοψηφίας, όποιο κι άν είναι αυτό, τουλάχιστον τρεις ή τέσσερις έδρες, τόσο σέ νομούς όπου τό ΚΚΕ χάνει τήν έδρα γιά λίγες ψήφους, όσο και στήν πρωτεύουσα. 'Αν λοιπόν τό ΠΑΣΟΚ διατηρεί άκόμα τήν προσδοκία ότι μπορεί νά αναδειχθεί πρώτο κόμμα, τότε ο συνασπισμός ΚΚΕ - ΕΑΡ τό δυσκολεύει άφάνταστα στήν κατάκτηση της αυτοδυναμίας. 'Αν πάλι τό ΠΑΣΟΚ έχει πεισθεί ότι θά πλειοψηφίσει ή Ν.Δ., τότε ή καθιέρωση της άπλης αναλογικής είναι ή μόνη έλπίδα νά παραμείνει στήν κυβέρνηση.

Σέ κάθε περίπτωση, άν στίς έρχόμενες εκλογές δέν καθιερωθεί ή άπλή αναλογική, τό ΚΚΕ και ή ΕΑΡ έχουν έναν παραπάνω λόγο νά προχωρήσουν στή συγκρότηση τού συνασπισμού: μόνον έτσι μπορούν νά έλπίζουν ότι θά καταστούν ρυθμιστές της κατάστασης σέ περίπτωση πού κανένα κόμμα δέν συγκεντρώσει τήν άπαραίτητη πλειοψηφία. 'Αν πάλι ή Νέα Δημοκρατία κατακτήσει τήν αυτοδυναμία, τότε ο συνασπισμός των δύο κομμάτων, ή νέα ΕΔΑ, τούς είναι άπαραίτητη γιά νά κατορθώσουν αυτό πού ούτε τό ένα ούτε τό άλλο θά πετύχαιναν μόνα τους: νά έπωφεληθούν δηλαδή από τήν άναμενόμενη διάσπαση και διάλυση τού ΠΑΣΟΚ, νά ξαναπάρουν πίσω εκείνη τή μερίδα των άριστερών ψηφοφόρων πού άκολούθησαν τό ΠΑΣΟΚ στήν περίοδο '74 μέ '81, ή άκόμα νά προσελκύσουν και κάποια πολιτικά στελέχη τού διαλυμένου ΠΑΣΟΚ. Μόνη της ή ΕΑΡ δέν έχει καμιά έλπίδα, κυρίως λόγω μεγέθους. 'Αλλά και οί έλπίδες τού ΚΚΕ είναι περιορισμένες, μιά και ο κόσμος στόν όποιο θέλει νά άπευθυνθεί ψηφίζει μέ κριτήρια πιά άμεσα από αυτά πού μπορεί νά προσφέρει ή πολιτική τού ΚΚΕ.

'Ο συνασπισμός λοιπόν χρειάζεται και στούς δύο προκειμένου νά θέσουν στό ΠΑΣΟΚ τό δίλημμα: ή θά κυβερνήσουμε μαζί, ή θά διαλυθείτε. Βέβαια ο Χ. Φλωράκης άρνήθηκε, γιά άλλη μιά φορά, τήν προοπτική της συμμετοχής του σέ κυβέρνηση μέ τό «σημερινό ΠΑΣΟΚ», αλλά ήδη ή έμφαση στό «σημερινό» άφήνει άνοιχτό τό παράθυρο στό «αύριανό». 'Αν τό ΚΚΕ πετύχει τό στόχο του πού είναι ή άφαίρεση της αυτοδυναμίας από τό ΠΑΣΟΚ και ταυτόχρονα ή μη αυτοδυναμία της Νέας Δημοκρατίας, τότε τί θά κάνει, άν δέν στηρίξει τό ΠΑΣΟΚ; Θά λέγαμε ότι τά πράγματα είναι άρκετά σαφή, ως προς τό τί θά πράξει τό ΚΚΕ και ότι τό δίλημμα τό έχει αυτή τή στιγμή τό ΠΑΣΟΚ, τό όποιο, όσο δέν μπορεί νά τό άπαντήσει, τόσο γαντζώνεται άμήχανα στόν άρχηγό του και προάγει τήν προσωπολατρία σέ άποκλειστική του πολιτική, έπιδεικνύοντας πεισματικά αυτό πού τούτη τή στιγμή κινδυνεύει και άμφισβητείται περισσότερο: τήν

παντοκρατορία του ενός και μοναδικού 'Ανδρέα Παπανδρέου.

Για να επανέλθουμε όμως στο θέμα μας: είπαμε ότι το δίλημμα το έχει το ΠΑΣΟΚ. Στο ΚΚΕ και την ΕΑΡ είναι έτοιμοι και πρόθυμοι για κάθε απάντηση, ό δε συνασπισμός τους χρειάζεται και στις δύο δυνατές περιπτώσεις: είτε για να έπωφεληθούν από τη διάλυση του ΠΑΣΟΚ, είτε για να το στηρίξουν ως κυβέρνηση. Γιατί, πολύ πίο εύκολα θά μπορούσε το ΠΑΣΟΚ (στά μάτια ιδιαίτερα των κεντρών ψηφοφόρων του) να συνεργαστεί πρόσκαιρα με μία πολιτική δύναμη που δεν έχει στην προμετωπίδα της τη λέξη κομμουνιστικό κόμμα, αλλά και πολύ πίο εύκολα θά μπορούσε τό ίδιο τό κομμουνιστικό κόμμα να χωνώνει έσωτερικά μία τέτοια συνεργασία. Για να τό πούμε διαφορετικά και γενικότερα, πολύ πίο εύκολα και ανώδυνα θά μπορούσει τό ΚΚΕ να ασκήσει αστική πολιτική (πού ούτως ή άλλως ασκεί και έχει σκοπό να ασκήσει) μέσα από έναν συνασπισμό, παρά μόνο του.

ΤΟ ΚΚΕ ΕΧΕΙ ΑΝΑΓΚΗ ΤΟ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟ

'Ερχόμαστε έτσι στο πίο σοβαρό πρόβλημα που αντιμετώπιζει μακροπρόθεσμα τό ΚΚΕ και πού, κατά τη γνώμη μου, οδηγεί αναπόδραστα πός την κατεύθυνση της συμπαράταξης, της οικοδόμησης ενός ευρύτερου αριστερού μή κομμουνιστικού συνασπισμού, μέσω του οποίου τό ΚΚΕ θά ασκεί πολιτική. Πρόκειται για τις έσωτερικές αντιφάσεις του ΚΚΕ και κυρίως την αντίφαση ανάμεσα στην κοσμοθερητική του επαγγελία και την πολιτική πού ασκεί, την αντίφαση ανάμεσα στην ταξική του αφετηρία και τη θεωρία των σταδίων. Βέβαια την αντίφαση αυτή τό ΚΚΕ την έχει απαντήσει με σαφήνεια, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι την έχει άρει. Ήδη από τό 1974, όποτε εξέλιπε τό στάδιο της «νέας δημοκρατίας» στη στρατηγική του κόμματος για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό, ή πολιτική του προσδιορίζεται από τό ένθετο της αντιμπεριαλιστικής - αντιμονοπωλιακής - δημοκρατικής επανάστασης και την αντίστοιχη αναζήτηση ευρύτερων, μή κομμουνιστών συμμάχων. Για μία δεκαετία περίπου τό ΚΚΕ ταλαιπωρήθηκε αναζητώντας την προσέγγιση με τό ΠΑΣΟΚ. Ή πείρα της δεκαετίας αυτής δεν τό δδήγησε καλά διαπίστωση ότι κάτι δεν πάει σωστά με τη στρατηγική του, αλλά στην απόφαση ότι άφου δεν υπάρχουν σύμμαχοι «θά πρέπει να τους κατασκευάσουμε έμεις». Πίο σημαντικό όμως είναι ότι τό κλίμα έχει αλλάξει άρδην μέσα σ' αυτή τη δεκαετία: ή συ-

νεία ανάμεσα στην όποια πολιτική πρακτική του σήμερα και στο σοσιαλιστικό άδριο δεν θεωρείται πλέον από κανέναν αυτονόητη. Σ' αυτό τό νέο, διόλου επαναστατικό κλίμα, τό ΚΚΕ έχει προσαρμόσει τη φρασεολογία του, τις αντιλήψεις, τη στρατηγική του. Προσπαθώντας να διατηρήσει τη μαζικότητά του σε έναν τέτοιο κοινωνικοπολιτικό περίγυρο (πού διαμορφώθηκε και με τη συμβολή του ίδιου) τό ΚΚΕ άπαντά «θετικά» στα έρωτήματα αντί να τά ανασκευάζει, ασκεί κοινοβουλευτική πολιτική, προσπαθεί να μπει στο παιχνίδι της έξουσίας προβαλλόμενο ως κόμμα μιας ιδιότυπης κοινωνικής πρόνοιας παρά κοινωνικής ανατροπής. "Αν τό ΚΚΕ συνεχίσει σ' αυτό τό δρόμο, άργά ή γρήγορα θά κινδυνεύσει ή ιδεολογική συνοχή του κομματικού οργανισμού (ήδη τά κρούσματα είναι πολλά), του πολυτιμότερου, για τό ίδιο τό ΚΚΕ, οικοδομήματος πού έγγυάται, με μία υπερβατική λογική, τη συνέχεια του σήμερα με τό αύριο, τη συνέχεια των σταδίων δηλαδή. 'Ως μόνη λύση σ' αυτή την αντίφαση προβάλλει σήμερα ό διαχωρισμός κόμματος - κράτους, όπερ έστι μεθερμηνυόμενον, ό διαχωρισμός του κόμματος από τόν οργανισμό πού ασκεί την πολιτική. Τό ΚΚΕ επιδιώκει λοιπόν άρκετά σοβαρά τό συνασπισμό, τά δε άνοιγματα πού έκανε στο τελευταίο του συνέδριο (και άργότερα) στα θέματα ΕΟΚ, δημοκρατίας, ρόλου της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, όσο χοντροκομμένα κι αν φαντάζουν, άποτελούν ό,τι περισσότερο μπορεί να δώσει αυτή τη στιγμή ή αντιφατικότητα του ΚΚΕ.

Δεχόμενοι λοιπόν ότι τό κόμμα αυτό καταβάλλει προσπάθεια να πετύχει τη συμπαράταξη (με αυτή ή με άλλη νομασία) δεν θά πρέπει από την άλλη να πιστέψουμε ότι ό δρόμος της θά είναι εύκολος, τό άποτέλεσμα ήδη δεδομένο. "Αν έμεις μιλάμε έδώ για αντιφάσεις, αυτό δεν σημαίνει ότι τό πολιτικό προσωπικό του ΚΚΕ έχει πλήρη έπίγνωση αυτών των αντιφάσεων, ότι μπορεί να τις δαμάσει ή και να τις χρησιμοποιήσει. Τό ΚΚΕ πιστεύει ακόμα στην αντιμονοπωλιακή, αντιμπεριαλιστική επανάσταση κι αν αφαιρούσαμε τη λέξη επανάσταση από τόν όρο, θά λέγαμε ότι πρόκειται για τό στάδιο πού συνέχει δηλ την ιδεολογία και την πολιτική ύπαρξη του κόμματος. Τό έρώτημα πόσο μπορούν οι αντιλήψεις αυτές να συναντηθούν με τόν «αριστερό δημοκρατικό έκσυγχρονισμό», με τη φρέσκια (υπό την έννοια της άπειρης άκόμα και μή ρουτινιασμένης) κρυστάλινη σοσιαλδημοκρατία της ΕΑΡ, δεν είναι εύκολο να απαντηθεί, ούτε είναι εύκολο να φανταστεί κανείς τό ύβριδιο πού μπορεί να προκύψει από μία τέτοια συνάντηση. 'Επιπλέον τό ΚΚΕ δεν έχει βέβαια

παραιτηθεί από την άξίωση (και συνάμα ιδεολογική έπιταγή) να άποτελεί αυτό τη βασική δύναμη και τόν οδηγό του οιουδήποτε συνασπισμού. Γι' αυτό άλλωστε ό Χ. Φλωράκης επιμένει στην πολυμερή και αντίθετα ή ΕΑΡ επιδιώκει τη διμερή διαπραγματεύση. Τό ιδεολογικοπολιτικό χάος της πολυμερούς θά άκύρωνε την όποια πολιτική άποψη πλίν των περιβόητων «μίμια», ή ΕΑΡ θά γινόταν ένας εκ των πολλών δορυφόρων και τό ΚΚΕ θά είχε τη δυνατότητα να ήγεμονεύσει στην πράξη, να έλέγχει άπόλυτα τις εξελίξεις.

Πέρα από τις πολλές άβεβαιότητες και τις άκόμα περισσότερες έπιφυλάξεις πού υπάρχουν αυτή τη στιγμή τόσο για τη φύση και τά χαρακτηριστικά των δύο κομμάτων που έμφανίζονται ως πρωτεργάτες του συνασπισμού όσο και για την τροπή πού θά πάρουν τά πράγματα, νομίζω ότι κάθε αριστερός πρέπει από τώρα να καθορίσει τη στάση του άπέναντι στην δηλ υπόθεση. Τό να περιμένει κανείς να δει τί θά βγει άπ' αυτήν και μετά να την κρίνει είναι μία στάση πού δεν δικαιώνει εκ των ύστέρων ούτε τη συμμετοχή ούτε την άποχή από τις σχετικές διαδικασίες.

"Όσο λοιπόν κι αν ή φύση του έγχειρήματος (πού συνοψίζεται στο άπόσπασμα της δήλωσης Φλωράκη πού παραθέσαμε) είναι άκόμα άκαθορίστη και έπαυτοτερίζουσα, κατά τη προσωπική μου άποψη τό βασικό έρώτημα -κριτήριο για τη φύση του συνασπισμού, είναι τί θα κάνει σε περίπτωση πού, με τό ένα ή με τό άλλο έκλογικό σύστημα, άναδειχθεί ρυθμιστική δύναμη στις έρχόμενες εκλογές. Θά έχει τότε τό κουράγιο (ας τό πούμε ούδέτερα) να τραβήξει τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στον έαυτό του και στα υπόλοιπα αστικά κόμματα, να προβάλλει ως πολύ πίο αυτονόητη τη λύση της συνεργασίας του ΠΑΣΟΚ με τη Νέα Δημοκρατία, να χαράξει δηλαδή στο πολιτικό έπίπεδο τη βασική γραμμή ενός σχίσματος πού θά αξιώνει να μετατραπεί σε κοινωνικό; Κατά τη γνώμη μου αυτό είναι τό μοναδικό νόημα και περιεχόμενο πού θά μπορούσε να έχει σήμερα ένας συνασπισμός της 'Αριστεράς. "Όλα τά υπόλοιπα, οι άπόψεις περί ΕΟΚ, περί κράτους, περί ανάπτυξης, δημοκρατίας, έξαρτώνται και παίρνουν ουσιαστικό περιεχόμενο από την ύπαρξη ή μή του σχίσματος αυτού.

'Η απάντηση πού, με διαφορετικές άποχρώσεις, δίνουν, ή και δεν δίνουν, οι δύο πρωτεργάτες του συνασπισμού στο παραπάνω έρώτημα δεν πείθει ότι έχουν έστω και άχνή συνείδηση του προβλήματος. Ούτε ό τόπος, ούτε ή υπόθεση του σοσιαλισμού έχουν ανάγκη σήμερα από μία νέα ΕΔΑ. Μόνο τά δύο κόμματα την έχουν ίσως ανάγκη.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΑΥΤΑΡΧΙΚΟ ΑΣΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Πολιτικές ελευθερίες στην προοπτική του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού

του Κώστα Σταμάτη

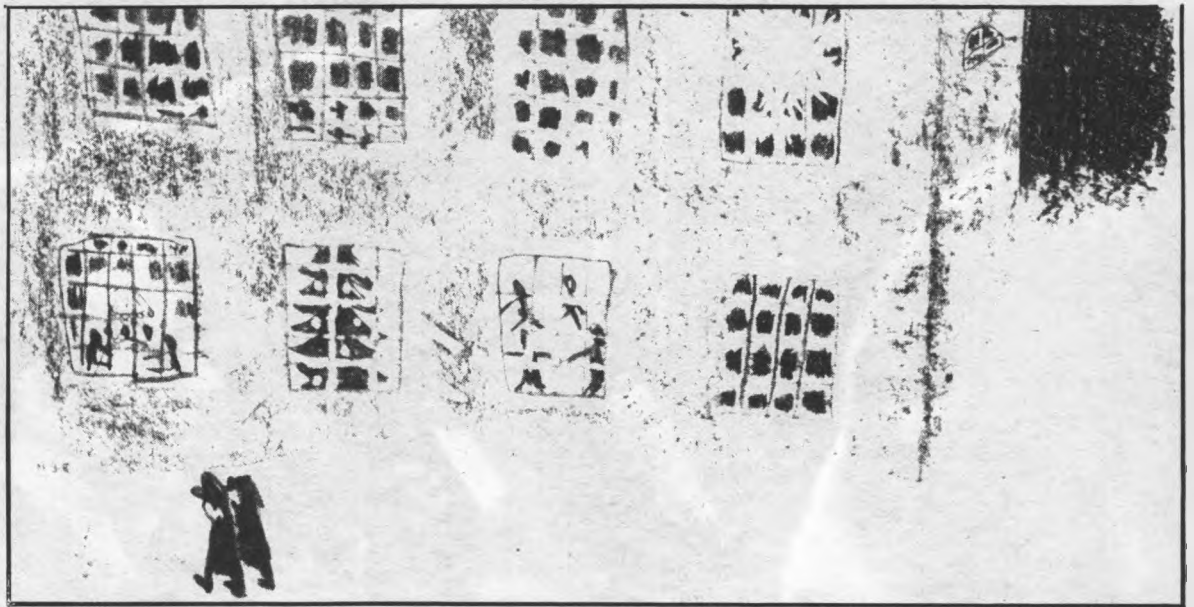
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΑΣΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Στή φιλοσοφική συνείδηση του ανερχόμενου αστικού κόσμου —ιδίως του 18ου αιώνα— οι ιδέες της ελεύθερης ανάπτυξης και δράσης του ατόμου καθώς και της ισότητας απέναντι στο νόμο αποτέλεσαν ανατρεπτικά για την εποχή τους αιτήματα. Ή κλειστή

φεουδαρχική κοινωνία ανισοτήτων και προνομίων «έπρεπε» νά αντικατασταθεί από μιάν ανοιχτή κοινωνία ελεύθερης αγοράς. Ή ελευθερία και ισονομία στάθηκαν τά κύρια αιτήματα της ανταλλακτικής αξίας στην εμπνευματική κυκλοφορία, που εκφράζεται ως ανταλλαγή ισοδυνάμων, αγαθών, π.χ. πώληση εργατικής δύναμης έναντι μισθοῦ, που θά επιτρέψει τήν κοινωνική αναπαραγωγή του εργαζομένου. Ή ιδιοτελής χαρακτήρας τών

ατομικῶν δικαιωμάτων κατέστη δίκαια αντικείμενο σφοδρῆς κριτικῆς ἀπό τόν Μάρξ τόσο στό νεανικό ἔργο του γιά τό *Ἑβραϊκό ζήτημα* ὡς καί στό ὄριμο ἔργο του *Κριτική τοῦ Προγράμματος τῆς Γκόττα (1843 καί 1875 ἀντίστοιχα)*.

Μέ τό πέρασμα ἀπό τόν ἀπλῶς ανταγωνιστικό στό μονοπωλιακό καπιταλισμό καί τήν ὀλοένα διευρυνόμενη ἀναπαραγωγή του πάνω στίς δικές του πλέον βάσεις στόν 20ό αἰώνα, ἡ οἰκο-

νομική και πολιτική ταξική πάλη μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας συντέλεσε στην κατάκτηση υπέρ των εργαζομένων μιας σειράς καινούριων δικαιωμάτων, άγνωστων την εποχή του Μάρξ, και συγχρόνως στη διεύρυνση της κοινωνικής βάσης απόλαυσης των ατομικών ελευθεριών (άσυλο κατοικίας, προσωπική ασφάλεια, ελευθερία γνώμης κ.λπ.) υπέρ των λαϊκών τάξεων.

Καί για νά έλθουμε στό σήμερα. Κάθε νομικό και πολιτικό σύστημα αποτελεί θεσμικό συμπύκνωμα ενός ιστορικά προκύπτοντος συσχετισμού κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Ός τέτοιο είναι αναπόφευκτο νά άντανაკλά σ' ένα βαθμό τίς άντιφατικές πτυχές της κοινωνικής πράγματικότητας.

Τό ελληνικό Σύνταγμα τοῦ 1975 π.χ. έγγυάται από τή μιά δικαιώματα οικονομικής ελευθερίας τών ιδιωτών και τήν ατομική ιδιοκτησία, από τήν άλλη όμως σχετικοποιεί κάπως τά δικαιώματα αυτά, όρίζοντας ότι ή παρεχόμενη από τήν Πολιτεία προστασία αποβλέπει στην πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου, αξιώνοντας από τούς πολίτες τήν εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής αλληλεγγύης (άρθρ. 25). Πρόκειται νομίζω για μιά άντινομία όχι λογική αλλά βαθύτατα κοινωνική, ή όποια αναπαράγει στό επίπεδο τών θεσμών τή θεμελιώδη αντίφαση κάθε κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Μέ τήν ύποταγή της ζωντανής εργασίας στό κεφάλαιο ή παραγωγή της κοινωνικής ζωής έπετυγχάνεται μέ τρόπο συλλογικό, ή ιδιοποίηση όμως του κοινωνι-

κού προϊόντος και της υπεραξίας πραγματοποιείται ατομικά, από τούς κατόχους τών μέσων κοινωνικής παραγωγής.

Δέν πρέπει ώστόσο νά παραβλέπεται ότι τό ίδιο τό Σύνταγμα, ως κανονιστικό θεμέλιο μιας έννομης τάξης, λειτουργεί και αυτό άντινομικά. Η ρυθμιστική λειτουργία του είναι διττή: έξουσιαστική και ταυτόχρονα έγγυητική. Τό Σύνταγμα επικυρώνει ασφαλώς δεδομένες σχέσεις κοινωνικής έξουσίας και πολιτικής κυριαρχίας, όπως προκύπτουν από τή διαλεκτική κίνηση της ιστορίας. Ρυθμίζει δηλαδή μέ κανόνες δικαίου όρισμένο καθεστώς παραγωγικών σχέσεων, προς όφελος τών κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων. Τά δικαιώματα οικονομικής ελευθερίας τών ιδιωτών, ιδιαίτερα ή ατομική ιδιοκτησία, αποτελούν κανονιστικά έρείσματα υπέρ της ελευθερίας αξιοποίησης του κεφαλαίου. Παρόλα αυτά, εκτός από τά ατομικά δικαιώματα οικονομικής ελευθερίας, τό Σύνταγμα άναγνωρίζει μία χορεία από άλλα δικαιώματα, έξισου σημαντικά μέ τά πρώτα, αρχίζοντας από τό σεβασμό της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, τήν ελευθερία του προσώπου και τών ιδεών του, μέχρι και τίς ελευθερίες συλλογικής έκφρασης και δράσης, όπως είναι οι συνδικαλιστικές ελευθερίες. Παράλληλα εξαγγέλλει και όρισμένα κοινωνικά δικαιώματα, μέ σκοπό τήν εξασφάλιση στους εργαζομένους ή τούς άνέργους ενός άνεκτου όριου διαβίωσης, κατά τό δυνατόν

κοινωνικά ασφαλούς.

Έξισου άληθές είναι έντούτοις ότι τό σύστημα τών θεμελιωδών δικαιωμάτων σχετικοποιείται αισθητά από τό ίδιο τό Σύνταγμα. Πρόκειται για μιά σειρά από ασφαλιστικές δικλείδες, οι όποιες έμπνέονται από τήν κεντρική ιδέα, ότι ή άσκηση τών θεμελιωδών δικαιωμάτων δέν έπιτρέπεται νά θίγει τή «δημόσια τάξη και ασφάλεια», δηλαδή ουσιαστικά τήν άστική ειρήνη. Οι πιά χαρακτηριστικές και από αυτές είναι οι ακόλουθες:

α. Ένας πρώτος παράγοντας σχετικοποίησης της συνταγματικής προστασίας τών ατομικών ελευθεριών συνίσταται στο ότι τό Σύνταγμα συχνότατα παραπέμπει τήν ειδικότερη ρύθμισή τους στόν κοινό νομοθέτη, δηλαδή ουσιαστικά στην κοινοβουλευτική κομματική πλειοψηφία, από τήν όποια προέρχεται ή κυβέρνηση. Παράλληλα τό Σύνταγμα έξοπλίζει τήν εκάστοτε κυβέρνηση μέ τή δυνατότητα αυτόνομης άνάληψης πρωτοβουλιών που έχουν ισχύ ουσιαστικού νόμου: είναι οι πράξεις νομοθετικού περιεχομένου. Όστόσο ή καθιέρωση συνταγματικών ελευθεριών μέ τήν επιφύλαξη του νόμου δέν σημαίνει ότι ο νομοθέτης αφήνεται άδέσμευτος νά περιορίζει κατά τό δοκούν τήν άσκηση τών ατομικών δικαιωμάτων, όπως συνέβη συχνά τά τελευταία χρόνια στην χώρα μας.

β. Μιά δεύτερη τεχνική σχετικοποίησης τών ατομικών ελευθεριών περιέχεται στο άρθρ. 25 §3. Πρόκειται για

μία γενική άμυντική ρήτρα, που απαγορεύει την «καταχρηστική άσκηση δικαιωμάτων». Η άτυχής αυτή διάταξη είναι έντελώς άοριστα διατυπωμένη, αφού δεν αναγράφει ούτε περιπτώσεις εφαρμογής της ούτε και έννομες συνέπειες από την υποτιθέμενη καταχρηστική άσκηση. Η διάταξη αυτή καταφέρει σοβαρότατο πλήγμα σέ βάρος του συστήματος έγγυήσεων των ατομικών ελευθεριών στή χώρα μας, ύστερα μάλιστα από τίσ πικρές έμπειρίες του παρελθόντος. Ίσως κάποτε αποδειχθεί και επικίνδυνη, προσφέροντας πρόσχημα στό νά άνοιξουν άσκοί του Αϊόλου, χρησιμεύοντας σέ μία αυταρχικών τάσεων έξουσία γιά μία νομιμοφανή καταπάτηση των συνταγματικών ελευθεριών των Έλλήνων πολιτών, άκόμη και σέ περιόδους κοινοβουλευτικής όμαλότητας.

γ. Άλλο μέσο διευθυνόμενου προσδιορισμού στήν άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων παρέχουν μερικές γενικές άμυντικές ρήτρες του Συντάγματος, οι όποιες κάτω από όρισμένους όρους ουσιαστικά άναιρούν τήν ελευθερία απόόλασης των ατομικών δικαιωμάτων. Έν όνόματι τής «δημόσιας τάξης και ασφάλειας» ή του «έθνικού συμφέροντος» θεσπίζονται δραστικοί περιορισμοί στήν άσκηση τής προσωπικής ελευθερίας (μέ τόν έπάρατο γιά τήν Έλλάδα θεσμό τής έκτοπίσεως), του δικαιώματος των συναθροίσεων, τής ελευθεροτυπίας, τής συνδικαλιστικής ελευθερίας ή τής άπεργίας. Άκρον όωτον τής σχετικότητας τής προστασίας των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών άποτελεί ασφαλώς ό θεσμός τής κηρύξης τής χώρας σέ κατάσταση πολιορκίας, μέ σύγχρονη άναστολή τής άσκήσεως των ελευθεριών των πολιτών. Η ιστορική έμπειρία έχει άποδείξει ότι από τή συνταγματική αυτήν εύχέρεια έπωφελήθηκαν πάντοτε αυταρχικές πολιτικές δυνάμεις, μέ σκοπό όχι τήν άπόκρουση έξωτερικού κινδύνου, όχι τήν προστασία τής Δημοκρατίας, αλλά τήν κατάλυσή τής.

Έκτός όμως από τήν έξουσιαστική λειτουργία που έπιτελεί, τό σύγχρονο δίκαιο εισάγει και ένα θεσμικό πλαίσιο έγγυήσεων τής ατομικής ή συλλογικής ελευθερίας. Σέ συνδυασμό μάλιστα μέ τίς στοιχειώδεις πολιτικές ελευθερίες σέ καθεστώς άστικής δημοκρατίας, τό έγγυητικό πλαίσιο του δικαίου έπιτρέπει στίς έκμεταλλούμενες κοινωνικές τάξεις τήν κοινωνική συμμετοχή στός αντιπροσωπευτικούς θεσμούς (κοινοβούλιο, τοπική αυτοδιοίκηση κ.λπ.). Γιά τούς λόγους αυτούς τά ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα άποτελούν πολυτιμότερη ιστορική κατάκτηση, προσφέροντας στίς μάζες των εργαζομένων και των άνέργων θεσμικά στηρίγματα γιά τήν εύχερέστερη διεκδίκηση των

συμφερόντων τους.

Ίδιαίτερα στίς συνθήκες του σύγχρονου κρατικού αυταρχισμού, άνατροφοδοτούμενου από τήν πολύπλευρη οικονομική, πολιτική αλλά και πολιτιστική κρίση, ή σθεναρή προάσπιση, τόσο στή θεωρία όσο και στήν πράξη, των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών πρέπει νά θεωρηθεί ως άπαράβατος όρος επιβίωσης τής ίδιας τής πολιτικής δημοκρατίας μας και συνάμα ως έλάχιστη προϋπόθεση ενός καλύτερου μέλλοντος γιά τούς εργαζομένους. Και τούτο διότι ή υπεράσπιση τής ατομικής και όμαδικής αυτονομίας συνιστά άναγκαίαστατη συνθήκη γιά κάθε άλλη διεκδίκηση, είτε οικονομική είτε πολιτική. Η έγρήγορη ύπέρ τής πολιτικής δημοκρατίας και ή περιφρούρηση τής έγγυητικής λειτουργίας του κράτους δικαίου θά πρέπει νά εκληφθούν από κάθε δημοκράτη πολίτη ως *θεμελιώδες πολιτικό και νομικό αγαθό* και σέ καμία περίπτωση ως εύκαιριακός στόχος ή τακτικός έλιγμός.

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΟΣ ΑΥΤΑΡΧΙΣΜΟΣ

Η άντιλαϊκή οικονομική και κοινωνική πολιτική που ύπαγορεύει τό συμφέρον τής *καπιταλιστικής άνασυγκρότησης* συνδυάζεται τόσο διεθνώς όσο και στή χώρα μας μέ ποικίλα μέτρα περιορισμού των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών. Τέτοια είναι ή άπαγόρευση διαπραγματεύσεων γιά σύναψη συλλογικών συμβάσεων εργασίας βάσει πράξης νομοθετικού περιεχομένου, ό δικαστικός έλεγχος των κοινωνικών άγώνων, ή διευκόλυνση άπεργοσπαστικών μηχανισμών από τό ίδιο τό κράτος, ή βίαιη καταστολή διαδηλώσεων και άπεργιών από άστυνομικές δυνάμεις, ή προετοιμασία ήλεκτρονικού φακελλώματος των πολιτών, ή συστηματική παραβίαση του άπορρήτου των τηλεφωνικών συνδιαλέξεων κ.λπ.

Τό κράτος στόν μονοπωλιακό καπιταλισμό διαμεσολαβεί ένεργητικά πρώτον στή διαχείριση και άναπαγωγή τής εργατικής δύναμης (έπιδόματα άνεργίας, κοινωνικές ασφάλισεις, συλλογικές συμβάσεις εργασίας και ύποχρεωτική διαιτησία, καθορισμός κατώτατου ήμερομισθίου και μισθών κ.λπ.). Και δεύτερον άναπτύσσει έντονη παρεμβατική δράση στήν άναπαγωγή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, ιδίως μέσω των δημοσιονομικών μηχανισμών, του πιστοδοτικού συστήματος, των δημόσιων δαπανών, έπενδύσεων και προμηθειών, μέ τή διαμεσολάβηση στήν πραγματοποίηση ξένων επενδύσεων στή χώρα, πιο πρόσφατα τή δια-

χείριση μεγάλων προβληματικών έπιχειρήσεων κ.λπ.

Τό δαιδαλώδες σύγχρονο διοικητικό κράτος, πελατειακό, παρασιτικό σέ μεγάλο βαθμό, βραδυκίνητο και άδιαφανές, άποδεικνύεται μολαταύτα άρκετά λειτουργικό γιά τή συνολική άναπαραγωγή τής κεφαλαιϊκής σχέσης. Μέσα σ' αυτό έξασφαλίζεται άτυπα λόγω χάρη πολιτική και δικαστική άσυλία στίς διασυνδέσεις κεφαλαιοκρατικών συμφερόντων ή και άλλων ιδιωτικών συμφερόντων (π.χ. ρουσφέτι) μέ τούς φορείς πολιτικής έξουσίας, είτε νομοθετικής είτε διοικητικής είτε δικαστικής. Η άκόμη ισχύει ένα άπόρρητο κρατικής δράσης γιά λόγους «έθνικής ασφάλειας», καθώς επίσης βέβαια και ένα άτυπο άπόρρητο λόγω τής άγνοιας των μηχανισμών και τής λειτουργίας τους (παρακολούθήσεις πολιτών κ.λπ.).

Η ύπερτροφία του διοικητικού μηχανισμού δεν είναι βέβαια κάτι τό καινούργιο στό έλληνικό άστικό κράτος. Ύστερα έντούτοις από τή μεταπολίτευση του 1974 συμβαδίζει μέ μία *διαδικασία άποδυναμώσεως τής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και τής κοινοβουλευτικής βάσης του πολιτεύματος*. Έτσι παρατηρείται μία διόγκωση τής «νομοθετικής» δραστηριότητας των όργανων τής εκτελεστικής και διοικητικής έξουσίας, κατά παράκαμψη τής κλασικής όδοϋ θέσπισης κανόνων δικαίου από τό κοινοβούλιο. Μολονότι όμως ό «γενικός και άφηρημένος» κανόνισμός άνευ άντικειμενικής σημασίας του ως κύρια μορφή νομικής επένδυσης τής κρατικής βούλησης, δεν παύει ώστόσο νά ένδυναμώνει ή σημασία του δικαιοπολιτικού συστήματος ως συνολικού ρυθμιστικού παράγοντα τής κοινωνικής ζωής ύπό τήν αϊγίδα του κράτους.

Έπειδή όμως ή εξέλιξη αυτή λαμβάνει χώρα μέσα σέ κλίμα βαθιάς κρίσης και εύρύτατων άνακατατάξεων, τόσο στό διεθνές προσκήνιο όσο και στό έσωτερικό τής χώρας, ένισχύεται άκριβέστερα ή όργανωτική και κατασταλτική λειτουργία του κράτους, ένώ ύποχωρεί ή έγγυητική του λειτουργία ύπέρ των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών. Η άνάδυση ενός νέου κρατικού αυταρχισμού συνοδεύεται μέ μετασχηματισμό τής (άνέκαθεν καχεκτικής στήν Έλλάδα) αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σέ συναινετική δημοκρατία των μαζών, όπου τό πρόεχον είναι ή εκχώρηση έξουσιών σέ κυβερνητικά έπιτελεία και τό διοικητικό μηχανισμό γιά τή συγκρουσιακή διευθέτηση ποικίλων αίτημάτων σέ βάρος άνταγωνιστικών όμαδικών αίτημάτων. Τούτο συμβαίνει άναπόδραστα μέσα σέ συνθήκες κάμψεως των άρχών τής νομιμότητας, τής δημοσιότητας και διαφάνειας, καθώς και τής έλεγξιμότητας τής κρατικής δράσης,

πού αποτελούν την πεμπτουσία —ιδεατοτυπικά τουλάχιστον— του κλασικού φιλελεύθερου κράτους δικαίου.

**Η ΑΠΟΔΥΝΑΜΩΣΗ
ΤΟΥ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΟΥ
ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ**

Υπό τις παρούσες συνθήκες παρατηρείται μία *διπλή μετατόπιση και συνάμα αυτόνομηση της πολιτικής εξουσίας από τις κοινωνικές βάσεις της και το εκλογικό σώμα*. Πρόκειται ουσιαστικά για μεταφορά εξουσίας από το αδύναμο κοινοβούλιο —ακριβέστερα μία πειθήνια κοινοβουλευτική πλειοψηφία— προς κυβερνήσεις αμφίβολης σταθερότητας, ακόμη κι αν είναι μονοκομματικές. Έτσι τή συνέχεια της κρατικής δράσης εξασφαλίζει τελικά ένα πολύπλοκο πλέγμα γραφειοκρατικών μηχανισμών, ή λειτουργία των οποίων εκτείνεται σε πεδία και με μορφές δράσης μέσα και έξω από τα πλαίσια του νόμου. Σκοτεινό και αδιαπέραστο, πολυσύνθετο και χαοτικό, το σύγχρονο αστικό κράτος αποτελεί έδαφος πρόσφορο για άνομες προσδοκίες και καταχρήσεις, οικονομικές αλλά και πολιτικές, εισάγοντας ένα στοιχείο ανορθολογικότητας στην ίδια την κοινωνική αναπαραγωγή.

Η αποσύνδεση της δομής και δράσης της κρατικής μηχανής από το εκλογικό σώμα και το νόημα της πολιτικής αντιπροσώπευσης συμβαίνει *ακριβώς γιατί η νομικο-πολιτική δομή αποτελεί έσωτερικό στοιχείο ρύθμισης της κεφαλαιακής συσσώρευσης*. Και αυτό πραγματοποιείται όχι μόνο στο επίπεδο των κορυφών του κράτους, οι οποίες ταυτίζονται, υποτίθεται, με τα συμφέροντα των μεγάλων οικονομικών συγκροτημάτων, αλλά σε όλα πλέον τα επίπεδα της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Είναι νομίζω λαθεμένη ή αντίληψη, ότι π.χ. 100 μεγαλοαστικές οικογένειες στην Ελλάδα συν μερικές μονοπωλιακές επιχειρήσεις κατευθύνουν την πολιτική του σύγχρονου αστικού κράτους. Οι διαμεσολαβήσεις ιδιωτικών συμφερόντων και κρατικής δράσης διαπερνούν ολόκληρο το κοινωνικό σώμα, περίπου όπως τα τριχοειδή αγγεία καλύπτουν ολόκληρο τον ανθρώπινο οργανισμό. Πράγμα ακόμη πιο αληθές στην ελληνική κοινωνία, όπου π.χ. ακόμη και οι διορισμοί δημόσιων υπαλλήλων γίνονται όχι βάσει απόσπαστων και αδιάβλητων νομικών διαδικασιών αλλά μέσω προσωπικών πολιτικών επεμβάσεων.

Οι προηγούμενες επισημάνσεις αποκτούν ίσως ξεχωριστή σημασία για μία ιδιότυπη κοινωνία όπως η ελληνική, όπου ο διαχωρισμός δημόσιου και ιδιωτικού χώρου ήταν ανέκαθεν δυσ-

διάκριτος, ενώ οι διασυνδέσεις συμφερόντων, πολιτών, κομμάτων και κράτους διέπονταν πάντα από πνεύμα πελατειακό και χαριστικών διευθετήσεων, στο όποιο έχει ενσωματωθεί πλήρως ο μικρομεσαίος λαϊκισμός των τελευταίων ετών στη χώρα μας. Για πολλούς λόγους ο δύσμορφος χαρακτήρας της καπιταλιστικής υπανάπτυξης στην Ελλάδα παρακωλύει μέχρι σήμερα έγγενως την αναγνώριση της χρηστότητας ως θεμελιώδους αρχής πολιτικής ήθικης του δημόσιου βίου. Σύμπτωμα του γεγονότος αυτού αποτελούν τα άπανωτά, πρωτοφανή σκάνδαλα διασπάθισης του δημόσιου χρήματος όσο και η άπουσία στοιχειώδους πολιτικής εθιξίας. Και δεύτερον, ο μεταπρατικός χαρακτήρας της νεοελληνικής κοινωνίας άγκυλώνει μόλις τήν ανάδειξη της εντιμότητας και συνέπειας ως βασικών δεοντολογικών αρχών της ιδιωτικής επικοινωνίας και ανταλλαγής.

**ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ
ΜΕΤΑΒΑΣΗ**

Η θεωρία της κρατικομονοπωλιακής συγκρότησης των χωρών του προηγμένου καπιταλισμού συχνά μεταφράζεται σε μία στρατηγική τελικά αυτούπονομευμένη, ανεξάρτητα από τις προθέσεις των πολιτικών της φορέων. Στηρίζεται βασικά στην αξιωματική υπόθεση, ότι το κράτος είναι εργαλείο «στα χέρια» της αστικής τάξης, που λειτουργεί με «σκοπό» τήν έδραϊωση και συσσώρευση του κεφαλαίου. Ότι δηλαδή λειτουργεί μέν προς όφελος της άρχουσας τάξης, όμως ή θεσμική του ιδιαιτερότητα τελεί, ως προς τις κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες, σε μία σχέση εξωτερικότητας.

Η αντίστοιχη πολιτική στρατηγική πολλών κομμουνιστικών και σοσιαλιστικών κομμάτων βασίζεται στη βολονταριστική υπόθεση, ότι το σύγχρονο αστικό κράτος μπορεί να χρησιμοποιηθεί για άλλους σκοπούς, «σοσιαλιστικούς», αρκεί να αλλάξει «χέρια», δηλ. να περάσει υπό τον έλεγχο είτε μιας προοδευτικής κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας (περίπτωση Άλλιέντε στη Χιλή) είτε μιας φωτισμένης επαναστατικής πρωτοπορίας. Η στρατηγική αυτή τείνει να άπλουστεύει το σύνθετο χαρακτήρα της σοσιαλιστικής μετάβασης, ή οποία δέν εξαντλείται βέβαια στο ζήτημα της κατάκτησης των κορυφών της πολιτικής εξουσίας ούτε στην άλλαγή άπλως πολιτικού προσωπικού. Η εργαλειακή αντίληψη για το κράτος παραγνωρίζει τήν ταξική φύση και δομή του σύγχρονου αστικού κράτους, ότι, μέ άλλα λόγια,

είναι ή άναγκαία νομική και πολιτική δομή συγκεκριμένου τύπου παραγωγικών σχέσεων και τών ταξικών αντιθέσεων πού αναπτύσσονται μέσα σ' αυτές. Ο ταξικός του χαρακτήρας δέν είναι άπόρροια «σκοπών» του, ως κάτι τό έξωτερικό δήθεν πρός τή φύση του. Είναι αντίθετα συνάρτηση της αντικειμενικής του λειτουργικότητας ως πρός τό «γενικό» συμφέρον της καπιταλιστικής αναπαραγωγής.

Όρισμένη κρατολατρεία πού εμπνέει πολλά κομμουνιστικά και σοσιαλιστικά κόμματα άποβαίνει έτσι επικίνδυνη ρεφορμιστική άυταπάτη. Ίσως νά μήν είναι άσχετη έντούτοις μέ τό περιεχόμενο πού τά κόμματα αυτά δίνουν στή σοσιαλιστική οίκοδόμηση. Ός τέτοια συνήθως έννοείται άπλως τό πέρασμα τών μέσων παραγωγής στόν έλεγχο του κράτους, τό όποιο μέ τή σειρά του θά ελέγχεται, ύποτίθεται, από τό συνασπισμό πολιτικών δυνάμεων της κοινωνικής άλλαγής. Η αντίληψη αυτή φτωχαίνει τό πλούσιο άπελευθερωτικό δράμα του σοσιαλισμού σε μία οικονομιστική άποψη για τήν ιστορική πρόοδο. Σοσιαλισμός στό κατώφλι του έτους 2000 δέν επιτρέπεται νά σημαίνει άπλως τό πέρασμα τών μέσων παραγωγής στόν έλεγχο εκ τών άνω ενός κράτους-διαχειριστή εν όνόματι τών εργαζόμενων πολιτών. Αν θέλει νά ανανεώσει τήν έλκτική του δύναμη στίς μάζες τών καταπιεζόμενων, δέν θά πρέπει νά αρκείται σε άλλαγή του φορέα κοινωνικής ιδιοκτησίας, αλλά θά πρέπει νά φιλοδοξεί μία συνολική επανάσταση *στην ίδια τή δομή και τή συνείδηση της καθημερινότητας*. Η χειραφετητική του όπτική άγκαλιάζει τό σύνολο τών κοινωνικών σχέσεων μέσα στίς όποιες οι άνθρωποι υποβιβάζονται σε όντα καταφρονεμένα και άλλοτριωμένα. Και οι σχέσεις αυτές δέν περιορίζονται βέβαια μονάχα στην οικονομική διάσταση της κοινωνικής τους ύπαρξης. Στο σημείο αυτό άξίζει τόν κόπο μία παρένθεση σχετικά μέ τό άπελευθερωτικό περιεχόμενο του σοσιαλισμού.

Η άποξένωση τών άμεσων παραγωγών από τά μέσα παραγωγής και κοινωνικής τους ύπαρξης αλλά και τήν ίδια τήν παραγωγική διαδικασία άποτελεί τή βασική κοινωνική αντίφαση και συνάμα πηγή άλλοτρίωσης τών ανθρώπων στόν καπιταλισμό. Η έκπληκτική ανάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων τούς δύο τελευταίους αιώνας συνεπέφερε ώστόσο ένα πλήθος επιμέρους άλλοτριωτικών σχέσεων, όπως ή καταθλιπτική διáιρεση κοινωνικής εργασίας, ή διάκριση διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας ή ή διαφορά εργασίας πού διευθύνει ή εκτελεί. Είναι εύνόητο ότι οι άλλοτριωτικές αυτές πτυχές θά μπορούσαν νά ξεπεραστούν σταδιακά, όχι μέ τήν

κρατικοποίηση απλώς των μέσων παραγωγής, αλλά με την αυτοδιοίκηση των παραγωγικών μονάδων από τους ίδιους τους εργαζομένους σε καθημερινή βάση.

Παράλληλα και σε συνάφεια με την πρωτεύουσα αυτήν αντίφαση λειτουργούν και κάποιες άλλες, πέρα από τη σφαίρα της άμεσης παραγωγής, από τις οποίες όμως πηγάζουν επίσης άλλοτριωμένες σχέσεις. Έτσι έχουν ξεπηδήσει στις μέρες μας κοινωνικά κινήματα δίχως άμεσο ταξικό χαρακτήρα, όπως εθνικών ή φυλετικών μειονοτήτων, των γυναικών, των νέων, των οικολόγων, των ειρηνιστών κ.ά.

Στή σημερινή φάση ανασυγκρότησης του καπιταλισμού —υποχρεωτικό άφεταιρικό σημείο οποιασδήποτε ανάλυσης σε σοσιαλιστική προοπτική— οι άλλοτριωμένες σχέσεις επιδεινώνονται με την εμπορευματοποίηση των πάντων, συμπεριλαμβανομένων των ιδεών (π.χ. με την αγοράία και καιροσκοπό επίκληση κάποιων σοσιαλιστικοφανών ιδεών από τό κυβερνών κόμμα), του ελεύθερου χρόνου μας (π.χ. με την εξάπλωση του βίντεο ως μέσου μαζικής απομόνωσης των ανθρώπων και με τὰ ασυγκτικά ελεγχόμενα μέσα μαζικής ενημέρωσης) ή και της ίδιας της πολιτικής (π.χ. με τό μάρκετινγκ του προεκλογικού αγώνα και γενικά με την πολιτική ως θέαμα), ώστε ο πολίτης να υποβιβάζεται σε παθητικό δέκτη και καταναλωτή έτοιμων ιδεών ή κούφια συνθημάτων. Η έξαιρετική σοβαρότητα των φαινομένων αυτών υπογραμμίζεται έντονότερα από την ανάπτυξη δλοένα και περισσότερο έκλεπτυσμένων και γι' αυτό αποτελεσματικότερων τεχνικών χειραγώγησης της κοινής γνώμης (π.χ. δημοσκοπήσεις, διαφήμιση κ.λπ.) και άφομοίωσης των μαζών στή λογική και ιδεολογία του καπιταλιστικού συστήματος. Πρόκειται για ζητήματα ζωτικής σημασίας, γύρω από τὰ όποια έχει ήδη σημειωθεί μεγάλη καθυστέρηση στις θεωρητικές και στρατηγικές επεξεργασίες για τό σοσιαλισμό.

Η ΚΡΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

Σέ προέκταση μιās οικονομιστικής παραμόρφωσης του αυθεντικού πνεύματος του μαρξισμού, ή όποια έχει βεβαίως τήν ιστορία της, έχει θεωρηθεί τὰ τελευταία 100 χρόνια ότι ή γρήγορη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και ιδίως ή ταχεία έκβιομηχάνιση θά μπορούσε να εξασφαλίσει από μόνη της στους ανθρώπους ένα καλύτερο μέλλον. Κατά παράδοξο τρόπο ή ύπαισιόδοξη αυτή προσδοκία συμ-

πλέει με ανάλογες τάσεις της άστικής ιδεολογίας. Έχω τήν αίσθηση ότι, μεταξύ άλλων που δέν έχουν αποκαλυφθεί, τὰ πυρηνικά δυστυχήματα του Θρη Μάιλ Άιλαντ τό 1979 στις ΗΠΑ και του Τσερνομπίλ στή Σοβιετική Ένωση αποτελούν τραγικό πλήγμα του παραγωγικιστικού προτύπου για τήν ιστορική πρόοδο.

Η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής συνιστά αναμφίβολα αναγκαία προϋπόθεση για τή σοσιαλιστική μετάβαση, όχι όμως καθεαυτήν επαρκή. Καί ακόμη, ως κοινωνικοποίηση δέν θά πρέπει να νοείται ή ύπαγωγή τους σε κρατικό έλεγχο, που θά έπωμισθεί ο συνασπισμός πολιτικών δυνάμεων κοινωνικής άλλαγής εν όνόματι των εργαζομένων. Άν έτσι συμβεί τό πράγμα, τότε διαγράφεται πολύ πιθανός ο κίνδυνος επικράτησης κρατικού καπιταλισμού. Θά πρόκειται τότε για πολιτική ενίσχυσης καπιταλιστικών δομών κάτω από άλλο μανδύα, με ιδεολογική άντιστοιχία τήν παντοδυναμία, ύποτίθεται, της πολιτικής (βολονταρισμός).

Στήν προοπτική λοιπόν του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού είναι απόλύτως αναγκαίο, αντίθετα, τό σύγχρονο άστικό κράτος να ύποστεί βαθιές μεταβολές στήν ίδια τή δομή του, τις έξουσιαστικές διαρθρώσεις του, και όχι μόνο στους «σκοπούς» του ή τό πολιτικό προσωπικό που τό επανδρώνει. Άδήτητ σύγχρόνος θά είναι ή ανάγκη για μετασχηματισμό της αντιπροσωπευτικής πολιτικής δημοκρατίας σε μορφές άμεσης κοινωνικής και οικονομικής δημοκρατίας, π.χ. εργοστασιακά συμβούλια, αυτοδιοικούμενες μονάδες παραγωγής, κατά τό δυνατό με ήπιες και ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, κ.λπ. Συστατικός όρος του σοσιαλιστικού χαρακτήρα του προσβλεπόμενου μετασχηματισμού θά πρέπει να είναι έξάπαντος ή *μεταφορά έξουσίας από τή σφαίρα του πολιτικού στή σφαίρα της παραγωγής της κοινωνικής ζωής*, ως χώρο συνειδητής και αυτενεργού δράσης των ίδιων των ύποκειμένων της.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

Τί θά πρέπει να γίνει με τις έγγυησεις έλευθεριών στή φάση του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού; Στο κράτος της σοσιαλιστικής οικόδομησης πρέπει γενικά να εξασθενήσει τό κράτος και πάντως όχι οι νομικές έγγυησεις των έλευθεριών. Θά πρέπει να περιορισθούν οι κατασταλτικές του λειτουργίες προς όφελος των οργανωτικών και ενός γενικότερου συντονιστικού σχεδιασμού. «Κατάργηση του δικαίου» θά σήμαινε πιθανότατα κρατι-

κή παντοδυναμία και κίνδυνος αυθαιρεσίας από τήν πλευρά της. Κατά τή φάση αυτή θά παραμείνει ο «στενός δρίζοντας του καπιταλιστικού δικαίου», κατ' άρχή γιατί θά επιβιώσει έλεύθερη αγορά και ο νόμος της άξίας, μέσα σε συνθήκες όχι πιά έκμετάλλευσης άλλ' όστόσο άνισότητας, από όπου και ή ανάγκη συνεχούς έλέγχου του τρόπου λήψης των αποφάσεων και του περιεχομένου τους, θεσμικά κατοχυρωμένη. Η σοσιαλιστική κοινωνία δέν θά είναι μιá ειδυλλιακή κοινωνία άνεμελιάς, στερημένη από κοινωνικές τριβές και αντιθέσεις, π.χ. μεταξύ φορέων της έξουσίας και έξουσιαζομένων, μεταξύ άνδρών και γυναικών, πλειοψηφίας και μειοψηφίας ή ακόμη για ζητήματα του όρθου πράττειν, όπως π.χ. ως προς τήν «ειρηνική» χρήση της πυρηνικής ενέργειας. Έλπίζουμε όστόσο ότι θά είναι κοινωνία που θά διακρίνεται για τή μαχητική διεύθετηση των προβλημάτων που θά της κληροδοτήσουν τόσοι αιώνες ταξικής καταπίεσης και πολύπλευρης άλλοτριώσης, καθώς επίσης και των δικών της προβλημάτων.

Οί έλευθερίες στον καπιταλισμό είναι τυπικές, διότι τὰ έρεισματά τους, για να μιλήσουμε κάπως σχηματικά, άνήκουν απλώς στο νομικό έποικοδόμημα. Στή σοσιαλιστική μετάβαση θά γίνουν αντίθετα ούσιαστικές, υπό τόν όρο ότι να ένσωματωθούν «ύλικά» στις καινούργιες κοινωνικές σχέσεις, μονάχα δηλαδή αν ή άσκηση τους, ή αντιπολίτευση, ή διαφωνία και πολυφωνία γίνεται καθημερινά και έξασφαλίζεται άντικειμενικά από τους μεταβατικούς θεσμούς. Τό δίκαιο του άστικού παρελθόντος θά απομαραθεί ένδεχομένως, όταν θά έχει έπιτευχθεί ή ικανότητα συνειδητής αναπαραγωγής της κοινωνικής συνύπαρξης και όρθολογικής ικανοποίησης των αναγκών σε μιá κοινωνία πλέον κομμουνιστική. Μέχρις ότου αυτό δέν θά έχει ακόμη πραγματοποιηθεί, *οί θεσμικές έγγυησεις έλευθερης άτομικής και συλλογικής δράσης θά είναι ένας ελάχιστος όπωσδήποτε άλλ' άναντικατάστατος φραγμός σε τυχόν αυθαιρεσία της έξουσίας*.

Οί έλευθερίες που έφερε μαζί της ή άστική επανάσταση, ή ισότητα και ή άδελφοσύνη, δέν είναι άξίες στενά καπιταλιστικές. Άνεξάρτητα από τόν τυπικό τους χαρακτήρα υπό καπιταλιστικό καθεστώς, ο σοσιαλισμός δέν θά τις καταργήσει, αλλά θά τις υπερβεί διαλεκτικά, εμπλουτίζοντάς τες με ούσιαστικά περιεχόμενα. Καθόλου δέν πρόκειται έπομένως για δευτερεύοντα ζητήματα, για λεπτομέρειες, που μέλλουν να ρυθμισθούν καθ' όδόν από ένα σοσιαλιστικό Σύνταγμα. Ο σοσιαλισμός ή θά είναι κοινωνία έλευθερης και δημοκρατικής αυτοπραγμάτωσης των ανθρώπων ή άπλούστατα δέν θά είναι καν σοσιαλισμός.

ΣΤΙΧΜΙΔΙΑ

Μελίστας και μελιστάλακτη δικαιοσύνη

Γράφω, με αυτόν τον τίτλο, πριν από μερικά τεύχη για το μέλλον του Μελίστα και μ'ας φαινόταν μ'άλλον λαμπρό. Για άδικηματα που κάνουν ως δημόσιοι υπάλληλοι, επισημαίναμε, οι άστυνομικοί μπορούν κάλλιστα να καταδικαστούν, άκόμα και να αποταχθούν από την ύπηρεσία. Κατά τή στιγμή του φόνου όμως, ό Μελίστας δέν ήταν δημόσιος υπάλληλος, ήταν καθεστώσ. Καθεστώσ που τά βάζει, μέ ρητές διαταγές των άνωτέρων του, μέ «πολιτική και κοινωνική άναταραχή». Καθεστώσ λοιπόν και τό καθεστώσ δέν μπορεί να καταδικαστεί άν θέλει να διατηρήσει τή συνέχειά του και τή δυνατότητα άναπαραγωγής του. Νά καταδικαστεί από τή δικαιοσύνη τουλάχιστον τή δική του. Σέ αυτό τό επίπεδο, επισημαίναμε και τότε, ή διάκριση των έξουσιών είναι καλή μόνο για τήν Άγωγή του Πολίτη. Και τή σκαπούλαρε χοντρικά ό Μελίστας. Και καταδικασαν τήν άπόφαση πολλοί. Μιά καταδίκη όμως έχει ιδιαίτερο ένδιαφέρον. Έκείνη τής Νεολαίας ΠΑΣΟΚ: «...ώστόσο ούτε ή Νεολαία ΠΑΣΟΚ ούτε κανείς δέν μπορεί να ύποκαταστήσει τό δικαστήριο και τούς ένόρκους στην πλήρη γνώση των γεγονότων και τήν εκτίμηση των νομικών στοιχείων που βάρυναν στην άπόφαση». Νομικών, μέ τήν εύρεία λοιπόν έννοια, έννοεί: πολιτικών δηλαδή, ιδεολογικών, κοινωνικών. Όχι,

νομίζουμε ότι ή σόφρων Νεολαία ΠΑΣΟΚ θά μπορούσε κάλλιστα να ύποκαταστήσει τό δικαστήριο...

Έξ ιδίων...

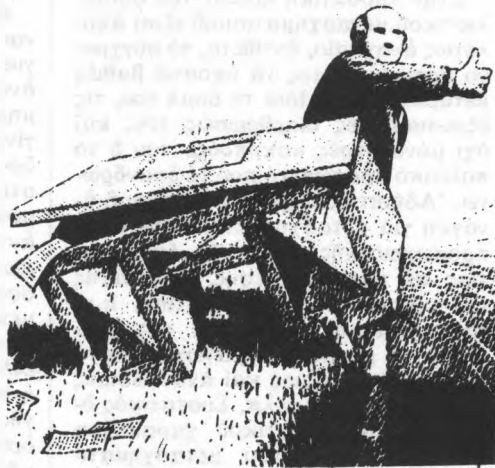
Κατά τά άλλα ή Βαγγελιώ Βογιατζή και τό παιδί της

κλείουν χρόνο στη φυλακή. Όχι για κάτι που έκαναν παρά γιατί γνώριζαν κάποιους άλλους. Έπλήρης ποινικοποίηση των προσωπικών σχέσεων διά του τερατουργήματος τής «συλλογικής εθύνης» (και ιδού ή ...«πολιτικοποίηση του ιδιωτικού»). Άλλά ή δικαιοσύνη μοιραία κρίνει έξ ιδίων τά άλλότρια: μόλις παραπάνω δέν είπαμε ότι ή ύπόθεση Καλτζά άποτελεί συλλογική εθύνη άστυνομίας, δικαιοσύνης και κυβέρνησης;

Παιδαγωγικά

Και μία και τό 'φερε ή κουβέντα στα

άστυνομικοδικαστικά, άς πούμε και για τήν περίπτωση 18 παιδιών που είχαν πιαστεί τό '84 στα Έξάρχεια σε κάποια άνθροπεπεισόδια. Στα πλαίσια των «έπιχειρήσεων Άρετή». Τέσσερα χρόνια τώρα και ή δίκη έχει όριστεί 15 (όλογράφως: δεκαπέντε) φορές. Συνεχώς άναβάλλεται, άλλοτε γιατί δέν κλητεύονται νομίμως κάποιοι μάρτυρες, κάποιοι κατηγορούμενοι, γιατί κάποια παιδιά είναι πιά φαντάροι κ.λπ. Μαζεύονται όλοι λοιπόν στο δικαστήριο, μαγκωμένοι όσο να 'ναι, και μετά φτού κι άπ' τήν άρχή. Νά παρατείνεται ό φόβος τής πιθανής καταδίκης, σου λέει, να τούς κρατάμε σε έκκρεμότητα. Ίσως να πρόκειται για μία από τς «μεθόδους ψυχικής υγείας», που λέμε σε άλλο σημείωμα.

...«κατά προσώπων και πραγμάτων»

Άλλά ύπάρχουν και χοντρώτερα. Μετά τήν επικύρωση από τή Βουλή τής «Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τήν Καταστολή τής Τρομοκρατίας» (του 1977), ή κυβέρνηση προώθησε στα μουλωχτά προεδρικό διάταγμα που ίδρύει τήν 'Υποδιεύθυνση Άντιμετώπισης Ειδικών Έγκλημάτων Βίας. Στα πλαίσια, όλα αυτά, των άποφάσεων των ύπουργών Δημόσιας Τάξης τής ΕΟΚ (TREV1). Έ εδαγής ύπηρεσία συλλέγει «πληροφορίες και παρακολουθεί τή

δραστηριότητα άτόμων και κυρίως οργανωμένων ομάδων ήμεδαπών και άλλοδαπών» (ρωτείστε Τούρκους, Κούρδους και Φιλιπινέζους, να δείτε άν περίμεναν πρώτα οι άρχές τήν ίδρυση τής ύπηρεσίας...). Στα πλαίσια αυτά άπολαμβάνει «πλήρους επιστημονικής και εργαστηριακής στήριξης μέ πλήρη έξοπλισμό» (άχ, μάνα μου). Έ δικαιοδοσία της έπεκτείνεται σε όλη τήν επικράτεια, «δυναμένη να δράσει εκτός των όρίων τής τοπικής τής άρμοδιότητας προκειμένου να επιτυγχάνεται τό μέγιστο δυνατό άποτέλεσμα εύκνησίας και άποτελεσματικότητας». Και όλα τούτα «για τήν πρόληψη (προσέξτε: τήν πρόληψη) και καταστολή ένεργειών που στρέφονται μέ χρήση βίας κατά τής άσφάλειας του κράτους, του δημοκρατικού πολιτεύματος, κατά προσώπων και πραγμάτων». Ξαναπροσέξτε: κατά πραγμάτων. Είναι προφανές ότι όλοι έμπίπτουμε πλέον στις άρμοδιότητες τής ύπηρεσίας (βοηθούσης και τής 17 Νοέμβρη και λοιπών συναφών ιδρυμάτων). Νομίζω ότι τά 'χαμε δει όλα, φαίνεται όμως ότι ό πραγματικός πόλεμος τής «τρομοκρατίας» και τό γνωστό από τή Γερμανία κυνήγι των «συμπαθούντων» τώρα μόλις άρχίζει. Που βλέπετε «διώξεις πολιτικών φορέων και μεμονωμένων άτόμων»; — ρώτησε ό κυβερνητικός εκπρόσωπος.

Χιλιάδες κεφάλια, στή μέση Έσύ

...«Είναι στιγμές που θυμίζει τόν παλιό Παπανδρέου» (Μαρούδας). Περίεργο πράμα: έμεις ό παλιός μ'ας θυμίζει από τότε τόν καινούργιο.

...«γιατί λείπει ό πρωθυπουργός τόσοσ καιρό, και άμέσως όταν του έλεγα τό τάδε θέμ'ά, τό 'πιανε άμέσως. Έδινε άμέσως τήν κατεύθυνση» (Κουτσόγιωργας). Γιατί δέν

δοκιμάζεις και τό άνάποδο, κύριε Μένιο; Δώστου τήν κατεύθυνση νά δούμε άν θά βρεϊ τό θέμα.

...«Θά πάμε στην ύποδοχή μέ τήν ίδια πίστη πού πήγαμε και τό '74» (Γεννηματάς). Όπως άλλοι θά στηρίξουν μέ τήν ίδια πίστη μιά κυβέρνηση «πού θά παίρνει θετικά μέτρα».

...«Μόλις ό πρωθυπουργός πληροφορήθηκε στό Λονδίνο γιά τόν σεισμό, έδωσε άμέσως έντολή νά κινητοποιηθεί ό κρατικός μηχανισμός». «Μόλις ό πρωθυπουργός πληροφορήθηκε στό Λονδίνο γιά τό ναύαγιο, έδωσε άμέσως έντολή νά κινητοποιηθεί ό κρατικός μηχανισμός» (κυβερνητικές ανακοινώσεις). Καί αυτός κινητοποιήθηκε άμέσως.

Έπομένως ζήτημα άναπλήρωσης δέν ύφίσταται. Τοϋ κρατικού μηχανισμού, έννοοϋμε.

Κατατεμαχισμοί

Γιά τή δίκη τοϋ Φραντζή πού κατατεμάχισε τή γυναίκα του γράφει ή Πρώτη: «Δείγμα τών ήθών μας ή νοσηρή περιέργεια τοϋ πολυπληθοϋς άκροατηρίου. (...) Η συμπεριφορά ενός άκροατηρίου πού τέρπεται, πού άρέσκειται στις φριχτές λεπτομέρειες ενός ειδησοϋς έγκλήματος. Έμεϊς λέμε: 'Αξιζει ή δίκη αυτή νά προβληματίσει (...) και από τήν πλευρά τής 'κοινωνικής' συμπεριφοράς τών θεατών, τοϋ άκροατηρίου, τής κοινής γνώμης». Πού τά λέει όλα αυτά; Σέ μιά γωνίτσα, έντός πλαισίου, στό σαλόνι της τό έξ δλοκλήρου άφιερωμένο στη δίκη, όπου περιγράφονται τά πάντα μέ τό νί και μέ τό σίγμα μέ συνοδεία τεσσάρων έγχρωμων εικόνων. Η ένήμερωση τοϋ κοινού κατά τά γούστα του έχει τά πρωτεία. Στη γωνίτσα, γιά τούς άπαιτητικούς, άσκοϋμε και δλίγη από κοινωνική κριτική στό υπόλοιπο δισέλιδο.

Τά προβλήματα τής παιδείας...

Τό πανεπιστήμιο Θράκης δέν είναι σέ θέση νά δεχτεί τούς νέους φοιτητές στό Τμήμα τής 'Ιατρικής, πού βρίσκεται στην 'Αλεξανδρούπολη. Κι αυτό, γιατί τό ρήμα «βρίσκεται» χρησιμοποιείται έδώ μέ μεταφορική σημασία. Λείπουν τά κτίρια, λείπουν τά εργαστήρια οϋ μήν αλλά και τά λεφτά, οι παραχωρήσεις χώρου γιά τίς έγκαταστάσεις ανακαλούνται λόγω «ιδιωτικών συμφερόντων», ένώ τό μόνο παρήγορο είναι ό αριθμός τών διδασκόντων: είναι δύο, κι έτσι ύπάρχει τουλάχιστον πάντοτε άντικαταστάτης σέ περίπτωση κωλύματος τοϋ ενός. Τό πρόβλημα λυνόταν μέχρι τώρα μέσω τοϋ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης πού φιλοξενούσε τούς έπίδοξους γιατροϋς, αυτό όμως δέν άντέχει άλλο. Νά μεταφερθούν σέ άλλα ΑΕΙ, προτείνει. Αν μās διασκορπίσετε σέ άλλα πανεπιστήμια μέ διαφορετικά προγράμματα σπουδών πώς διάολο θά προσαρμοστούμε άν —λέμε, άν— πάμε κάποτε στη Θράκη, διαμαρτύρονται οι φοιτητές. Έμεϊς πάντως στό Τμήμα 'Ιατρικής στη Θράκη δέν τούς δεχόμαστε, επιμένει ό πρόεδρος τοϋ Τμήματος: «τό θέμα δέν είναι ότι θά βγούν άπλως κάποιιο κακοί έπιστήμονες, τό θέμα είναι ότι θά κινδυνέσουν ζωές». Αλλά τό ύπουργείο Παιδείας άσχολεϊται μέ τήν παιδεία, ιδρύει πανεπιστήμια, όργανώνει έξετάσεις, προκηρύσσει θέσεις, τί τό ένδιαφέρουν οι ζωές; Μέ αυτές άσχολεϊται τό ύπουργείο 'Υγείας.

...και οι άστραπιαίες άντιδράσεις τοϋ ύπουργοϋ...

Γιά νά ποϋμε όμως και τοϋ στραβοϋ τό δίκιο, τό ύπουργείο Παιδείας και ό ευαίσθητος έπικεφαλής του δέν μένουν άσυγκίνητοι από

τά προβλήματα τής Παιδείας. Νά, μόλις προχτές, οι κ.κ. Παπανδρέου και Στάθης άνακοίνωσαν ότι από τήν Γ' Γυμνασίου θά εισαχθεί νέο μάθημα, εκείνο τοϋ «άθλητικού προσανατολισμοϋ». Και όχι μόνο αυτό, αλλά θά ένισχυθεί και ή 'Αγωγή τοϋ Πολίτη μέ νέα διδακτέα ύλη «σωστής άθλητικής συμπεριφοράς στά γήπεδα». 'Αγωγή τοϋ Πολίτη, 'Αγωγή τοϋ 'Οπαδοϋ, κοντά είναι, κι από κεί ένα βήμα ή 'Αγωγή τοϋ Χούλιγκαν. Τό ύπουργείο Παιδείας κάνει ό,τι μπορεί.

...και άλλων...

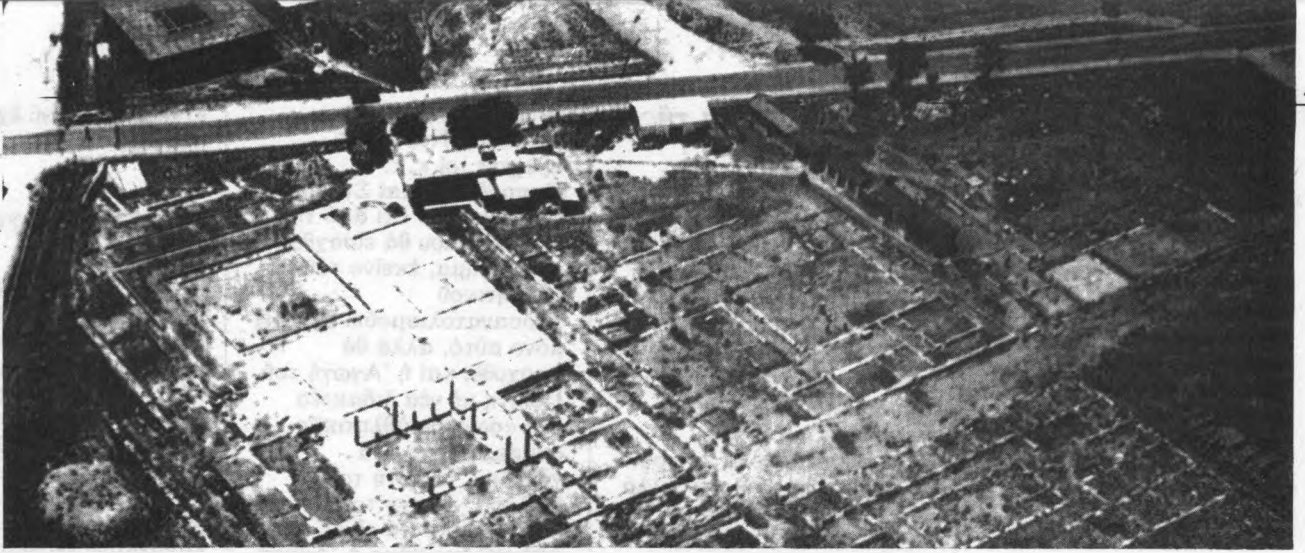
Δέν είναι τό μόνο. Πρό ήμερών άκούσαμε από τήν τηλεόραση γιά κάποιιο σπουδαίο πρόγραμμα στα πλαίσια τών «Μεθόδων 'Αγωγής 'Υγείας» (πάλι αυτή ή άγωγή), τριετές και μέ θαυμαστά άποτελέσματα. Τό ένλόγω πρόγραμμα έπιλαμβάνεται τής «ψυχικής ύγείας» τών μαθητών και καταπολεμάει, λέει, τίς «άντικοινωνικές συμπεριφορές» —μέ ήδη θεάρεστα άποτελέσματα, λέει— στις όποιες συμπεριλαμβάνονται, λέει, οι άποβολές και τά σκασιαρχεία. Για σταθείτε, ρέ παιδιά. Καλά νά παίρνετε φοιτητές χωρίς νά ξέρετε τί νά τούς κάνετε, καλά νά τούς φοράτε άθλητικές φόρμες σάν στολές. Αλλά νά θέλετε νά μας πείτε ότι τό σκασιαρχείο είναι «άντικοινωνική συμπεριφορά»; Ότι άρα τά παιδιά εκείνα, όλα δηλαδή, πού από καταβολής σχολείου, σέ Βορρά και Νότο, σέ καπιταλισμούς και σοσιαλισμούς, λευκά, κίτρινα και μαϋρα, ψάχνουν τή στιγμή και τήν ώρα γιά τήν κοπάνα, τό χαβαλέ, τή γλυκιά παρανομία, τήν άντίσταση, τό παιχνίδι, τό σκασιαρχείο, ότι τά παιδιά αυτά, όλα τά παιδιά τοϋ κόσμου δηλαδή, έχουν προβλήματα «ψυχικής ύγείας»; Πάλι καλά νά λέτε πού δέν έχουν, μέ τέτοιους «ψυχικώς ύγεις» και διόλου «άντικοινωνικους»

έγκεφαλους πού έχουν μπλέξει...

...και τρέχα γύρευε

Υπάρχει όμως και τό Πολυτεχνείο. Έκεί, άναταραχή και λόκ άουτ. Αίτια ή διαμάχη γιά τό πόσα μαθήματα μπορούν νά πάρουν οι φοιτητές σέ κάθε έξάμηνο. Δηλαδή τό πόσες ώρες επιτρέπεται νά «παρακολουθούν». Στη βάση τής ρήξης φοιτητών-καθηγητών φαίνεται ότι βρίσκεται μιά κοινή-παραδοχή-συνενοχή: οι έξετάσεις είναι τό πάν, ή υπόλοιπη εκπαιδευτική διαδικασία δέν είναι τίποτα. Οι διδάσκοντες λοιπόν επιμένουν ότι οι φοιτητές δέν μπορούν νά πάρουν άπεριόριστο αριθμό μαθημάτων, έπομένως και ώρών. Ξέρουν ότι άν έτσι γίνει, οι φοιτητές έχουν τή δυνατότητα πράγματι νά τά περάσουν όλα. Αλλά τότε θά φανεί περίτρανα ότι τά μαθήματα δέν άποτελοϋν προϋπόθεση γιά νά περάσεις τίς έξετάσεις.

Άρα πός τί ή διδασκαλία; Όταν έξετάσεις θά πεί «έχουμε από κεί ως εκεί» ό όποιοσδήποτε μπορεί νά γράψει «καλά». Έπομένως ή έπιμονή στον περιορισμένο αριθμό ώρών, χωρίς άλλαγή τής δλης σύλληψης τοϋ τί σημαίνει εκπαιδευτική διαδικασία και «έξετάσεις» και χωρίς τήν ύλική, άψυχη και έμψυχη, δυνατότητα γιά κάτι τέτοιο, δέν σημαίνει παρά τήν προσπάθεια νά μήν θιγούν τά κακώς κείμενα, μιά έπί τής διαδικασίας παρέμβαση, μιά τεχνητή, δηλαδή τυπική «άναβάθμιση» τής εκπαιδευτικής διαδικασίας. Οι φοιτητές από τή μεριά τους ζητοϋν άπλως νά νομιμοποιηθεί ή δεδομένη κατάσταση: άφου περνάω τά μαθήματα, τί σέ νοιάζει έσένα άν παρακολουθώ; Αν δέν σπάσει αυτή ή συνενοχή πού τείνει όλοένα και περισσότερο νά καταντήσει τό Πολυτεχνείο άπλό έξεταστικό κέντρο, τά προβλήματα μονίμως θά παραμένουν τέτοια και παρόμοια. Αλλά κάτι τέτοιο δέν μπορούν νά τό καταφέρουν ούτε μόνοι οι φοιτητές ούτε μόνοι οι διδάσκοντες...

ΤΑ ΜΟΥΣΕΙΑ

‘Ο αρχαιολογικός χώρος και εϋρήματα

του Δημήτρη Κωσταντίου

Σ’ αϋτόν τόν καταϊσμοϋ γερονότων και συνακόλουθων έρμηνεϊών, ό ανυποψίαστος άκροατής, τηλεθεατής, άναγνώστης, πολίτης τέλος πάντων, γίνεται κοινωνός ενός κύριου χαρακτηριστικού της έποχής μας: της κίβδηλης συνείδησης. ‘Η άληθοφάνεια τών γερονότων και τών έρμηνεϊών είναι μοναδική. ‘Από πρώτη ματιά, όλοι έχουν δίκιο. Τό ΥΠΠΟ πού προωθεί έκδηλώσεις ώστε να μαζέψει χρήματα για τό Μουσείο της ‘Ακρόπολης. Οί κάτοικοι της Βεργίνας πού θέλουν Μουσείο. ‘Ο καθηγητής ‘Ανδρόνικος πού λέει ότι «...ή άνασκαφή δέν είναι σκάλισμα στό χώμα». ‘Ο κ. Δωρης όταν αναφέρει ότι «όλοι συντέλεσαν τελικά στην ύποκατάσταση τών άναμενόμενων νέων πολιτιστικών άξιών μιας κοινωνίας...» (μέ) «τά πομπώδη και κούφια λόγια, από την πολιτική της προσωπικής προβολής και του star-system, ...του συμβιασμού μέ τά παντοειδή κατεστημένα στό χώρο του πολιτισμού της τέχνης και της έρευνας...». ‘Η Χ. Κιοσσέ όταν λέει ότι «...είναι άφελές όμως να νομίσουμε ότι ή διακοπή μιας έπιστημονικής άνασκαφής μπορεί να δικαιολογηθεί για χάρη ενός μουσείου».

‘Όταν όμως όλα τοποθετηθούν στο πραγματικό τους πλαίσιο, τότε βέβαια και οι έρμηνεϊες είναι διαφορετικές. Φαίνεται αναγκαίο, σήμερα, ή κριτική ματιά να φθάνει σε βάθος, ώστε να άνιχνεύει και να φέρνει στο φως κυρίως τη σιωπή πού καλύπτει τά πραγματικά προβλήματα. ‘Από την άλλη, να άποκρυπτογραφεί και να ά-

Δύο σημαντικά γεγονότα συνέβησαν τους τελευταίους μήνες, πού τά συνδέει ή λέξη Μουσείο αυτό τό «...περίεργο ίδρυμα πού άπαντάμε στον πολιτισμό μας», όπως έλεγε πριν 48 χρόνια ό Θ. Μουστοξύδης.¹ Τό ένα γεγονός είναι οι έκδηλώσεις για τό Μουσείο της ‘Ακρόπολης. Τό άλλο, ή διακοπή στη Βεργίνα της άνασκαφής του καθηγητή Μ. ‘Ανδρόνικου από τους κατοίκους της περιοχής, με αίτημα την άνέγερση Μουσείου και την έκθεση εκεί τών εϋρημάτων. Σχετικά μέ αυτά τά γεγονότα, πολλά γράφτηκαν στον τύπο. Περιορίζομαι στο σχολιασμό δύο χαρακτηριστικών δημοσιευμάτων. Του άρθρου του κ. Μιχ. Δωρη, τέως Γεν. Γραμματέα του ‘Υπουργείου Πολιτισμού, μέλους της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ και πολιτιστικού συμβούλου του πρωθυπουργού με τίτλο «Βεργίνα και Αύστραλία» στα Νέα της 27.8.88, και της κ. Χαράς Κιοσσέ στο Βήμα της 4.9.88 με τίτλο «Βεργίνα. ‘Ο καυγάς δέν είναι για τό Μουσείο».

ποκαλύπτει τά πραγματικά νοήματα τών λέξεων. ‘Η «βιομηχανία της συνείδησης» ρίχνει τά πλοκάμια της κι εδώ, για να άλλώσει την πραγματική σημασία τών γεγονότων. ‘Ας τά δοϋμε λοιπόν.

Κατ’ αρχήν, μπαίνω έντονα στον πειρασμό να μην αναφερθώ στις έκδηλώσεις για τό Μουσείο της ‘Ακρόπολης, άφου ένας «επαίων» όπως ό κ. Μ. Δωρης αναφέρει ότι («τό ΥΠΠΟ») ...κατά την πάγια πρακτική της ήγεσίας του άσχολεται περισσότερο με έκδηλώσεις και κοσμικότητες ή με την ύψηλου επιπέδου διεθνή περιφορά του δίσκου της έπαιτείας, ώστε να κατασκευαστεί τό Μουσείο της ‘Ακρόπολης...» ή «...για την στήριξη κάποιας πολιτικής με έντονα προσωπικά κριτήρια και άυταρχικές έπιλογές».

Λέει, δυστυχώς, πολλές άλήθειες τό άρθρο του κ. Δωρη. ‘Όμως ό έντονα προσωπικός τόνος και ή πολεμική έναντίον της ήγεσίας του ΥΠΠΟ, μέσα από χρόνια ένδοκομματική μάχη έξουσίας στο χώρο του πολιτισμού, τον ώθει να θέτει σε δεύτερη μοίρα τό πιο σημαντικό, πού τό αναφέρει και ό ίδιος. Τό θέμα της «μουσειακής πολιτικής». Τό πρόβλημα λοιπόν δέν είναι τό Μουσείο της ‘Ακρόπολης. Παρά τις όποιοσδήποτε ένστάσεις και προβληματισμούς πού είδαν τό φως της δημοσιότητας, κινδυνεύουμε να χάσουμε τό δάσος, αν έστιάσουμε την κριτική μας στο σημείο αυτό.

‘Η μουσειακή πολιτική είναι λοιπόν τό ζητούμενο, πού θα περιλάβει στη στρατηγική της την ίδρυση νέων Μουσείων, σύμφωνα με τις σύγχρονες προδιαγραφές της μουσειολογίας και τις ιδεολογικές συντεταγμένες πού θέτει μια σοσιαλιστική προοπτική.

Ταυτόχρονα, θα θέτει τους ίδιους στόχους για την τραγική έλληνική μουσειακή πραγματικότητα. Γιατί τά

Μουσεία απαιτοῦν σήμερα τίς πῶ σύγχρονες τεχνικές προδιαγραφές, μὰ πῶ πολὺ απαιτοῦν στόχους καὶ προοπτικές.

Ἡ ἱστορία τους βρῖθει ἀπὸ ἰδεολογικές ἀκροβασίες.² Ποιά δῶς εἶναι ἡ κατάσταση τῶν ἑλληνικῶν Μουσείων σήμερα; Ἐκτός ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, μποροῦμε νὰ μιλάμε μὲ σχετική βεβαιότητα γιὰ Μουσεία-ἀποθήκες.

Γιὰ Μουσεία-ἐκθετήρια «ῥαιῶν ἀντικειμένων».³ Ψυχροὶ καὶ ἀποθητικοὶ χώροι στοὺς ὁποίους τὸ χειμωνιάτικο κρῦο συναγωνίζεται τὴν καλοκαιρινή ζέση. Ἄν ξεφύγει κανεὶς ἀπὸ μιὰ «ἱστορικίζουσα» καὶ «αἰσθητική» προσέγγιση τῶν ἑλληνικῶν Μουσείων,⁴ τότε θὰ διαπιστώσει ὅτι πολὺ ἀπέχουν ἀπὸ τοὺς τρεῖς ρόλους πού ἐπιμύζονται νὰ παίξουν, μὲ τὴ σύγχρονη σημασία τοῦ ὄρου. Τὸν ψυχαγωγικό, τὸ παιδευτικό καὶ τὸν ἐπιστημονικό.⁵ Καὶ οἱ τρεῖς ρόλοι μεταφράζονται στὴν ἑλληνική πρακτική τὸ συνωστισμὸ ἀντικειμένων σὲ ἀκαλαίσθητες προθήκες, στὴν ἔλλειψη πληροφοριῶν καὶ στὴν προσπάθεια μεταμόρφωσης τοῦ ἐπισκέπτη σὲ τεχνοκριτικό ἢ μεταφραστὴ τῶν λέξεων πρόχους ἢ λήκυθος. Ἡ ἐρώτηση εἶναι εὐλογη. Τὰ ἑλληνικά Μουσεία ἀποβλέπουν «...στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου καὶ στὴ γόνιμή του ἐνταξὴ στὴν ἀνθρώπινη κοινότητα...» ἢ «...στὴν ἀνακάλυψη τῆς αἰσθητικῆς συγκίνησης καὶ ἀπόλαυσης...» ὅπως προτείνουν τὰ συμπεράσματα τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου, τοῦ ICOM (Παρίσι 1964) γιὰ τὸν παιδευτικό καὶ πολιτιστικό τους ρόλο,⁶

Ὁ ὀρισμὸς τοῦ Μουσείου σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 3 τοῦ καταστατικοῦ τοῦ Διεθνoῦς Συμβουλίου Μουσείων εἶναι σαφές. «Μουσεῖο εἶναι ἕνα ἴδρυμα μόνιμο, μὴ κερδοσκοπικό στὴν ὑπηρεσία τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἀνάπτυξής της, ἀνοικτὸ στὸ κοινὸ· τὸ Μουσεῖο κάνει ἔρευνες σχετικές μὲ τὰ ὑλικά τεκμήρια τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ περιβάλλοντός του, τὰ συλλέγει, τὰ διατηρεῖ, τὰ κοινοποιεῖ καὶ ἰδίως τὰ ἐκθέτει γιὰ μελέτη παιδεία καὶ ψυχαγωγία».⁷

Χρειάζεται λοιπὸν συγκεκριμένο σχέδιο —συνήθως τὸ λένε πολιτικὴ— γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ χαρακτῆρα τῶν ἑλληνικῶν Μουσείων. Μπροστὰ στίς ἀπαιτήσεις μιᾶς κοινωνίας διαφορετικῆς ἀπὸ αὐτὴ πού ζοῦμε, μὰ καὶ πῶ πεζά, μπροστὰ στίς προκλήσεις τοῦ μέλλοντος (ἄς θυμηθοῦμε πρόχειρα τίς χρονολογίες 1992 ἢ 2000 πού ἀκοῦμε καθημερινά) ὁ στόχος γιὰ ἕνα σύγχρονο⁸ Μουσεῖο στὴν ὑπηρεσία τῆς κοινωνίας, φαντάζει πῶ ἐπικραῖος παρὰ ποτέ. Ἴδου λοιπὸν τὸ πρόβλημα πρόκληση πρὸς ὄλους τοὺς ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐνδιαφερόμενους. Ποιὸς δῶς δὲν εἶναι «ἐνδιαφερόμενος» σὲ ἕνα τέτοιο θέμα; Εἶναι δῶς δευτερεύουσα ἡ

προσωπικὴ κατάφαση καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀπλοῦ πολίτη;

Πιστεῶ ὅτι εἶναι κύριο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὀργανωμένων φορέων τῆς κοινωνίας. Θὰ σταθῶ, πρὸς τὸ παρόν, στὰ κόμματα, πλησιάζοντας ἔτσι καὶ τὴν προσέγγιση τοῦ κ. Δωρῆ.

Τὰ κόμματα καὶ οἱ κινήσεις τῆς Ἀριστερᾶς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀνατρεπτικά καὶ σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Ὅχι στοχεύοντας σὲ μιὰ συγκεκριμένη κυβερνητικὴ τακτικὴ, ἀλλὰ θέτοντας στόχους καὶ προτεραιότητες.

Μὲ βάση μιὰ πολιτικὴ πού θὰ ξεπερνᾷ κυρίαρχες ἀντιλήψεις καὶ πρακτικές ὡς πρὸς τὰ πολιτιστικὰ ζητήματα καὶ γιὰ τὸ θέμα πού μᾶς ἀφορᾷ, τὸ ρόλο τῶν Μουσείων, νὰ ἐνεργοποιήσουν τὰ μέλη τους καὶ τὴν κοινωνία. Νὰ προτείνουν καὶ νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ κάτι διαφορετικό. Ὁ «συλλογικός διανοούμενος» δῶς κοιμᾶται τὸν ὕπνο τοῦ δικαίου. Στὰ ὄνειρά του μρυκάζει ἀστικά φληναφήματα ἢ κοινοτοπίες γιὰ «ἄλλη πολιτιστικὴ πολιτικὴ» καὶ πέραν τούτου οὐδέν. Ἡ ἰδεολογικὴ φτώχεια τῆς Ἀριστερᾶς⁹ στὸν πολιτιστικὸ τομέα, γαλουχεῖ τὴ μίξερια καὶ τὴν πλήρη τουριστικοποίηση τοῦ ἀδριο.

Ἄς ἔθλουμε τώρα στὸ ΠΑΣΟΚ πού τὸ μέμφεται τὰ μέγιστα ὁ κ. Δωρῆς. Ἀναφέρει χαρακτηριστικά. «Υπάρχει καὶ ὁ κομματικὸς φορέας (δηλαδὴ τὸ ΠΑΣΟΚ) πού ἔτσι κι ἄλλιῶς εἶτε ἀνέχτηκε αὐτές τίς καταστάσεις εἶτε ἔδειξε ἀπαράδεκτη ἀδυναμία νὰ χαράξει καὶ νὰ ἐπιβάλλει τὴν πολιτιστικὴ πολιτικὴ πού εἶχε ὑποσχεθεῖ στὸ λαϊκὸ κίνημα». Τὸ πρόβλημα ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται. Ἄλλο οἱ ὑποσχέσεις στὸ λαϊκὸ κίνημα καὶ ἄλλο οἱ στόχοι καὶ οἱ ἀρχές πού εἶναι ἤδη κατάκτηση τοῦ κόμματος, πού ἔχουν ἤδη γονιμοποιήσει τὴν κοινωνία, ὥστε τίς ὑλοποιεῖ ὅταν πάρει στὰ χέρια του τὴν ἐξουσία. Δέν εἶναι λοιπὸν ζήτημα «ἀδυναμίας» ἢ «ἐπιβολῆς», ἀλλὰ δυνατότητα ἐπεξεργασίας μιᾶς ἄλλης πολιτιστικῆς ἀντιλήψης. Καὶ αὐτὴ ἡ δυνατότητα δέν ξεπηδᾷ ξαφνικά ὅπως ἡ Ἀθηνᾶ ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Δία. Ἔτσι, ἡ ἀπευθείας κατηγορία στὴν ἡγεσία τοῦ ΥΠΠΟ, πού δέν εἶχε «τὴν ἱκανότητα νὰ συγκροτήσει καὶ νὰ ἐφαρμόσει μιὰ πολιτιστικὴ πολιτικὴ καὶ μιὰ πολιτικὴ ἔρευνας σύμφωνα μὲ τοὺς εὐρύτερους στόχους τῆς ΑΛΛΑΓΗΣ...» προσγειώνεται στίς πραγματικές της διαστάσεις.

Σὲ μιὰ προσωπικὴ δηλαδὴ διαμάχη καὶ ἐχθρότητα πού ξεφεύγει ἀπὸ μιὰ ψυχραὶμὴ ἀνάλυση τοῦ πολιτιστικοῦ μας προβλήματος. Τὸ τελευταῖο, ὅπως ἀναφέραμε καὶ πῶ πάνω, εἶναι ἀρκετὰ δύσκολο γιὰ νὰ λυθεῖ μὲ διακηρύξεις καὶ ἐπιθυμίες. Ἔχει τίς ρίζες του στὸ δράμα τῆς κοινωνίας πού οἰκοδομεῖται. Ὅταν τὸ δράμα ταυτίζεται σήμερα μὲ τὴ μαγικὴ λέξη «Ἀνά-

πτυξη», τότε εὐλογα καὶ δίκαια οἱ καίτοι τῆς Βεργίνας βαφτίζονται τὴν ἐπιτροπὴ Ἀγῶνα γιὰ τὸ Μουσεῖο τῆς Βεργίνας «Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Βεργίνας». Ἔχει δίκιο ἡ κ. Κιοσσέ πού λέει ὅτι «...ὁ καυγάς δέν εἶναι γιὰ τὸ Μουσεῖο» ἀλλὰ «...γιὰ ἐστιατόρια, καφετέριες καὶ ξενοδοχεῖα πολλῶν ἀστέρων». Ἀναρωτιέμαι ὅμως ποιοὶ εἶναι οἱ φταίχτες; Ὁ Γ. Μαργαρίτης¹⁰ διαπιστώνει «μικρομε-

2. Τὰ ἄρθρα τῶν Δημ. Τριανταφυλλόπουλου, Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ ἡ τέχνη τῆς Ὀρθοδοξίας, Φῶτα Ὀλόφωτα. Ἐνα ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸν κόσμο του, Ἀθῆνα 1982, σ. 177 ἐξῆς. Τοῦ ἴδιου, Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ἀπὸ τὸν εὐσεβισμό στὸν αἰσθητισμὸ (ἡ μικρὸς ἀντιρρητικὸς ὑπὲρ τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη), Βυζαντινὸς Ἄγιος 1, 1987, 119-128 καὶ τῆς Ὀλγας Γκράτζιου. «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Τὰ πρῶτα χρόνια», Μνήμων, τόμ. 11, Ἀθῆνα 1986, 54-73, θίγουν καίρια τίς ἰδεολογικές περιπέτειες τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου.

3. Δ. Κωνσταντίου, «Ὅταν οἱ Ἕλληνες δέν ἐπισκέπτονται τὰ μουσεῖα», Δεκαπενθήμερος Πολίτης, τεύχος 72, 6.8.86.

4. Τὰ ἑλληνικά Μουσεία, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν 1974, μὲ περιγραφή τῶν Μαν. Ἀνδρόνικου, Μαν. Χατζηδάκη καὶ Β. Καραγιώργη. Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον τὸ βιβλίο τῆς Ἀγγ. Κόκκου, Ἡ μέριμνα γιὰ τίς ἀρχαιότητες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα Μουσεία, Ἀθῆνα 1977.

5. P. Pradel, «Τὰ Μουσεία, στὸ Ἱστορία καὶ μέθοδοι τῆς» τῆς *Encyclopédie de la pléiade*, τόμ. Γ, Ἀθῆνα 1987, ἐκδ. Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικῆς Τραπέζης, 83-131 μὲ βασικὴ βιβλιογραφία.

6. Ἡ βιβλιογραφία ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία, εἶναι σημαντικὴ. Περιορίζομαι σὲ σημαντικὲς ἐπισημάνσεις ἀπὸ τίς ἐκδόσεις τοῦ ICOM καὶ τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης. I.H. Zetterberg, *Rôle des musées dans l'education des adultes*, ἐκδ. ICOM 1970. *Le musée au service des hommes aujourd' hui et demain*, Πειραγμένα τοῦ 9ου Γεν. Συνεδρίου τοῦ ICOM, ἐκδ. ICOM 1971. *Le musée et le monde moderne*. Πειραγμένα τοῦ 10ου Γεν. Συνεδρίου τοῦ ICOM, Colloque, sur le rôle des Musées dans l'education et l' action culturelle, Μόσχα - Λένινγκραντ, 14-21 Μαΐου 1968. Capart, *Le Rôle social des musées*, Mouséion 1930, 219-238. B. Gilman, *The museum as an instrument of cultural innovation*, Cen. de l' Europe, Strasbourg 1978.

7. Στ. Παπαδόπουλου, Ἀπὸ τίς τοπικὲς συλλογές στὰ σύγχρονα Μουσεία, Ἀθῆνα 1978.

8. Βλέπε τίς ἐπεξεργασίες καὶ προβληματισμοὺς γιὰ ἕνα σύγχρονο Μουσεῖο στὴν Ἀρχαιολογία, τεύχος 16, Ἀθ. 1985. Ἐπίσης Δ. Πάλλα, Ἐναρκτήρια ὁμιλία στὴν Α' Συνάντηση Μουσειολογίας, Πρακτικά, Ἀθῆνα 1984, σ. 21. Οἱ ἐξαιρετικὲς ἀνακοινώσεις καὶ ὁ ἐνδιαφέρον διάλογος αὐτῆς τῆς συνάντησης, προξενοῦν ἀκόμα πῶ μεγάλη θλίψη, ἀφοῦ τὸ συγκρίσιμο μέγεθος εἶναι ἡ ἑλληνικὴ πραγματικότητα.

9. Δ. Κωνσταντίου, «Ἡ ἔννοια καὶ ἡ προοπτικὴ τῆς προστασίας τῶν μνημείων», *Πολίτης* τεύχος 83(11) Σεπτ. '87, σ. 34.

10. *Πολίτης*, τεύχος 94, Σεπτ. 1988, σ. 8-9.

σαία δράματα που όλα τα επιτρέπουν, που μετατρέπουν την κάθε αξία σε καταναλωτικό αγαθό, που βλέπουν τον κόσμο μονάχα μέσα από το ερώτημα «και μεις τι θα βγάλουμε;». Νομίζω ότι δεν αρκεί μόνο η διαπίστωση αφού οι διάφορες «Λαριστοποιήσεις» ή «Βεργινοποιήσεις» θα επαναλαμβάνονται όσο οι καπιταλιστικές αξίες με προμετωπίδα την «ανάπτυξη» θα κυριαρχούν σ' αυτόν τον τόπο. Είναι άφελές, πιστεύω, να επικαλούμαστε «ευγενείς σκοπούς» όπως ένα Μουσείο ή την προστασία των μνημείων. Ο εργαλαβισμός δεν έχει όρια ούτε σύνορα. Είναι μία συγκεκριμένη ιδεολογία που συντρίβει ανέλεπτα, ευγενείς και μη ευγενείς σκοπούς. Ανατρέπεται μόνο με μία νέα ιδεολογία και πρακτική, που θα γίνεται σιγά σιγά κτήμα της κοινωνίας.

Σ' αυτή τη νέα αντίληψη θα έχει θέση και «το πρόγραμμα... ή μελέτη... ή η έρευνα» που επικαλείται ο καθηγητής Ανδρόνικος. Σήμερα δεν πρέπει να είναι κανείς ανυποψίαστος.

Η επιστημονική έρευνα διαπερνάται από τις αντιφάσεις της κοινωνίας και της αναλογεί σημαντικό μερτικό στην άρση αυτών των αντιφάσεων. Ο άγνός και παρθένος επιστημονισμός είναι ένα από τα κραταιά μετερίζια του αστισμού και στον τόπο μας. Άλλα γιατί να παίρνε κανείς μονόπλευρα τα πράγματα; Δεν μιλήσαμε για αντιθέσεις; Ο πρόεδρος της κοινότητας Βεργίνας δεν μίλησε κατ' αρχάς για την προστασία και συντήρηση των βασιλικών τάφων και των μνημείων της Βεργίνας; Εγώ θα προσθέσω και την ανάδειξη. Προχώρησαν λοιπόν όλα αυτά ώστε δίκαια να ρίχνει κανείς του λίθο του αναθέματος; Για πόσο καιρό οι λαμαρίνες και τα συρματοπλέγματα θα κλείνουν το χώρο; Και βστερα. Τι θα πει «πιέσεις των τοπικών παραγόντων» από τη μία και «βούληση της κεντρικής εξουσίας» από την άλλη που αναφέρει η κ. Κιοσσέ.

Η μανιχαϊστική λογική ήταν πάντα ή πιά εβκολη. Πιά δύσκολο είναι να επιχειρηματολογήσει κανείς πειστικά για το λόγο που πρέπει τα εδρήματα της Βεργίνας να εκτίθενται στη Θεσσαλονίκη και όχι σε ένα σύγχρονο Μουσείο στη Βεργίνα.

Ξεχάσαμε τη σπουδαιότητα του χώρου και όχι μόνο των ευρημάτων; Ξεχάσαμε τις αρχαίες Αιγές; Ξεχάσαμε τη βασική αρχαιολογική αρχή ότι τα εδρήματα είναι αναπόσπαστο στοιχείο του χώρου από τον οποίο ανασύρθηκαν, από τον οποίο αναδεικνύονται και τον οποίο αναδείχνουν; Οι ύπερτοπικοί λόγοι που προβάλλονται είναι τό λιγότερο αφελείς. Ποιός είπε ότι στη Βεργίνα δεν θα προβάλλεται ή εθνική τους διάσταση; Μέ την ίδια λογική θα έπρεπε να μεταφερθούν τα εδ-

ρήματα της αρχαίας Όλυμπιας στην Αθήνα, λόγω της παγκόσμιας σημασίας τους.

Θά τελειώσουμε σχολιάζοντας ορισμένα χαρακτηριστικά και αποκαλυπτικά ερωτήματα που απευθύνει η κ. Κιοσσέ στον ύπουργό Έσωτερικών για το θέμα της Βεργίνας: 1) «Ός που φθάνουν οι αρμοδιότητες της Τοπικής Αυτοδιοίκησης»;¹¹ 2) «Οι πιέσεις των τοπικών παραγόντων μπορούν να υπερκαλύπτουν τη βούληση της κεντρικής εξουσίας»;

Τό άνοιγμα συζήτησης για τό ρόλο του Κράτους και της εξουσίας, θά μάς εβγαζε έξω από τό θέμα αυτού του σημειώματος. Έρωτώ όμως, Ποιά εξουσία ήταν ποτέ δίκαιη μέ την κοινωνία και τους θεσμούς της; Μέ την πρώτη λογική, στίς πιέσεις των τοπικών παραγόντων της Θεσπρωτίας και της Κέρκυρας για τόν Καλαμά, ή κεντρική εξουσία θά έπρεπε ήδη να έχει στείλει τά ΜΑΤ για να επιβάλλει τη «βούληση» της. Μήπως δεν τό έχουμε δει να παίζεται αυτό τό έργο; Νά τό χειροκροτήσουμε λοιπόν; Είναι παρακινδυνευμένο και σ' αυτή τη μισηρή αστική μας δημοκρατία. 3) «Ποιός αποφασίζει για την έρευνα και την πρόοδο της Έπιστήμης»;

Μεγάλο ερώτημα. Πάντως, όχι μόνο ή κεντρική εξουσία. 4) «Ποιά πλευρά νομίζει (ό ύπουργός) πώς πρέπει να επικρατήσει»; Μά της κεντρικής εξουσίας φυσικά. Αυτή δεν εκπροσωπεί; Η μήπως είναι εκλεγμένος εκπρόσωπος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και δεν τό έχουμε άκόμα καταλάβει;

Όλα τελικά φαίνονται άπλά. Ζούμε την καθημερινή μιζέρια μέ μέτρα και σταθμά που μάς επιβάλλονται. Χρειάζεται ίσως λίγο παραπάνω αντίσταση, στά πράγματα μέ τό ώραίο περιτύλιγμα και στίς έννοιες που περικλείονται μέσα σε δημορφες λέξεις. «Τά πάντα είναι άπλά» λέει ό Πήτερ Βάις. Στο μεγάλο όνειρο του ταχυδρομικού διανομέως Σεβάλλ, «βάση μόνο για τη ρέουσα φαντασία, μία βάση που θέλει τη διηνεκή εδδοκίμηση νέων εξηγήσεων, νέων έρμηνειών». Μήπως ή Άριστερά πρέπει να άρχισει να διαβάσει ποίηση; Άπλά έρωτώ.

Υ.Γ. Είχε γραφτεί αυτό τό σημείωμα όταν διάβασα στην έφημερίδα ΒΗΜΑ της 9.10.88 τό άρθρο του καθηγητή Νίκου Καλογήρου μέ θέμα «Η Βεργίνα χωρίς άρχαλα». Η έξαιρετική ανάλυση και ή διεισδυτική του ματιά έλπίζω να προβληματίσουν τουλάχιστον τους ιθύνοντες.

11. Δ. Κωνσάντιου, «Προστασία των μνημείων και Τοπική Αυτοδιοίκηση», Αύγη 15.3.84. Του ίδιου, «Η Τοπική Αυτοδιοίκηση και ή πρόκληση των μνημείων», Αύγη 1.10.86.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ

μόλις κυκλοφόρησε

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Άνταλμπερτ Στίφτερ

Η ΦΟΒΕΡΗ ΤΡΟΠΗ
ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ

δυο νουβέλες

Η φοβερή τροπή των πραγμάτων του Άνταλμπερτ Στίφτερ, κλασικού όσο και μοντέρνου αυστριακού συγγραφέα, είναι ένα ποίημα για την ανθρώπινη ευτυχία και τις σκοτεινές δυνάμεις που την κυβερνούν

Στην ίδια σειρά κυκλοφορούν

Μπέρτολτ Μπρέχτ

Οι δουλειές του κυρίου Ιουλίου Καίσαρος

Στάνλεϋ Έλλιν κ. ά.

Ιστορίες της σκακιέρας

Ντάνιελ Ντεφούο

Η πανούκλα στο Λονδίνο

Έντγκαρ Άλλαν Πόε

Ο Χρυσοκάραβος

Χέρμαν Μπροχ

Τσερλίνε

Ονορέ ντε Μπαλζάκ

Μια σκοτεινή υπόθεση

Ρικάρντο Μπακέλι

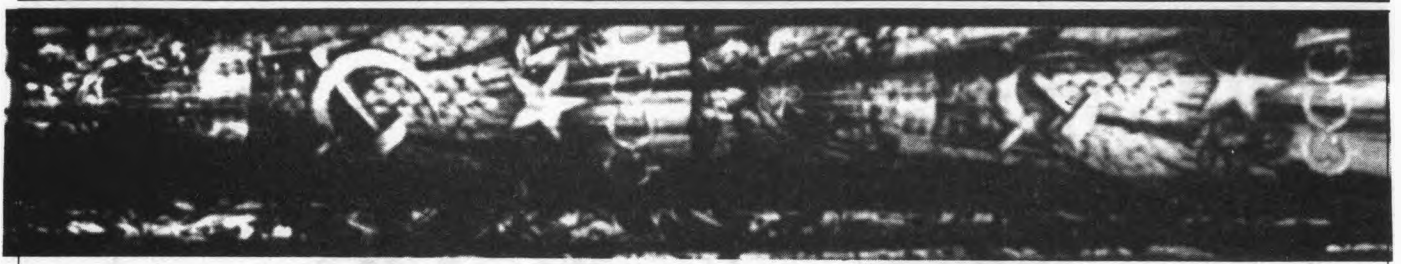
Ο διάβολος στο Ποντελούνγκο

Κεντρική διάθεση:

Εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ Α.Ε.

Πατούσα 3, 10677 Αθήνα

τηλ. 3639434

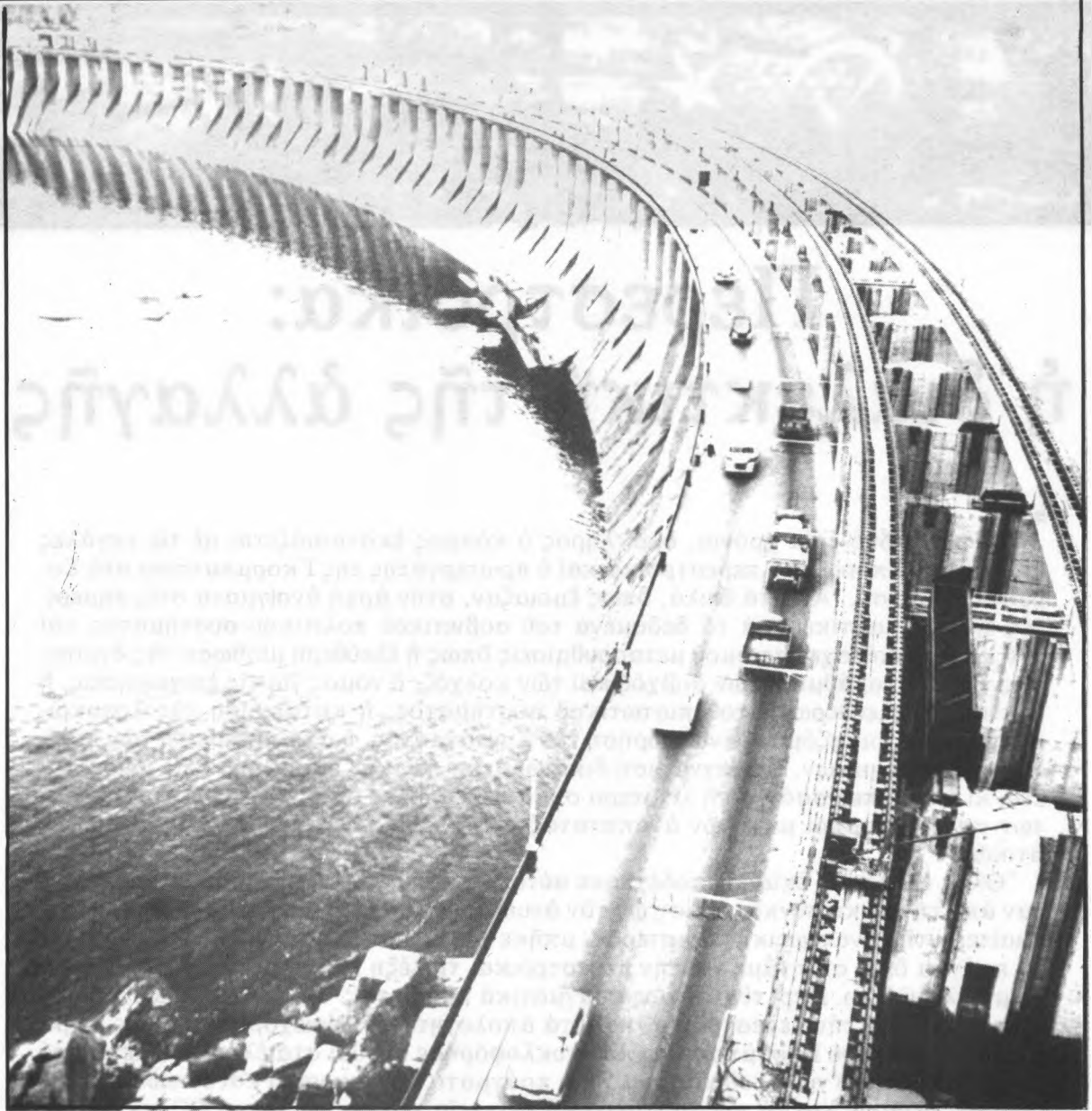
Περεστρόϊκα: ή διαλεκτική τῆς ἀλλαγῆς

Ἐδῶ καί δυό-τρία χρόνια, ὁλόκληρος ὁ κόσμος ἐκστασιάζεται μέ τίς μεγάλες ἀλλαγές πού προωθεῖ ἡ περεστρόϊκα καί ὁ πρωτεργάτης τῆς Γκορμπατσῶφ στή Σοβιετική Ἐνωση. Ἀπό τά δειλά, ὅπως ἐμοιαζαν, στήν ἀρχή ἀνοίγματα στίς σημερινές εἰκονοκλαστικές γιά τά δεδομένα τοῦ σοβιετικοῦ πολιτικοῦ συστήματος καί τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ μεταρρυθμίσεις ὅπως ἡ ἐλεύθερη μίσθωση τῆς ἀγροτικῆς γῆς, ἡ ὑποβάθμιση τῶν σοβχόζ καί τῶν κολχόζ, ὁ νόμος γιά τίς ἐπιχειρήσεις, ἡ σχετική ἀπελευθέρωση τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος, ἡ κατάργηση τῆς λογοκρισίας, ἡ προετοιμαζόμενη ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος, ἡ ἀπελευθέρωση τῶν πολιτικῶν κρατουμένων, ἡ ἀναγνώριση δικαιωμάτων ἐθνικῆς ἐκφρασης στίς μειονότητες, κι ἄλλες περισσότερο ἢ λιγότερο σημαντικές, ὅλες ὅμως φορεῖς νέων μνημάτων καί προπομποῖ μεγάλων ἀνακατατάξεων, πολιτικῶν, κοινωνικῶν καί πολιτιστικῶν.

Ἄλλος ὁ κόσμος ἐπίσης ὑποδέχθηκε αὐτές τίς ἀλλαγές μέ αἰσθήματα πού πηγαιναν ἀπό τή θετική συγκατάβαση ὡς τόν ἀνυπόκριτο θαυμασμό. Τώρα, λένε πολλοί, ἰδιαίτερα τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς, μῆπκε τό νερό στ' αὐλάκι. Ὅπως καί νά ἔχει τό πράγμα ὅλοι συζητᾶμε γιά τήν περεστρόϊκα, τή λέξη πού πλούτισε τό καθημερινό μας λεξιλόγιο. Περί τίνος ὅμως πραγματικά πρόκειται; Ἄν ἐξαιρέσει κανεῖς δυό τρία βιβλία γιά τήν περεστρόϊκα, κι αὐτά ἀπολογητικοῦ περιεχομένου, ὅπως τό βιβλίο τοῦ ἴδιου τοῦ Γκορμπατσῶφ πού κυκλοφόρησε πέρυσι στά ἑλληνικά μετά ἀπό ἕνα θριαμβευτικό γύρο τοῦ κόσμου, λίγα πράγματα ἔχουν γραφεῖ καί εἰπωθεῖ ἐπὶ τῆς οὐσίας. Λεῖπουν καί τά πραγματολογικά στοιχεῖα καί οἱ ἀναλύσεις. Ὅπως πάντα δηλαδή στόν τόπο μας καί γιά ὅλα τά μεγάλα θέματα.

Μέ τό μικρό ἀφιέρωμα στήν Περεστρόϊκα πού παρουσιάζει ὁ *Πολίτης* σέ τοῦτο τό τεῦχος, σίγουρα δέν ξεοφλᾷ τή ληξιπρόθεσμη ὀφειλή του ἀπέναντι σέ αὐτό τό τόσο σημαντικό θέμα. Βέβαια ἔχουν δημοσιευτεῖ στό περιοδικό αὐτό καί ἄλλα κείμενα (ὄπενθυμίζουμε τό κείμενο τοῦ Β. Καγκαρλίτσκι γιά τήν ἐξέλιξη τῆς ἀριστερῆς ἀντιπολίτευσης στήν ΕΣΣΔ στό προηγούμενο τεῦχος, ἢ τό ἐκτενές κείμενο τοῦ Κ.Σ. Κάρολ γιά τή γενική κατάσταση τῶν μεταρρυθμίσεων, τεῦχος 85, Νοέμβριος 1987). Ὅμως κι αὐτά εἶναι λίγα καί ἀποσπασματικά. Τώρα μέ τή συλλογή κειμένων πού παρουσιάζουμε δίνουμε κάπως περισσότερο ὕλικό καί στοιχεῖα ἀνάλυσης, ὑποσχόμενοι ὅτι θά συνεχίσουμε τήν προσπάθειά μας γιατί πρέπει νά συνεχισθεῖ, καί εὐχόμενοι καί ἄλλοι νά πράξουν τό ἴδιο.

Μιά ἐξήγηση μόνο γιά τήν ἐπιλογή τῶν κειμένων, διότι ὅπως καταλαβαίνει ὁ ἀναγνώστης δέν δημοσιεύσαμε ὅ,τι βρήκαμε μπροστά μας. Ἐπιλέξαμε, κυρίως κείμενα, τά ὁποῖα, ἀνεξάρτητα ἀπό τή θετική ἢ ἀρνητική στάση ἀπέναντι στήν περεστρόϊκα, παρουσιάζουν στοιχεῖα πού περιγράφουν τήν κατάσταση κι ἔτσι προσπαθοῦν νά δείξουν σέ ποιές πραγματικές ἀνάγκες ἀντιστοιχοῦν οἱ μεταρρυθμίσεις. Κι αὐτό νομίζουμε ὅτι χρειάζεται περισσότερο. Κατ' ἀρχήν νά μάθουμε ὡστε νά μπορούμε νά κρίνουμε. Γιά νά μὴν ἔρχεται ἡ γνώση ἐκ τῶν ὑστέρων καί ξαφνιάζει τίς σιγυριές πού πλάθονται ἐρήμην τῆς πραγματικότητος.

Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις του Γκορμπατσώφ

του Gerard Duchêne

Τά ελαττώματα του σοβιετικού οικονομικού μοντέλου είναι πολύ γνωστά: χωρίς να περιπέσει κανείς σε καταστροφολογικές θεωρήσεις και να βλέπει στην ΕΣΣΔ μία υπανάπτυκτη χώρα, είναι φανερό ότι η υπερσυγκεντρωτική και υπερτροφική σχεδιοποίηση του κρατικού τομέα είχαν οδηγήσει σε κατασπατάληση των φυσικών πόρων, σε γενική έλλειψη καταναλωτικών και παραγωγικών αγαθών, σε έλλειψη κεφαλαίου και εργασίας, τέλος σε σοβαρές ανεπάρκειες ως προς τα ελατήρια ανανέωσης και παραγωγικής προσπάθειας. Αυτά τα φαινόμενα εκφράστηκαν με τη συνεχή πτώση των ρυθμών ανάπτυξης και με την απώλεια

έλεγχου της πολιτικής διεύθυνσης της χώρας πάνω στις οικονομικές δραστηριότητες, σε τέτοιο σημείο ώστε στις αρχές της δεκαετίας του '80 να δημιουργηθεί πλήρης στασιμότητα.

Βεβαίως οι πολιτικές δομές της ΕΣΣΔ —τό «όλοκληρωτικό» καθεστώς με το μοναδικό κόμμα— δεν είναι άσχετες από τον τύπο οικονομικής οργάνωσης.¹ Αλλά η εμπειρία πολλών κομμουνιστικών χωρών (Γιουγκοσλαβία, Ούγγαρια, Κίνα) δείχνει ότι υπάρχει ένα σημαντικό περιθώριο χειρισμών στον οικονομικό τομέα παρόλο που το πολιτικό σύστημα παρέμεινε λίγο πολύ αναλλοίωτο και μολονότι υπήρξαν προ-

σωρινές εξάρσεις των συγκρούσεων που προκάλεσαν οι κατά καιρούς μεταρρυθμίσεις στις εν λόγω χώρες. Στην περίπτωση της ΕΣΣΔ ή περεστρόικα συγκρούεται ήδη σε έμβόδια και μείζονες πολιτικές αντιστάσεις και θα συγκρούεται όλοένα και περισσότερο στο μέτρο που θα περνά στο στάδιο της εφαρμογής. Η έκβαση της πάλης που αναγκαστικά θα προκληθεί —θέμα εμπρός στο οποίο ο οικονομολόγος χάνει την αρμοδιότητά του και το λόγο έχει η πολιτική ανάλυση— θα προσδιορίσει την μελλοντική μορφή της λειτουργίας της σοβιετικής οικονομίας και τις επιδόσεις της.

Ωστόσο τα οικονομικά μέτρα έχουν τη δικιά τους δυναμική που μπορούμε να αποδελτιώσουμε. Και μπορούμε να αναρωτηθούμε, οι μεταρρυθμίσεις που επέβαλε ο Γκορμπατσώφ τα δύο τελευταία χρόνια, οδηγούν, όπως ο ίδιος τό βεβαιώνει, στην άποσύνθεση του συστήματος της άνωθεν καθοδηγούμενης οικονομίας; Μ' ποιό τρόπο, σε ποιό βαθμό και σε ποιό χρονικό διάστημα; Αυτά είναι τα ερωτήματα στα όποια θα προσπαθήσω να απαντήσω.

Δύο τρόποι παρέμβασης θα ήταν κατ' αρχήν δυνατοί για να άμβλυνθούν τά έλαττώματα του οικονομικού συστήματος που κληρονομήθηκε από τόν Στάλιν: από τή μιά μεριά ή σε βάθος αναδιοργάνωση του γιγάντιου τομέα τής κρατικής ιδιοκτησίας και τό πέρασμα από τό καθεστώς που ο Ούγγρος οικονομολόγος Τζ. Κορνάι όνόμασε «γραφειοκρατικό συντονισμό» των δραστηριοτήτων,² βασισμένο σε μιά περίπλοκη διοικητική ιεραρχία, σε ένα πολύ πιό εύλυστο «συντονισμό μέσω τής αγοράς». Από τήν άλλη μεριά ή φιλελευθεροποίηση τής παραγωγικής και έμπορικης δραστηριότητας με τήν άπελευθέρωση νέων ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων ή γενικότερα με τήν άπελευθέρωση νέων οικονομικών δικαιωμάτων (διεύρυνση π.χ. τής επιχειρηματικής ελευθερίας). Αυτές οι δύο έπιλογές, αυτές οι δύο ανεξάρτητες ή μιά από τήν άλλη μεταρρυθμίσεις, έφωτιστηκαν στόν ένα ή τόν άλλο βαθμό σε όλες τές έμπειρίες οικονομικής άλλαγής που έχουν επιχειρηθεί. Στην ΕΣΣΔ αναπτύσσονται τώρα ή υπάρχουν ως προοπτική με πιθανότητες έπιτυχίας, πράγμα που θα αναλυθεί διεξοδικότερα παρακάτω.

I. ΑΝΑΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ

Διαθέτουμε τώρα ένα ολοκληρωμένο πίνακα του οικονομικού συστήματος που θα τεθεί σε εφαρμογή προοδευτικά, πράγμα που άποσαφήνισαν οι άποφάσεις τής Κ.Ε. του ΚΚΣΕ τόν Ιούνιο του 1987.³ Πολλές πλευρές του σχεδίου αυτού παραπέμπουν στόν «νέο οικονομικό μηχανισμό» που δημιούργησε οικονομική εθιμεία στην Ούγγαρία επί δεκαπέντε χρόνια. Ωστόσο, σε ένα όρισμένο σημείο υπάρχει μιά ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στην ουγγρική και τή σοβιετική μεταρρύθμιση: ή ουγγρική μεταρρύθμιση, προετοιμαζόμενη επί τρία χρόνια, εφαρμόστηκε μονομιάς τήν 1η Ιανουαρίου 1968, ενώ ή σοβιετική μεταρρύθμιση προβλέπει προοδευτική εφαρμογή των μέτρων και θα ολοκληρωθεί σε πέντε χρόνια. Αυτή ή διαφορά θέτει ένα πρόβλημα στο μέτρο που θα «συγκατοικήσουν» περισσότερες άρχές όργάνωσης σε μιά περίοδο σχετικά μακρά.

Σκόπιμο λοιπόν θα ήταν να διακρίνει κανείς τήν άρχιτεκτονική του ίδεατού «μεταρρυθμισμένου» συστήματος που πρόκειται να εφαρμοσθεί προοδευτικά στόν κρατικό τομέα άλλα που θα λειτουργήσει στο σύνολό του όταν ή βασική του άρχή —τό νέο σύστημα τιμών και ή ελευθερία ανταλλαγών μεταξύ των επιχειρήσεων— θα έχει τεθεί σε εφαρμογή, δηλαδή τό 1992. Από τώρα μέχρι τότε ή μερική εφαρμογή του νέου οικονομικού μηχανισμού μπορεί να διαταράξει τό παλιό σύστημα που θα διατηρείται και θα έχει έπιπτώσεις αντιπαραγωγικές. Ειδικές μεταβατικές διατάξεις, που θα χρησιμεύουν κατά κάποιον τρόπο σάν δεκανίκια στο μεγάλο σχέδιο,

καλούνται να εξασφαλίσουν προσωρινά τή συνέχιση του παραδοσιακού συστήματος, άκόμη και τήν ενίσχυσή του· άλλα θα άχρηστευθούν μόλις άρχίσουν να λειτουργούν οι νέοι θεσμοί.

Όλα αυτά καθιστούν πολύ περίπλοκη τήν έκτίμηση των υπό εξέλιξη μετασχηματισμών διότι ή ένδεχόμενη άλλαγή του καθεστώτος θα συμβαδίζει με άποκλίνοντα μέτρα και θα μεταφράζεται σε ένα προσωρινό κόστος μείωσης των επιδόσεων. Στοιχείο άπροσδιοριστό επίσης είναι ή πολιτική στάση των διαφόρων ήγετικών ομάδων που δέν θα άποφύγουν να έκμεταλλευτούν τές προφανείς και αναπόφευκτες αντιφάσεις τής μεταρρύθμισης.

Ο νέος οικονομικός μηχανισμός

Ο νόμος για τές κρατικές επιχειρήσεις που τέθηκε σε ισχύ από 1ης Ιανουαρίου 1988 (με μιά μεταβατική περίοδο δύο ετών) άποτελεί τή βάση του νέου οικονομικού μηχανισμού στόν όποιο υπάρχουν άπηχήσεις και από τές άλλες μεταρρυθμίσεις. Ήδη από τό τέλος του 1986 άρχές 1987 δύο διατάγματα κατέστησαν περισσότερο ελαστικές τές διευθετήσεις για τό διεθνές έμπόριο έπιτρέποντας σε όρισμένα ύπουργεία και επιχειρήσεις να πραγματοποιούν εισαγωγές και εξαγωγές χωρίς να περνούν αναγκαστικά από τές ειδικές άρμόδιες ύπηρεσίες. Τό ίδιο διάταγμα επέτρεψε τή δημιουργία μεικτών, δυτικοσοβιετικών, επιχειρήσεων. Στη διάρκεια του δεύτερου εξαμήνου του 1987 δημοσιεύτηκε μιά σειρά διαταγμάτων⁴ που προέβλεπαν: τήν αναδιοργάνωση τής οικονομικής διοίκησης (τά βιομηχανικά ύπουργεία και ή Γκόσπλαν δέν μπορούν πλέον να ύπεισέρχονται στις λεπτομέρειες τής διαχείρισης των επιχειρήσεων)· νέες άρχές τής λειτουργίας των αγορών (καθορισμός των τιμών, όργάνωση των τραπεζών, μεταρρύθμιση του πιστωτικού και του φορολογικού συστήματος)· τέλος μιά πολιτική για τές περιφέρειες και τήν αναδιάρθρωση τής άπασχόλησης: ή κρατική έπιτροπή για τήν έργασία γίνεται εξειδικευμένη ύπηρεσία, όργανώνει τήν έπαγγελματική έπιμόρφωση του προσωπικού που «άπαλάσσεται» από τές παλιότερες άπασχολήσεις. Όλα αυτά τά μέτρα ύποδηλώνουν τόν συνεκτικό σχεδιασμό ενός έντονα άποκεντρωμένου κρατικού τομέα.

Άναμφισβήτητα ο νόμος για τές επιχειρήσεις έχει μιά πλευρά καθαρά «πολιτική»: ή έκλογή του διευθυντή, ο ρόλος που άποδίδεται στη Γενική Συνέλευση του προσωπικού των επιχειρήσεων καθώς και ή προέκτασή του, ή έργοστασιακή Έπιτροπή, (όλα αυτά τά όργανα είναι άνάλογα με τή Γενική Συνέλευση των Μετόχων, τό Διοικητικό Συμβούλιο, και τή γενική διεύθυνση των δυτικών επιχειρήσεων), είναι άπόρροια τής θέλησης τής νέας ήγεσίας να άνανεώσει τό οικονομικό πλαίσιο λειτουργίας των επιχειρήσεων και να σπάσει τό σύστημα τής γραφειοκρατικής άλληλεγγύης ή συνενοχής που τές νάρκωνε όλο τό προηγούμενο διάστημα. Άλλά αυτή ή νέα όργάνωση έχει επίσης μιά πλευρά οικονομική καθώς οι μισθωτοί θα έχουν μεγαλύτερο βάρος στη λήψη των άποφάσεων που σχετίζονται με τή διαχείριση. Ύπάρχει έπομένως μέσα στο νόμο μιά «παρέκκλιση» γιουγκσλάβικου τύπου που θα μπορούσε να έχει θετικές συνέπειες στο πλαίσιο τής σοβιετικής πραγματικότητας. Πράγματι, γνωρίζουμε ότι τό ιδιαίζον χαρακτηριστικό των αυτοδιαχειριζόμενων επιχειρήσεων συνίσταται στο γεγονός ότι ή άύξηση των τιμών των

G. Duchêne, *L' économie de l' URSS*, La Decouverte, col. «Repères», 1987 σ. 128.

2. J. Kornai, «The Hungarian Reform Process: Visions Hopes, and Reality», *Journal of Economic Literature*, Δεκ. 1986, σ. 1687-1737.

3. G. Duchêne, «Un socialisme du marché en URSS?» *L' autre Europe* No 14, 1987, σ. 45-52.

4. M.A. Grosnier, «Chronique de la Perestroïka», *Le courrier des pays de l' Est*, no 322, σ. 67-74, 322 σ. 71-74, 324 σ. 41-46, Οκτωβρίου - Νοεμβρίου και Δεκεμβρίου 1987, Paris. La Documentation française.

προϊόντων τους οδηγεί παραδόξως σε περιορισμό της παραγωγής και του προσωπικού.⁵ Η άνοχη, επομένως, ενός ελαφρού πληθωρισμού θα μπορούσε να είναι ευεργετική για την ισορροπία της απασχόλησης λαμβανομένης υπόψη της σημαντικής κατάστασης άφθονίας του εργατικού δυναμικού.

Η πρωτοτυπία όμως της μεταρρύθμισης είναι κυρίως οικονομική. Καταγγέλοντας το «δόγμα της υπεροχής του παραγωγού απέναντι στον χρήστη» ως το κύριο ελάττωμα από το οποίο υποφέρει η σοβιετική οικονομία, ο Γκορμπατσώφ προτίθεται να θεμελιώσει τη μεταρρύθμιση, τουλάχιστον μερικά, πάνω σε μία μεγαλύτερη διαφάνεια των τιμών. Πιο συγκεκριμένα, καρδιά του νέου οικονομικού μηχανισμού είναι ο καθορισμός των τιμών χονδρικής πώλησης. Το διάταγμα προβλέπει ότι εκείνες που θα καθορισθούν από το κράτος (κατ' αρχήν οι τιμές των βασικών προϊόντων) θα αναθεωρούνται κάθε πέντε χρόνια, αρχής γενομένης από το 1990. Όσο για τις άλλες τιμές θα απελευθερωθούν στη διαδικασία της αγοράς όπου ο ανταγωνισμός των επιχειρήσεων είναι αρκετά ισχυρός. Όμως η σοβιετική οικονομία είναι αρκετά συγκεντρωμένη, πράγμα που δύσκολα επιτρέπει να διαφανούν οι επιπτώσεις από την απελευθέρωση των τιμών, αν όντως τέτοια απελευθέρωση υπάρξει.

Από την άλλη μεριά επιβεβαιώνεται η πλήρης αυτονομία της επιχείρησης απέναντι στο κόμμα και την κεντρική διοίκηση. Υπογραμμίζεται ότι απαγορεύεται σε κομματικές ή διοικητικές αρχές να παρεμβαίνουν στη διαχείριση της επιχείρησης. Παράλληλα οι επιχειρήσεις οφείλουν να χρηματοδοτούν οι ίδιες τις επενδύσεις τους ή να απευθύνονται στο πιστωτικό σύστημα ενώ η χρηματοδότηση από τον κρατικό προϋπολογισμό θα αποτελεί εξαίρεση. Οι επιχειρήσεις δικαιούνται σε έκπτωση των φόρων για τη χρησιμοποίηση του κεφαλαίου, της εργασίας και των φυσικών πόρων (πρώτες ύλες μήναπαράξιμες, έδαφος, νερό κ.λπ.) πράγμα πολύ θετικό —υπό τον όρο ότι οι συνθήκες θα είναι οι ίδιες για όλους— διότι αυτό ισοδυναμεί με ελατήριο εξοικονόμησης αυτών των πόρων για τους οποίους γενικά υπάρχει έλλειψη.

Αφαιρουμένων, λοιπόν των φόρων, των τοκοχρεολυσίων του δανεισμού καθώς του κόστους των πρώτων ύλων το ακαθάριστο προϊόν που προκύπτει μοιράζεται σε τρία μέρη (καθορίζονται για πέντε χρόνια με βάση μία σταθερή βάση): το σύνολο των μισθών, τους φόρους, και το ακαθάριστο κέρδος το οποίο υποδιαιρείται σε πρίμ παραγωγικότητας και επενδύσεις. Αν είναι απολύτως παραδεκτό ότι το κλειδί κατανόησης καθορίζει το τμήμα του φόρου —πράγμα που ισοδυναμεί στο να φορολογείται η προστιθέμενη αξία με βάση ένα σταθερό φόρο— είναι δύσκολο κατανοητό ότι οι μισθοί αντιπροσωπεύουν μία αναλογία της προστιθέμενης αξίας αφού θα καθορίζεται διοικητικά. Όσο μεγαλύτερη είναι αυτή η αναλογία τόσο, φυσιολογικά, θα έπρεπε να διαφοροποιείται ανάλογα με τους τομείς, πράγμα που σημαίνει ότι η φορολόγηση θα καθορίζεται κατά περίπτωση. Όπως και να έχουν τα πράγματα σε ένα τέτοιο σύστημα η επιχείρηση οφείλει να αποσκοπεί στη μεγιστοποίηση της παραγόμενης προστιθέμενης αξίας.

Εδώ μπορούμε να προσεγγίσουμε ένα προφανές πρόβλημα: μία επιχείρηση κακοδιαχειριζόμενη θα μπορούσε να δανείζεται και μάλιστα να υπερδανείζεται, να διανέμει μισθούς και πρίμ χωρίς ποτέ να παράγει το διτδήποτε, εμφανίζοντας μελλοντικά κέρδη τα οποία όμως ποτέ δεν θα πραγματοποιούνται. Ας πούμε να έχει μία συμπεριφορά «βραζιλιάνικου» τύπου. Θα χρειαζόταν κάποιο μέσο για να αποφεύγεται αυτό το ενδεχόμενο αλλά δεν βλέπουμε ποιά. Βέβαια θα μπορούσε να πτωχεύσει, όπως το προβλέπει ο νόμος κι όπως το έχει διακηρύξει ο Γκορμπατσώφ, αλλά με βάση ποιά κριτήριο; Ο τραπεζίτης δανειστής για την ώρα βρίσκεται σε αδυναμία να εκτιμήσει τον κίνδυνο που προέρχεται από την ελαττωματικότητα της δραστηριότητας των οφειλετών του και η μεταρρύθμιση του τραπεζικού συστήματος που προτείνεται είναι πολύ δειλή ώστε να μην προκύψει το πρόβλημα που προσεγγίζουμε. Περιορίζεται σε έναν επαναπροσανα-

τολισμό των σχετικών θεσμών απομονώνοντας την κεντρική τράπεζα από τις επιχειρήσεις τις προσανατολισμένες προς τη χρηματοδότηση της βιομηχανίας, της γεωργίας, του εξωτερικού εμπορίου ή του κοινωνικού τομέα, αλλά αυτή η απομίμηση των δυτικών τραπεζικών συστημάτων σε δύο επίπεδα (κεντρική τράπεζα και τράπεζα δεύτερης κατηγορίας) δεν συνοδεύεται από ελεύθερη χρηματαγορά οίονδηποτε είδους.

Τίποτε δεν είναι ακόμη αποσαφηνισμένο ως προς τη νομισματική πολιτική που θα εφαρμοσθεί. Για κοινωνικούς λόγους, είναι ελάχιστα πιθανό να κλείσουν προβληματικές επιχειρήσεις κι έτσι διατηρείται ένας μεγάλος κίνδυνος πληθωριστικού έκτροχιασμού του συστήματος. Προφανώς δεν πρόκειται να εξαφανισθεί η τυπική συμπεριφορά των ανατολικών οικονομιών που ο Τζ. Κορνάι έκανε γνωστή με το όνομα «ήπιος καταναγκασμός προϋπολογισμού», που σημαίνει ότι οι κρατικές επιχειρήσεις ευνουούνται με εδωλη χρηματοδότηση πράγμα που συνεπάγεται ως αντίβαρο έναν άμεσο γραφειοκρατικό έλεγχο στη λήψη των αποφάσεων. Ας προστεθεί ότι οι επιχειρήσεις επεξεργάζονται και «επιβεβαιώνουν» οι ίδιες το πλάνο τους στη βάση «μη κατηγορηματικών» στοιχείων έλεγχου» που αποστέλλονται από το Γκόσπλαν. Καμία σύνδεση δεν προβλέπεται μεταξύ πρίμ και κεντρικού σχεδίου (τά πρίμ εξαρτώνται μόνο από το ύψος του πραγματικού ακαθάριστου προϊόντος και την κυρίαρχη απόφαση των επιχειρήσεων να καθορίσουν τη σχέση πρίμ και επενδύσεων). Άρα η σχεδιοποίηση αποβαίνει «ένδεικτική». Από την άλλη μεριά τα αρμόδια υπουργεία στερούνται πλέον του δικαιώματος να επεμβαίνουν πειστικά κάθε μέρα στη διαχείριση των επιχειρήσεων: Η Γκόσναμπ τέλος —όργανισμός πληθωρικός που διαχειρίζεται το μεγαλύτερο μέρος του εφοδιασμού των επιχειρήσεων— θα στερείται στο εξής του ρόλου που παραδοσιακά είχε για τον καταμερισμό των προμηθειών. Οι επιχειρήσεις θα μπορούν να προβαίνουν σε έμμεσες ανταλλαγές, χάρη στη λειτουργία μιας αγοράς χονδρικών πωλήσεων παραγωγικών αγαθών.

Ξαναβρίσκουμε στο μέτρο αυτό ένα από τα σημεία πάνω στα οποία ναυάγησε η μεταρρύθμιση του 1965 στην ΕΣΣΔ. Υπενθυμίζουμε την απόπειρα «άμεσων δεσμών» ανάμεσα στην επιχείρηση και την εδχέρειά της να επιλέγει τον προμηθευτή της. Το μέτρο αυτό είχε εγκαταλειφθεί αρκετά γρήγορα εξαιτίας του ασυμβίβαστου που παρουσίαζε ως προς τον γενικότερο έλλειψη προϊόντων και εξαιτίας πολιτικο-γραφειοκρατικών παραγόντων που απειλούσαν τους επιφορτισμένους με την κατανομή των προϊόντων κρατικούς λειτουργούς. Στην παρούσα μεταρρύθμιση προβλέπεται ένα προοδευτικό έπρασμα στο χονδρικό εμπόριο των μέσων παραγωγής: από το 1988 το 20% των διαβιομηχανικών ανταλλαγών θα πραγματοποιούνται με αυτή τη μορφή και το 1992 θα φθάσουν το 80%, ενώ το υπόλοιπο θα παραμένει στην αρμοδιότητα των κεντρικών αρχών. Όλα αυτά γίνονται κατανοητά από οικονομική άποψη υπό την προϋπόθεση ότι οι γενικότεροι λόγοι έλλειψης προμηθειών θα εκμηδενισθούν. Άλλα είδαμε ότι η πολιτική που υιοθετείται για την κατανομή των πιστώσεων και την νομισματική λειτουργία είναι ακόμη πολύ θολές ώστε η παραπάνω προϋπόθεση να είναι πραγματικά φερέγγυα.

Ωστόσο οικονομίες πιο προωθημένες ως προς την απελευθέρωση των μηχανισμών της αγοράς όπως π.χ. η Ουγγαρία ή η Κίνα⁶ λειτουργούν πάντοτε με βάση την αρχή του «ήπιου καταναγκασμού προϋπολογισμού», τουλάχιστον μερικά. Φαίνεται ότι οι χώρες αυτές βολεύτηκαν με ένα ποσοτικό και κατά κάποιο τρόπο γραφειοκρατικό σύστημα κατανομής των πιστώσεων και ότι οι αυτοματισμοί στη χρηματοδότηση των επιχειρήσεων, στην πραγματικότητα, εξαφανίστηκαν ακόμη κι όταν το κόστος της πίστωσης —για τις επιχειρήσεις που την επιζητούσαν— είναι εξαιρετικά χαμηλό. Ίσως η σοβιετική οικονομία θα μπορούσε να ακολουθήσει μία ανάλογη πορεία. Εδώ υπάρχει ένα σημείο της μεταρρύθμισης, κοντά σε πολλά άλλα, που παραμένει αρκετά σκοτεινό.

Τά δεκανίκια της περεστρόικα

Στό βαθμό που τό σύστημα μέτρων που περιγράφεται μέ τά προηγούμενα δέν έχει ακόμη εφαρμοστεί ή σοβιετική οικονομία συνεχίζει νά λειτουργεί σύμφωνα μέ τίς παραδοσιακές της άρχές αλλά και μέ «θραύσματα μεταρρυθμίσεων», άποκομμένων όμως άπό τό λογικό τους πλαίσιο. Λογικό είναι λοιπόν κατά τή μεταβατική περίοδο νά έχουν προβλεφθεί μέτρα στήριξης που προοδευτικά θά εγκαταλείπονται στό μέλλον. Τά μέτρα αυτά είναι τριών ειδών: ή διατήρηση των κεντρικών οδηγιών και των κρατικών παραγγελιών («Γκοζακάζ»), ή διατήρηση της ύπουργικής διαχείρισης και ή ένίσχυση των ελέγχων της ποιότητας των προϊόντων («Γκοσπρίομκα»).

1. Οι κρατικές παραγγελίες

Εύλογα άναρωτιέται κανείς ποιό θά είναι τό καθεστώς της σημαντικότερης σοβιετικής παραγωγής εξοπλισμών μέ βάση τό σύστημα τό διαγραφόμενο άπό τό νόμο για τίς επιχειρήσεις και τά σχετικά διατάγματα.

Προφανώς ή προτεραιότητα των παραγγελιών για στρατιωτικούς σκοπούς δέν έχει εγκαταλειφθεί: τό κράτος «παραγγέλλει» τά αγαθά που επιθυμεί και οι παραγγελίες του πρέπει «ύποχρεωτικώς νά συμπεριληφθούν στον προγραμματισμό της επιχείρησης». Άκόμη κι όταν, σύμφωνα μέ τό γράμμα του νόμου, προβλέπεται κάποια διαδικασία «έκδηλωσης ενδιαφέροντος» είναι σαφές ότι πρόκειται για ένα είδος εναλλακτικής ρήτρας που θά επέτρεπε στό διοικητικό σύστημα νά διατηρείται άν ό «νέος μηχανισμός» στό μεταξύ χρειαστεί. Η άρχή των κρατικών παραγγελιών στην πραγματικότητα άφορά τά στρατιωτικά προγράμματα και τίς μεγάλες επενδύσεις, άφορά επίσης τά κοινωνικά προγράμματα και τίς διατροφικές προμήθειες.

Όλα δσα προηγήθηκαν άφορούν τήν μετά τή μεταρρύθμιση οικονομία. Άπό σήμερα όμως ή άρχή των κρατικών παραγγελιών χρησιμοποιείται σε μεγάλη έκταση έτσι ώστε νά μήν επιτρέπεται στις επιχειρήσεις νά μεγιστοποιούν τήν ακαθάριστη προστιθέμενη άξια σε ένα σύστημα τιμών καθοριζόμενων μέ διοικητικό τρόπο που πολύ απέχει άπό τό νά έχει φτάσει στην άριστη άπόδοσή του. Άν μία πρακτική μεγιστοποίησης της προστιθέμενης άξιας είχε επιτραπεί θά βρισκόμαστε μπροστά σε μετασχηματισμούς της παραγωγής που θά οδηγούσαν όρισμένες επιχειρήσεις σε παντελή άδυναμία έφοδιασμού και έπομένως θά ήταν ύποχρεωμένες νά κλείσουν, πράγμα που μέ τή σειρά του θά είχε σοβαρές επιπτώσεις στους πελάτες τους κ.λπ. Όρισμένες επιχειρήσεις λοιπόν λειτουργούν ύπό καθεστώς κρατικών παραγγελιών κατά 100% όπου τό κράτος παραγγέλλει τό σύνολο της παραγωγής τους πράγμα που δέν θά έπρεπε νά εκπλήσσει... Συμμετρικά άλλες επιχειρήσεις (ή και οι ίδιες) έννοούνται άπό ένα καθεστώς έφοδιασμού σε πρώτες ύλες κ.λπ. σε χαμηλές τιμές πράγμα που ίσοδυναμεί στό ότι μπαίνουν σε προτεραιότητα σε σχέση μέ άλλες.

Η διατήρηση της άρχής της προτεραιότητας μέ βάση τίς κρατικές παραγγελίες αφήνει άνοιχτές ποικίλες δυνατότητες έφαρμογής του νόμου για τίς επιχειρήσεις. Μπορεί νά ύπάρξει μία «λογική» έφαρμογή της «Γκοζακάζ», όπως είχε αναγγελθεί, μέ μία προοδευτική μείωση μέχρι του επιπέδου του 20% που άρχικά είχε προβλεφθεί. Μπορεί επίσης νά ύπάρξει μία έρμηνεία έκτακτική αυτής της άρχής που ίσοδυναμεί μέ διατήρηση του παραδοσιακού συστήματος. Άλλά δέν μπορούμε νά δοϋμε πώς οι κρατικές παραγγελίες θά μπορούσαν νά περιορισθούν σημαντικά, στό βαθμό που διατηρείται τό καθεστώς των διοικητικά καθοριζόμενων τιμών. Και ή άλλαγή αυτή δέν πρόκειται νά γίνει ούτε άπό τήν μία μέρα στην άλλη. Πολλά θά έξαρτηθούν στό σημείο αυτό άπό τήν ίκανότητα των βιώσιμων στό πλαίσιο του νέου συστήματος έπιχειρήσεων (για τό όποιο δέν είναι καθόλου προετοιμασμένες), πολλά θά έξαρτηθούν επίσης άπό τόν έσωκοινωνικό

συσχετισμό δυνάμεων στις διαδικασίες προσδιορισμού του επιπέδου, του περιεχομένου και της έκτέλεσης των κρατικών παραγγελιών.

2. Η διατήρηση των βιομηχανικών ύπουργείων

Τά μέτρα άναδιοργάνωσης του ύπουργικού συμβουλίου (δημιουργία ύπερ-ύπουργείων άρμόδιων για τίς μηχανικές κατασκευές, τήν ένέργεια και τά καύσιμα, μέ βάση τό μοντέλο της στρατιωτικο-βιομηχανικής Έπιτροπής) ήταν άπό τά πρώτα μέτρα που έλαβε ό Γκορμπατσώφ μετά τήν άνοδό του στην έξουσία. Στην περίπτωση του «Γοζαγκροπρόμ» (Κρατική έπιτροπή έπιφορτισμένη μέ τόν γεωργικο-διατροφικό τομέα) που έχει ένα παραπλήσιο καθεστώς καταργήθηκαν τά αντίστοιχα έπιμέρους ύπουργεία και τή θέση του πήρε μία ένιαία έπιτροπή, έφοδιασμένη μέ όλες τίς άρμοδιότητες ένιαίου στρατηγικού έπιτελείου για ένα όλόκληρο τομέα όπως ό γεωργικο-διατροφικός. Θά περίμενε κανείς μίαν άνάλογη κατάργηση και των βιομηχανικών ύπουργείων ή όποια όμως δέν ύπήρξε. Αυτό μπορεί νά έρμηνευθεί ως σημάδι ότι οι όπαδοί της ύπουργικής διαχείρισης (και έπομένως παραδοσιακής) της οικονομίας διατήρησαν τή δύναμή τους.

Ύπάρχει όμως και μία πιο οικονομική έρμηνεία αυτής της μή κατάργησης. Όπως θά δοϋμε πιο κάτω ή βιομηχανία, σε άντίθεση μέ τήν γεωργία, έχει ένα σύστημα τιμών ελάχιστα ένθαρρυντικό για τή λήψη πρωτοβουλιών. Η παρουσία έπομένως των ύπουργείων είναι αναγκαία στό βαθμό που οι επιχειρήσεις δέν μπορούν νά πετάξουν μέ δικά τους τά φτερά. Τό παράδοξο, άρκετά άνησυχητικό άλλωστε, είναι ότι ένάποκειται σε αυτά τά ίδια ύπουργεία νά προετοιμάσουν τίς έπιχειρήσεις, νά άυτονομηθούν, πράγμα που δέν άντιστοιχεί άκριβώς στα συμφέροντα του προσωπικού των αυτών των ύπηρεσιών. Πράγματι ύπήρξε μία όρισμένη κατάργηση άπασχολήσεων στην διοίκηση στην οικονομική διαχείριση των ύπουργείων (19.000 άτομα τό 1986, δηλαδή τό 1,2% του συνόλου των ύπαλλήλων των ύπουργείων και των συναφών ύπηρεσιών).

3. Η «Γκοσπρίομκα»

Τό σύστημα της «Γκοσπρίομκα» συνίσταται στό νά άνατίθεται σε ύπηρεσίες που έξαρτώνται άπό τήν Κρατική Έπιτροπή Έλέγχου Ποιότητας έπαληθεύσεις που άφορούν τήν ποιότητα της παραγωγής που παραδίδεται στη βιομηχανική πελατεία (σεβασμός των τεχνικών προδιαγραφών που έχουν προσδιορισθεί για κάθε προϊόν και νομιμοποίηση τήν έπίσημη τιμή του). Οι ύπηρεσίες αυτές, που άρχισαν νά λειτουργούν άπό τόν Ίανουάριο του 1987 και που άρχικά προκάλεσαν πολλές τριβές και άντεκλήσεις, προβλέπονται επίσης τό νέο νόμο για τίς επιχειρήσεις. Η παρέμβασή τους συνίσταται σε ένα είδος επικύρωσης ή μή επικύρωσης της ποιότητας των προϊόντων της επιχείρησης. Σε περίπτωση μή επικύρωσης (παραγωγή που δέν άντιστοιχεί στις προδιαγραφές) θεωρείται ότι ή επιχείρηση δέν έξεπλήρωσε τή συμφωνία της με τους πελάτες της και της επιβάλλεται ή κύρωση νά μήν έχει τό δικαίωμα νά διανέμει στό προσωπικό της πρίμ επί των κερδών. Μερικές φορές ή κύρωση αυτή άντιστοιχεί σε μία πτώση κατά 30% των μισθών, πράγμα που οι μισθωτοί ύπόδέχονται μέ άγανάκτηση.

Είναι προφανές ότι αυτή ή διαδικασία έρχεται σε κατάφυρη άντίφαση μέ τήν οικονομική μεταρρύθμιση που προσπαθεί νά έννοήσει τίς «οικονομικές μεθόδους» σε βάρος των «διοικητικών». Λογικά, ή ποιότητα της παραγωγής είναι

5. H. Miyazaki et Neary, «The Illyrian Firm Revisited», *Bell Journal of Economics*, τομ. 14, 1983, σ. 259-70.

6. V. Citoleux, «Le rôle des prix dans l'allocation des ressources», *Tiers Monde*, Οκτ. - Δεκ. 1986, σ. 795-812.

τμήμα τῶν μεταβλητῶν παραμέτρων πού ἡ ἐπιχείρηση προσπαθεῖ νά συνδυάσει ὥστε νά μεγιστοποιήσει τό κέρδος ἢ τήν προστιθέμενη ἀξία στήν παραγωγή της, κι αὐτό ὁποιοδήποτε κι ἂν εἶναι τό ἰσχύον οἰκονομικό σύστημα. Μόνο σέ περίπτωση ὑπερβολικῆς αὐξησης τῆς ζήτησης καί καθήλωσης τῶν τιμῶν οἱ ἐπιχειρήσεις θά ἐπιδιώξουν νά κατεβάσουν τήν ποιότητα ὥστε νά ἐκμεταλλευστοῦν τό πλεονέκτημα τῆς ἀγορᾶς πού διαθέτουν καί πού δέν μποροῦν νά τό μεταφράσουν μέ μιάν ἀνάλογη αὐξηση τῶν τιμῶν. Καί προφανῶς μόνο ἂν ἀποκλείσουμε τήν ἐλευθερία διαμόρφωσης τῶν τιμῶν ἢ διοικήσεις ὀφείλει νά ἐπεμβαίνει γιά νά ἐπαληθεύσει ἂν οἱ ἐπιχειρήσεις ἐνήργησαν μέ τρόπο πού δέν εἶναι σύμφωνος μέ τά συμφέροντά τους. Γίνεται κατανοητό ἔτσι διότι ἡ «Γκοσπριόμκα» εἶναι τμήμα τοῦ δπλοστασίου πού χρησιμοποιεῖται στήν πρό-μεταρρυθμιστική φάση γιά νά ἀποκατασταθεῖ ἡ παραγωγικότητα τοῦ διοικητικοῦ συστήματος καί νά ἐπιτραπεί ἕνα κάπως τεχνητό πέρασμα στό χονδρικό ἐμπόριο τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἡ «Γκοσπριόμκα» εἶναι ἕνα προσωρινό ὑποκατάστατο στόν ἀνταγωνισμό τῆς ἀγορᾶς. Ἀλλά, ἀντίστοιχα, ἐκπληττεται κανεῖς βλέποντας ὅτι διατηρεῖται ἡ σημασία της στό νόμο γιά τίς ἐπιχειρήσεις πού, ὑποτίθεται, θά χρησιμεύει ὡς κανονιστικό πλαίσιο γιά πολλά χρόνια μετά τή μεταρρύθμιση.

II. ΝΕΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ

Πρὶν νά μετασχηματισθεῖ τό καθεστῶς τῆς διευθυνόμενης οἰκονομίας πού ἀποτελεῖ τόν καμβά τοῦ κρατικοῦ τομέα, πράγμα πού ἀντιπροσωπεύει μιὰ προσπάθεια μακρᾶς διάρκειας ἂν λάβει κανεῖς ὑπόψη τά ἐξήντα χρόνια ὑπαρξῆς αὐτοῦ τοῦ καθεστώτος, εἶναι δυνατό νά πραγματοποιηθοῦν ἀλλαγές ἀρκετά ταχύρρυθμες καί ἀποτελεσματικές ἔξω ἀπό τόν κρατικό τομέα. Τό ἐνδιαφέρον πού ἔδειξε ὁ Γκορμπάτσῶφ γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα ἐξηγεῖται ἀπό δύο λόγους: πρόκειται γιά ἀλλαγές ἀρκετά θεαματικές καί «ριζοσπαστικές» τῶν ὁποίων θά μπορούσε νά διακρίνει κανεῖς τά ἀποτελέσματα ἀρκετά γρήγορα. Μέ αὐτή τήν ἔννοια οἱ ἐν λόγω ἀλλαγές εἶναι πολιτικές καί θά ἔχουν ἕνα διακριτικό ἀποτέλεσμα πάνω στή στάση τῶν ἡγετῶν (θά καταστεί δυνατό δηλαδή νά δεῖ ὁ καθένας ποιός εἶναι ὑπέρ καί ποιός κατά τῆς περεστρόικα) καί ἕνα παιδαγωγικό ἀποτέλεσμα πάνω στήν κοινή γνώμη.

Τό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης ἰδιωτικοῦ τομέα εἶναι σχετικά ἀνώδυνο μιὰ καί ὄλες οἱ σοσιαλιστικές χώρες διαθέτουν ἕνα τέτοιο τομέα πολύ πιό σημαντικό ἀπό τήν ΕΣΣΔ. Τό ἄλλο ἐπιχείρημα τῆς τάσης γιά τήν ἰδιωτικοποίηση εἶναι πιό πραγματικό. Ὁ ἰδιωτικός τομέας, ἂν πετύχει, θά μπορούσε νά συμβάλει θετικά στή στήριξη τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καί ἰδίως στή βελτίωση τοῦ βιωτικοῦ ἐπιπέδου προσφέροντας ἀγαθά καί ὑπηρεσίες πού σπανίζουν καί ὁ πληθυσμός ἀναζητεῖ, μπορεῖ ἐπίσης νά χρησιμεύσει ὡς κίνητρο στόν κρατικό τομέα.

Δύο τύποι δραστηριότητας προσφέρονται γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας: οἱ ὑπηρεσίες καί ἡ γεωργία. Θά μπορούσαμε νά κατατάξουμε στήν ἴδια κατηγορία καί τή μεταρρύθμιση τῆς νομοθεσίας γιά τοὺς μισθοὺς.

Οἱ ὑπηρεσίες: ὁ νόμος γιά τήν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία

Οἱ ἰδιωτικές δραστηριότητες πού ἐπιτράπηκαν μετά τό νόμο γιά τήν ἀτομικὴ ἐργασία τό Νοέμβριο τοῦ 1986 (τέθηκε σέ ἐφαρμογή τόν Μάιο τοῦ 1987) περιλαμβάνουν ξενοδοχειακές ἐπιχειρήσεις, ἐπισκευές, τή μικρὴ μεταποιητικὴ παραγωγή, μεταφορές, βιοτεχνικές δραστηριότητες. Προβλέπονται δύο

μορφές ὀργάνωσης: ἡ «ἀτομικὴ ἐργασία» καί οἱ συνεταιρισμοί (πού μποροῦν νά τοὺς ἀποτελέσουν τό λιγότερο τρία πρόσωπα, χωρίς περιορισμό ἀνώτατου ὄριου). Τά ἄτομα πού προκρίνουν αὐτές τίς δραστηριότητες ἐπιτρέπεται νά ἐγκαταλείψουν τή μισθωτὴ ἐργασία. Ἡ φορολογία, ἐνῶ εἶναι σχετικὰ ἐπαχθῆς γιά τήν «ἀτομικὴ ἐργασία», εἶναι πολύ ἐνθαρρυντικὴ γιά τοὺς συνεταιρισμοὺς.

Βέβαια, ἡ σχετικὴ ἀβεβαιότητα γιά τή μελλοντικὴ ἀνάπτυξη τῆς περεστρόικα καί ὁ βάσιμος φόβος γιά μιὰ νέα ἀποκουλακοποίηση περιορίζουν τήν ἐνθάρρυνση γιά τέτοιου εἴδους ἐπιχειρήσεις, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἡ ὅλη ἐπιχείρηση ξεκινᾶ σωστά. Μέσα σέ ἕξι μῆνες ἐφαρμογῆς τοῦ νέου συστήματος 250.000 ἄτομα καταγράφηκαν ὡς αὐτοαπασχολούμενοι ἐνῶ τό ἴδιο χρονικὸ διάστημα δημιουργήθηκαν 8.000 συνεταιρισμοί πού συγκεντρώνουν πάνω ἀπὸ 80.000 ἄτομα. Εἶναι λίγα καί ταυτόχρονα πολλὰ. Λίγα, διότι ἂν πάρει κανεῖς ὑπόψη τίς εὐκαιρίες κέρδους στοὺς σχετικούς τομεῖς θά μπορούσε νά περιμένει θύελλα ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων. Πολλὰ γιατί ἡ ἐπιχείρηση, παρ' ὅλα αὐτά, εἶναι μιὰ ἔννοια ἀπολύτως ξένη στή σοβιετικὴ νοοτροπία.

Φαίνεται ὅτι τά πάντα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τήν πραγματικὴ συμπεριφορὰ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν σέ ὅτι ἀφορᾶ, γιά παράδειγμα, τίς προμήθειες τῶν συνεταιρισμῶν ἀπὸ τίς κρατικὲς ἐπιχειρήσεις, τόν ἐφοδιασμό μέ εὐρεσιτεχνίες, τήν παροχὴ στέγης κ.λπ. Ἀλλὰ πρέπει νά ληφθοῦν ὑπόψη δύο οἰκονομικὰ προβλήματα. Κατ' ἀρχὴν οἱ ἰδιωτικὲς ἐπιχειρήσεις νέου τύπου θά ἀντιμετωπίσουν τόν ἐντονότατο ἀνταγωνισμό τῆς παραδοσιακῆς παράλληλης οἰκονομίας (παραοικονομίας). Φαίνεται ὅτι οἱ νέες ἐπιχειρήσεις πού δημιουργήθηκαν καί οἱ αὐτοαπασχολούμενοι πού καταγράφηκαν μέχρι τώρα δέν προέρχονται ἀπὸ τήν «μαῦρη ἐργασία», δέν εἶναι παραοικονομικὲς δραστηριότητες πού τώρα νομιμοποιούνται. Ἀντίθετα οἱ τελευταῖοι, πολύ καλὰ ἐνσωματωμένοι σέ δίκτυα πιστῆς πελατείας, ἐλάχιστα ἀπειλοῦμενοι ἀπὸ τήν οἰκονομικὴ ἀστυνομία καί ἐκμεταλλεῦμενοι πλεονεκτῆματα (κλεμμένα ὕλικά) ἀπὸ τήν κύρια ἐπίσημη ἐργασία τους, δέν δηλώθηκαν, ἀκριβῶς, γιά νά ἀποφύγουν τίς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις. Τό κλίμα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἰδιωτικῆς δραστηριότητας θά ἦταν ἀσύμβατο μέ τήν καταστολὴ τῶν παράνομων δραστηριοτήτων ἀφοῦ θά ἀντιπροσώπευε ἕνα εἶδος ἀθέμιτου ἀνταγωνισμοῦ.

Τό ἄλλο οἰκονομικὸ πρόβλημα πού προκύπτει ἀπὸ τίς ἰδιωτικὲς δραστηριότητες: χρησιμεύει κυρίως στίς πιό εὐπορες τάξεις τοῦ πληθυσμοῦ, ἐκεῖνες πού δέχονται νά πληρῶσουν καί τήν τιμὴ τῆς ἐλεύθερης παροχῆς ὑπηρεσιῶν καί συνάμα τό πρόσθετο κόστος ἀπὸ τήν ἐγγύηση πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἀσφάλεια τῶν προμηθειῶν τους. Αὐτά τά δύο στοιχεῖα προσδιορίζουν τή διαφορά τιμῶν ἀνάμεσα στήν ἐλεύθερη καί τήν ἐπίσημη ἀγορὰ. Ὁ ἰδιωτικὸς τομέας λοιπὸν ἐμφανίζεται, τουλάχιστο στίς ἀρχές του, ὡς παράγοντας ἐπιδείνωσης τῶν εἰσοδηματικῶν ἀνισοτήτων (σέ βάρος ἄλλων ἀνισοτήτων, πιό παραδοσιακῶν, ὅπως ἡ δυνατότητα πρόσβασης σέ «εἰδικὰ» ἐμπορικὰ δίκτυα, οἱ σχέσεις, ἢ ἡ διαθεσιμότητα χρόνου γιά τήν ἐπίσκεψη τῆς ἀγορᾶς κ.λπ.).

Τό γεωργιο-διατροφικὸ πρόβλημα

Ὁ δρος «ἰδιωτικοποίηση» πού χρησιμοποιήθηκε πιό πάνω ἀντιστοιχεῖ καλύτερα στοὺς μετασχηματισμοὺς πού πραγματοποιοῦνται στόν ἀγροτικό τομέα. Ἡ ἰδιωτικὴ γεωργία ὑπῆρχε ἀπὸ πάντα στήν ΕΣΣΔ χάρη στοὺς μικροὺς ἀτομικοὺς κλήρους καί τήν ἀγορὰ τῶν κολχόζ. Ὑπάρχουν τριανταπέντε ἑκατομμύρια μικροσκοπικὲς γεωργικὲς ἐκμεταλλεύσεις (μέχρι 2.500 τ.μ.) πού παράγουν τό 25% τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς πού τήν πουλοῦν εἴτε στήν ἐλεύθερη ἀγορὰ εἴτε στό κράτος καί τοὺς ἐπίσημους ὀργανισμοὺς (μέ βάση μιὰ συμβατικὰ καθοριζόμενη τιμή), ἢ τήν προορίζουν γιά τήν αὐτοκατανάλωση. Ὡστόσο ὁ Μ. Γκορμπάτσῶφ, στό λόγο του τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1987, ἀνήγγειλε μιὰ φάση ἰδιωτικοποίησης πιό προχωρημένη. Ποτέ κομμουνιστῆς ἡγέτης δέν ἀνικάχησε

τήν πίστη του στις ατομικές λύσεις τόσο καθαρά όσο ο Γκορπατσώφ· μόνο με τον ατομικό κληρο και την οικογενειακή οργάνωση, είπε, ο γεωργικοδιατροφικός τομέας θα εγκαταλείψει τις παρωπίδες του. Με βάση αυτή τη δήλωση του σοβιετικού ηγέτη πολλές οικογένειες που εκμεταλλεύονται 50 έως 60 εκτάρια μισθωμένα από τα κολχόζ αποκτούν σημαντικά εισοδήματα, χρησιμοποιούν μεταχειρισμένα υλικά (μηχανήματα), κερδίζουν πολλά χρήματα και κυρίως αναπτύσσονται χάρη στην δουλειά τους. Οί ατομικοί κληρο θεωρούνται πλέον αναγκαίοι ενώ τα κρατικά αγροκτήματα και οι συνεταιρισμοί ενθαρρύνονται ανοιχτά να νοικιάζουν αγροτεμάχια σε όποιον σοβιετικό πολίτη τό επιθυμεί. Ο Γκορπατσώφ εξυμνεί διαρκώς την ατομική αξιοποίηση.

Αυτή η φιλελευθεροποίηση φαίνεται επιβλητική διότι η γεωργία είναι στην πραγματικότητα ο μόνος τομέας όπου οι τιμές, με το σημερινό τους επίπεδο, μπορούν να παίξουν ρόλο ενθάρρυνσης της παραγωγής. Ο Λεωνίδας Μπρέζνιεφ είχε επιζητήσει με επιμονή ένα *modus vivendi* με την αγροτιά χάρη στη συνεχή άνοδο των αγροτικών τιμών και πέτυχε να θέσει σε αντιστοιχία τις τιμές παράδοσης στο κράτος αγροτικών προϊόντων με τις τιμές που επικροτούσαν στην ελεύθερη αγορά. Αντίθετα οι λιανικές τιμές πώλησης στις πόλεις των ειδών διατροφής έμειναν μπλοκαρισμένες στο επίπεδο του 1962 πράγμα που έθετε σοβαρότατα προβλήματα στις επιδοτήσεις (60 τρισ. ρούβλια για τό 1985). Όχι γιατί τό κόστος στον προϋπολογισμό ήταν ανυπόφορο (παρόλο που τό κόστος αυτό αντιπροσωπεύει τό ένα έκτο του προϋπολογισμού) αλλά γιατί οικονομικές συνέπειες των επιδοτήσεων είναι καταστροφικές: άρκει να υπενθυμίσουμε ότι οι αγρότες που κατέχουν κληρο μπορούν να αγοράζουν ψωμί επιδοτούμενο για να τρέφουν γουρούνια που θά τά πουλήσουν στο κράτος σε τιμές συμβατικές και τό όποιο, στη συνέχεια, θά πουλήσει τό κρέας στους καταναλωτές σε χαμηλές τιμές.

Η αγροτοδιατροφική πολιτική που σχεδιάζεται τώρα συνίσταται στην επιδίωξη χαμηλότερου κόστους, αύξηση της παραγωγής (χάρη στην οικογενειακή οργάνωση) και αύξηση της αυτοκατανάλωσης (με την επέκταση των κλήρων) αλλά φαίνεται ότι είναι αδύνατο να ύψώσει τις λιανικές τιμές τροφίμων. Όλοι σκέπτονται άμέσως τό φάσμα των πολωνικών εξεγέρσεων. Άλλά κάποιος σοβιετικός οικονομολόγος πρόσφατα⁸ υπεδείκνυε ένα μέτρο πολύ ενδιαφέρον για την επίλυση του προβλήματος: να μην καταβάλλεται ή επιδότηση στους μεταξύ βιομηχανίας τροφίμων και κατανάλωσης ενδιάμεσους εμπορικούς οργανισμούς, αλλά, κατευθείαν στο νοικοκυριά με τή μορφή συμπληρωματικών εισοδημάτων και ταυτόχρονα να υπάρξει αύξηση των τιμών των ειδών διατροφής. Έτσι οι τελευταίες θά ξανάβρισκαν άπαντα τό επίπεδο των τιμών της ελεύθερης αγοράς και θά μπορούσαν να παραμείνουν στο επίπεδο αυτό άν παράλληλα τό σύστημα καθορισμού των τιμών γινόταν πίο εύλυγστο. Τό μέτρο θά μπορούσε να ληφθεί ανεξάρτητα από τή γενική τροποποίηση των χονδρικών τιμών της βιομηχανίας και δέν αποκλείεται αυτό καθορισθεί τόν Ιούνιο του 1988 στη Συνδιάσκεψη του Κόμματος. Έν πάση περιπτώσει έδώ έντοπίζεται ένα «καυτό» σημείο της οικονομικής πολιτικής τά έπόμενα χρόνια.

Οί νέοι διακανονισμοί για τήν άπασχόληση

Ένα από τά σημαδιακά συνοδευτικά της μεταρρύθμισης μέτρα άφορά τή χαλάρωση της έξισωτικής άρχης, ίδιως στον καθορισμό των ήμερομισθίων. Βεβαίως οι μισθοί ήταν πάντοτε διαφοροποιημένοι παρόλο που από τήν δεκαετία του πενήντα παρατηρήθηκε μιά τάση συμπίεσης της έπίσημης κλίμακας των ήμερομισθίων. Όστόσο ο άμερικανός οικονομολόγος Γκράνικ θεωρεί ότι οι έπιχειρήσεις, λαμβανόμενου ύπόψη του ανταγωνισμού για τήν άπόκτηση εργατικού δυναμικού, είναι ύποχρεωμένες να προσφέρουν άρκετά διαφορο-

ποιημένους μισθούς ώστε να μπορούν να εξασφαλίζουν τό σταθερό προσωπικό που έχουν ανάγκη. Και τό πετυχαίνουν μοιράζοντας πρίμ ή πλεονεκτήματα σε είδος, κυρίως όμως υπερεξειδικεύοντας τό προσωπικό που χρειάζονται.

Παρά ταύτα ή κλίμακα των μισθών αντιπροσωπεύει ένα διοικητικό φραγμό τόν όποιο οι όλιγοτέρο ειδικευμένοι εργαζόμενοι εκμεταλλεύονται για να διασφαλίσουν άμοιβές άνωτερες από τήν όριακή παραγωγικότητά τους. Ένα διάταγμα του Σεπτεμβρίου του 1986 τροποποιεί τις άρχές καθορισμού των μισθών έπιτρέποντας μιά διαφοροποίηση πολύ πίο καθαρή. Η διαφοροποίηση μπορεί να πάει από τό 1 μέχρι τό 1,5 για τόν ίδιο τύπο εργασίας ανάλογα με τις προσωπικές έπιδόσεις (χωρίς να λογαριάσει κανείς τά πρίμ παραγωγικότητας και τά κίνητρα).

Η διαφοροποίηση των μισθών είναι ένα στοιχείο άπολύτως άπαραίτητο για τήν άποκατάσταση ένδιαφέροντος για τή δουλειά και μπορεί άριστα να συμβαδίζει με τήν κατάσταση της τυπικής υπεραπασχόλησης των οικονομίων των άντατολικών χωρών. Η πρόταση του «ριζοσπάστη» μεταρρυθμιστή οικονομολόγου Γκ. Ποπόφ του Πανεπιστημίου της Μόσχας, να έπιτραπεί δηλαδή μιά σχετική άνεργία, μπορεί να μίν εισακουσθεί άν λογαριάσει κανείς ότι τό κατώτατο ήμερομισθίο είναι ένα είδος επιδόματος άνεργίας που παρέχεται στους εργαζόμενους με κατώτερη άποδοτικότητα (έκούσια ή άκούσια), ένα είδος «κατώτατης κοινωνικής εξασφάλισης», και άν οι άποδοτικά εργαζόμενοι έχουν μιά καθαρά άνωτερη άνταμοιβή της εργασίας τους. Άπό αυτή τήν άποψη τό άνοιγμα που προτείνεται με τό διάταγμα του 1986 είναι μάλλον άνεπαρκές αλλά συμπληρώνεται με κλασικές μεθόδους διαφοροποίησης, ένισχύει άναμφισβήτητα —και κυρίως νόμιμα— τή σύνδεση προσωπικής άποτελεσματικότητας και άνταμοιβής.

Έν πάση περιπτώσει ή διαφοροποίηση των μισθών έξαρτάται και από τις πραγματικές δυνατότητες της κατανάλωσης. Και αυτές με τή σειρά τους θά έξαρτηθούν, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα, από τήν έπιτυχία των ιδιωτικών - ατομικών δραστηριοτήτων και από τή δραστηριότητα των συνεταιρισμών στον τομέα των ύπηρεσιών, από τήν έπιτάχυνση των μηχανισμών αγοράς στον αγροτοδιατροφικό τομέα. Τό τρίπτυχο των νέων οικονομικών δικαιωμάτων του πληθυσμού άποτελεί ένα ολοκληρωμένο σχέδιο, μιά δεύτερη μεταρρύθμιση πλάι στις άλλες που πραγματοποιούνται στον κρατικό τομέα για τόν όποιο μπορεί να χρησιμεύει ως κίνητρο στο οικονομικό αλλά και ψυχολογικό επίπεδο.

Τελικά τά κείμενα που καθιερώνουν τή μεγάλη μεταρρύθμιση του κρατικού τομέα μπορούν να έρμηνευτούν με τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο. Και όπως συνήθως μόνο στην καθημερινή έφαρμογή τους, καθώς θά γνωρίζουμε τροποποιήσεις συγκυριακές ανάλογα με τις ανάγκες, θά μετρηθεί ή σημασία τους και ή άποτελεσματικότητά τους. Οί πιθανότητες να δημιουργηθεί ένας κρατικός τομέας «ριζικά» διαφορετικός είναι ισχνές και θά έξαρτηθεί άφενός από τήν πολιτική βούληση της ήγεσίας και από τις αντίστασεις κυρίως των ένδιάμεσων κλιμακίων της έραρχίας. Όπως και να έχει τό πράγμα ο βαθμός ριζοσπαστικότητας της μεταρρύθμισης, άκόμη κι άν αυτή έφαρμοσθεί άπολύτως, δέν είναι έξαιρετικός. Άκόμη κι άν στη σοβιετική οικονομία κάθε άλλαγή στον οικονομικό τομέα μοιάζει γεγονός έξαιρετικό, ο μεγάλος άνταγωνιστής Κίνα πραγματοποίησε σε λιγότερο χρονικό διάστημα μεταρρυθμίσεις πολύ πίο ριζικές. Άν έξετάσει κανείς τήν κινέζικη έμπειρία θά διαπιστώσει ότι οι άλλες δέν ήλθαν τόσο άπό τόν κρατικό τομέα όσο από τά άνοιγματα που πραγματοποιήθηκαν στους μή κρατικούς τομείς. Παρόλο βέβαια που οι οικονομικές και πολιτικές δομές της Κίνας δέν

7. M.A. Grosnier, *Le secteur privé aux avant - postes de la perestroika*, Συμπόσιο *URSS en transition*, Centre d' Études des modes d' industrialisation, Παρίσι 26-27 Νοεμ. 1987.

8. D.M. Mazakievitch, *Le perfectionnement des prix à la consommation*, *ECO*, 1986, άριθ. 1, σ. 33-43.

είναι καθόλου συγκρίσιμες με εκείνες της ΕΣΣΔ —έκτός από γενικότητες— θά μπορούσε ωστόσο κανείς νά σκεφτεί —και νά εὐχηθεῖ;— ὅτι τὰ νέα οἰκονομικά δικαιώματα τοῦ πληθυσμοῦ θά ἔχουν περισσότερα ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴ «μεγάλη μεταρρύθμιση».

Ἴσως υπάρξει ἕνα προχώραμα τῆς ἀγορᾶς χάρις στὸν ἀγροτικό τομέα, ἕνας τομέας πού εἶχε τὸ πλεονέκτημα νά διατηρήσει παρόλες τὶς περιπλοκές ἕνα συσχετισμὸ δυνάμεων μὲ τὸ κράτος, καί πού, ὡς πρὸς τὸ κράτος, διατηρεῖ μιά σχεδὸν ἐξισορροπημένη σχέση ἐμπορευματικῆς ἀνταλλαγῆς.

Τὸ τεχνικο-οἰκονομικὸ χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ, δηλαδή ἡ δυνατότητα ἀποτελεσματικῆς παραγωγῆς στὴ βάση μικρῶν παραγωγικῶν μονάδων, συναντᾶται ἐπίσης στὸν τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν πού δημιουργήθηκαν μὲ τὴν ἐλεύθερη συνεταιριστικὴ ἐπιχείρηση. Βέβαια ἡ ἐπιτυχία αὐτῶν τῶν ἐμπειριῶν φιλελευθεροποίησης ἐξαρτᾶται ἐπίσης ἀπὸ πολιτικούς παράγοντες. Ἄλλὰ μιά ἐπιτυχία σ' αὐτοὺς τοὺς τομείς φαίνεται νά ἔχει περισσότερες ἐλπίδες πραγματικῆς ἀλλαγῆς ἀπὸ ἐκείνη πού ἀναμένεται ἀπὸ τὸν ἐξαιρετικὰ σύνθετο μηχανισμό τοῦ νόμου γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις.

Μετάφραση: Κ. Νικολόπουλος
Pouvoirs, Ἀπρίλιος 1988, τεύχ. 45

Ἡ σοβιετικὴ γεωργία καὶ περεστρόικα

τοῦ Theodor Shanin

Ἡ σοβιετικὴ γεωργία πρὶν καὶ μετὰ τὴν περεστρόικα

«Οἱ τρεῖς μέρες τῆς Πόλταβα ἢ ἕνας μόνολογος γιὰ τοὺς ἐργάτες τῆς γῆς καὶ τὴν «weltanschauung» τῶν γεωργῶν» δημοσιεύθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1987 στὴ *Znamya*.¹ Τὸ γεγονός ἀπαιτεῖ ὀρισμένες ἐξηγήσεις γιὰ τὸν δυτικὸ ἀναγνώστη. Διότι οἱ «Τρεῖς μέρες» δὲν ἔχουν τίποτε ἀπὸ ἕνα μόνολογο. Εἶναι τὰ πρακτικὰ μιάς συνάντησης πού ἐγινε στὰ τέλη τοῦ 1986. Ἐλαβαν μέρος σ' αὐτὴν ἀγρότες, διοικητικὰ στελέχη, οἰκονομολόγοι καὶ κοινωνιολόγοι ἀλλὰ καὶ ἐκπαιδευτικοὶ καὶ φιλόσοφοι καὶ συγγραφεῖς. Τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴ συνάντηση εἶχε ὁ Φεντόρ Μοργκούν, γραμματέας τοῦ κόμματος τῆς Πολτάβα, ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς ἀνώτερης τοπικῆς διοικητικῆς ἀρχῆς, γνωστός γιὰ τὶς ριζοσπαστικὲς του ἀρχές, τὸ συγγραφικὸ του ταλέντο, καὶ τὴν τέλεια γνώση τῶν ζητημάτων τῆς γεωργίας. Ἡ Πολτάβα εἶναι μιά ἐπαρχιακὴ πόλη στὴν Οὐκρανία, στὴ καρδιά τῆς πύθης εὐφορίας τῆς σιτοβολῶνας τῆς ΕΣΣΔ. *Znamya* εἶναι μιά ἔκδοση τῆς Ἐνώσεως τῶν Συγγραφέων πού «ἀνασυγκροτήθηκε» πρόσφατα ἀπὸ τὸ νεοεκλεγμένο διοικητικὸ τῆς συμβουλίου. Αὐτὴ ἡ ἔκδοση ἀντικατοπτρίζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τοποθετήθηκαν οἱ συγγραφεῖς στὴν πρωτοπορία τῶν ἀναζητήσεων γιὰ τὰ κοινωνικά προβλήματα, ξεπερνώντας τὰ ἐπίσημα ἱστοιτοῦτα κοινωνιολογίας καὶ πολιτικῆς θεωρίας.

Ἡ συνάντηση τῆς Πολτάβα περιεῖχε στὴν ἡμερήσια διάταξη τῆς τὴν παρούσα κατάσταση τῆς γεωργίας, τῶν γεωργικῶν συλλογικότητων καὶ τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς στὴν ἐπαρχία αὐτή, ἀλλὰ ἐπεκτάθηκε καὶ σὲ ἄλλες σιτοπαραγωγικὲς περιοχὲς τῆς χώρας. Προσέφερε κατὰ συνέπεια τὸ πανόγραμμα μισοῦ αἰῶνα ἱστορίας γιὰ τὸ σύνολο τῆς σοβιετικῆς ἐπαρχίας, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς σταλινικῆς κολεκτιβοποίησης μέχρι σήμερα.

Σύμφωνα μὲ τὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεση τρία χαρακτηριστικὰ ἐπέτρεπαν νά γίνει μιά περιγραφή τοῦ πνεύματος πού πρυτάνευσε στὴν ἀγροτικὴ πολιτικὴ καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς προηγούμενης περιόδου: ὁ ἀντιπαραγωγικὸς ζήλος καὶ ὁ βολονταρισμός, ὁ «αὐτοκαπιβαλισμός», καὶ ἡ μεγαλομανία. Ἡ ΕΣΣΔ παράγει σήμερα δύο φορές περισσότερα χημικὰ λιπάσματα ἀπὸ τὶς ΗΠΑ, ἔχει τέσσερις φορές περισσότερες ἀγελάδες καὶ ἡ γεωργία τῆς εἶναι πέντε φορές πλεονεκτικότερη. Ὡστόσο ἡ ἀκάταπαυστη ἔνδεια γεωργικῶν προϊόντων συνέπιπτε πάντοτε μὲ μιά ὀλοένα ἀξαναόμηνη ζήτηση καὶ κατὰ συνέπεια μὲ τὴν ἀδήριτη ἀνάγκη μεγαλύτερων ἐπενδύσεων γιὰ νά ἀντιμετωπισθεῖ ἡ κατάσταση. Αὐτὴ ἡ ἀξαναόμηνη ζήτηση μηχανῶν, χημικῶν προϊόντων, ἐνέργειας καὶ προσπαθειῶν πήγαινε μαζί μὲ μιά σημαντικὴ ἔλλειψη γῆς, ἐργατικῶν χεριῶν, πόρων καὶ μὲ τὴν στασιμότητα τῆς κατὰ κεφαλὴν ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Στὴν Οὐκρανία ἡ παραγωγή δη-

μητριακῶν εἶναι στάσιμη ἐδῶ καὶ δώδεκα χρόνια. Ἐνα σύστημα διαχείρισης ὑπερσυγκεντρωτικό πάσχιζε νά ἐπιβάλλει μιὰ γενική προσπάθεια γιά νά ἀυξηθοῦν οἱ καλλιεργούμενες ἐκτάσεις ἀντί νά βελτιωθεῖ ἡ ποιότητα καί ἡ ἀποτελεσματικότητα τῆς γεωργίας. Ὅλος αὐτός ὁ ζῆλος τῆς διαχείρισης δημιούργησε περισσότερες ἐλλείψεις ἀντί νά τίς ἐξαλείψει. Οἱ ἀλλεπάλληλες ἐκστρατεῖες γιά τή βελτίωση τῆς γεωργίας, τό κύμα τῶν ὀδηγιῶν, οἱ ἐπίσημες παραινέσεις καί οἱ ἀπειλές δέν ἔφεραν κανένα ἀποτέλεσμα γιά τήν ἀύξηση τῆς παραγωγῆς πού προοριζόταν γιά τήν ἀγορά, ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀύξαινε συνεχῶς ἡ εἰσαγωγή εἰδῶν διατροφῆς ἀπό τό ἔξωτερικό.

Ἡ πιό σημαντική συνέπεια αὐτοῦ τοῦ «ζήλου» ἦταν ἡ οἰκολογική καταστροφή καί ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ κόσμου πού ἐνεχόταν ἀμεσα στήν ἀγροτική παραγωγή. Ὡς πρὸς τήν οἰκολογία, μερικά σημεῖα τῆς εἶναι ἀρκετά γνωστά: καταστροφή τῶν δασῶν, διάβρωση τῆς γῆς, ἐξαφάνιση τῶν μικρῶν ποταμῶν καί μόλυνσή τους, δξυνες βροχές πού οἱ ἀνεμοί τίς μεταφέρουν πολλά χιλιόμετρα μακριά, χειροτέρευση τοῦ κλίματος καί τῶν μικροκλίματων. Οἱ οἰκολογικές συνέπειες γιά τή γεωργία καί τήν ποιότητα ζωῆς τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν τῆς Οὐκρανίας ἦταν ἐξαιρετικά βαριές καί θά μποροῦσαν νά συνοψιστοῦν στήν ἀπώλεια μεγάλου μέρους ποτιστικῆς γῆς καί μείωση τῆς εὐφορίας τῶν χωραφιῶν. Τό ἔδαφος τῆς Πολτάβα, τό τσερνοζιόμ, ἀπό τά πιό εὐφορα τοῦ κόσμου, ἀποτελεῖται κατὰ 10% ἀπό φυτική γῆ πού τό δημιούργησε ἡ ἀποσύνθεση τῶν χόρτων ἐπὶ χιλιετίες. Σήμερα τό ποσοστό αὐτό δέν ξεπερνᾶ τό 5% ἐξαιτίας τῆς ὑπερεκμετάλλευσης πού ἐξάντλησε τό ἔδαφος. Ἐξάλλου τεράστιες ποσότητες παραγωγῆς σάπιζε σωριασμένη ἐπὶ χρόνια σέ ἀποθήκες κακοδιατηρημένες, ἐπειδή τό σύστημα μεταφοράς εἶναι ἀπελπιστικά ἐλαττωματικό. Εἶναι οἱ περιπτώσεις καταστροφῶν πού ὀνομάστηκαν «αὐτοκαταβλασμοί», δηλαδή ἡ καταλήστευση τῶν φυσικῶν πόρων γιά νά ὑπάρξουν βραχυπρόθεσμα ὀφέλη καί πλήρης ἀδιαφορία γιά τίς μακροπρόθεσμες συνέπειες. Ὡστόσο οὔτε ἡ ἀπληστία οὔτε ἡ «ἐλεύθερη ἰδιοκτησία» ἐξηγοῦν αὐτή τήν καταλήστευση πού ὀφείλεται περισσότερο σέ ἕνα σύστημα διαχείρισης καί μιὰ κοινωνική δομή πού θεμελιώθηκαν ἐπὶ Στάλιν καί ὀλοκληρώθηκαν ἐπὶ Μπρέζνιεφ.

Σ' αὐτόν τόν ἀγρονο ζῆλο καί τήν οἰκολογική ἀποσύνθεση προστίθεται ἡ μεγαλομανία: μεταφορά κακοχωνεμένων ἐμπειριῶν τῆς βαριάς βιομηχανίας στό ἀγροτικό χῶρο. Ἡ ἐφαρμογή τοῦ μοντέλου αὐτοῦ ἀποδείχθηκε ἰδιαίτερα ἀντιπαραγωγική. Τό δόγμα γνωστό: μεγάλες γεωργικές ἐκμεταλλεύσεις εἶναι ἐγγύηση γιά τήν ἀποδοτικότητα τῆς γεωργίας, ὁ ἐκμηχανισμός συνθήκη ἀπαραίτητη γιά τήν καλή λειτουργία τοῦ συστήματος καί ἡ ἐντατική χρησιμοποίηση λιπασμάτων ἐγγύηση γιά τήν ἀύξηση τῆς παραγωγῆς. Παρόλο βέβαια πού ὀλα αὐτά εἶναι πολύ πιό σύνθετα, στήν πραγματικότητα οἱ λογαριασμοὶ ἀπολυτοποιήθηκαν σάν ἄρθρα πίστεως καί θεωρήθηκαν τριτεγγυητές τῆς προόδου. Ἡ ἰδεολογία τοῦ γιγαντισμοῦ συχνά θά συνοδευθεῖ ἀπό καιροσκοπισμό: ὁ ἀγῶνας δρόμου γιά τόν βαρῦ μηχανολογικό ἐξοπλισμό μεταφράστηκε σέ καταβολή πρὶμ κυρίως στοὺς κατασκευαστές γεωργικῶν μηχανῶν, ἐνῶ οἱ ὀλοένα καί μεγαλύτερες ἐκμεταλλεύσεις ἐξασφάλιζαν πιό γρήγορες προαγωγές στή γραφειοκρατία τῆς ἐπαρχίας.

Αὐτή ἡ χώρα πού διαθέτει τά μεγαλύτερα ὀρυχεία τοῦ κόσμου, τά μεγαλύτερα χαλυβουργεῖα, τούς μεγαλύτερους ἐκσασφεῖς κατέχει ἐπίσης τό ρεκόρ τοῦ γιγαντισμοῦ μέ τά πελώρια γεωργικά μηχανήματα — τέτοιου βάρους πού αὐτομάτως κάθε ὀργανική ζωή καταστρέφεται συστηματικά κάτω ἀπό τό πέρασμά τους— καί μέ τόν τεράστιο ἀριθμὸ μόνιμων ἐργατῶν πού ἡ διοίκησή τους θέτει μείζονα προβλήματα. Συνάμα, ἡ ὀπαιθρὸς τῆς στερεῖται ἀπελπιστικά μικροῦ ἐδχρηστοῦ μηχανολογικοῦ ἐξοπλισμοῦ πάνω στόν ὀποῖο βασίζεται ἡ σύγχρονη γεωργία, στερεῖται ἐπίσης ὀλων τῶν ἀναγκαῖων ὀπηρεσιῶν συντήρησης τοῦ ὀπάρχοντος. Αὐτή ἡ πολιτική, ὀπως παρατηροῦσε κάποιος σὺνεδρος στήν Πολτάβα παρα-

μέλησε τό γεγονός ὀτι στή γεωργία «δέν ὀπάρχει καμιά ἀμεση σχέση ἀνάμεσα στήν ἀνθρώπινη καί ὀλική ἐπένδυση καί τά προσδοκώμενα ἀποτελέσματα» καί ὀτι ὀ τύπος καταμερισμοῦ ἐργασίας πού χρησιμοποιεῖται στή βαριά βιομηχανία «δέν δικαιολογεῖται ὀυτε κοινωνικά ὀυτε ὀικονομικά».¹

Τά πραγματικά ἀποτελέσματα τοῦ ἐνλόγω γιγαντισμοῦ, ἀκόμη μιὰ φορά, ἀντιμετωπίστηκαν ἀπό ποσοτική καί ὀχι ποιοτική ἀποψη, τόσο ὀς πρὸς τόν τρόπο μέ τόν ὀποῖο ἐκπονήθηκαν τά σχέδια ὀσο καί ὀς πρὸς τόν τρόπο μέ τόν ὀποῖο ἀποτιμήθηκαν οἱ σὺνέπειες. Ἐνα ἀπό τά παραδείγματα πού παρουσιάστηκαν ἔκανε λόγο γιά τίς διαφορές τῆς παραγωγῆς γάλακτος στήν ΕΣΣΔ καί τίς ΗΠΑ. Στή διάρκεια τῶν τελευταῖων εἴκοσι ἐτῶν ὀ ἀριθμὸς τῶν ἀγελάδων διπλασιάστηκε στήν ΕΣΣΔ (πράγμα πού συνοδεύτηκε μέ μιάν ἀντίστοιχη ἀύξηση τῶν δαπανῶν γιά χορτονομή καί ἐγκαταστάσεις) ἐνῶ στίς ΗΠΑ μειώθηκε κατὰ τά 2/5. Παράλληλα ἡ παραγωγή γάλακτος κατὰ ἀγελάδα στήν ΕΣΣΔ ἐνῶ ἦταν 72% τῆς ἀντίστοιχῆς τῶν ΗΠΑ περιορίστηκε στίς μέρες μας στά 38%. Κι ὀστόσο οἱ περισσότεροι σὺνεδροι τῆς Πολτάβα ἀναγνώριζαν ὀτι ἡ πιό ἀρνητική πλευρά τοῦ τρόπου παραγωγῆς πού ἐφαρμόστηκε στή γεωργία δέν ἦταν τά ἀρνητικά ποσοτικά στοιχεῖα. Ἡ κοινωνική δομή καί ἡ ἀποσύνθεση τοῦ γεωργικοῦ περιβάλλοντος ἦταν οἱ σπουδαιότερες πλευρές, γιάτί αὐτές κυρίως ἐπιδεινώθηκαν.

Πρὶν περάσουμε στίς λεπτομέρειες αὐτῶν τῶν προβλημάτων, ἄς ὀπενθυμίσουμε τίς παλιότερες ἀγροτικές πολιτικές πού ἐπέσειραν τίς πιό σκληρές κριτικές στή συνάντηση τῆς Πολτάβα. Ὅλες ἀνάγονται στήν ἐποχή τοῦ Μπρέζνιεφ, ἀλλά, στήν πραγματικότητα θεμελιώθηκαν τήν ἐποχή τοῦ σταλινισμοῦ καί σέ ἀντιλήψεις σχετικά μέ τήν πρόοδο ἀκόμη πιό παλιές. Ἡ κυβέρνηση Γκορμπατσῶφ τίς ἔχει καταδικάσει ὀς χονδροειδεῖς πλάνες ἀλλά ἡ σφοδρότητα τῶν κριτικῶν ἐναντίον τους δείχνει πολύ καλά ὀχι μόνο τήν ἐπικαιρότητα αὐτῶν τῶν προβλημάτων ἀλλά ἐπίσης τήν ἀντικειμενικότητα αὐτῶν τῶν σὺνέδρων πού δέν πολυγιοιάζονταν γιά τίς ἐπίσημες τοποθετήσεις. Ἡ ὀλοφάνερη θέλησή τους νά πραγματοποιοῦν αὐτά τά προβλήματα μέ εἰλικρίνεια καί ἀμεσότητα, τήν ἐποχή πού μιὰ τέτοια πρωτοβουλία δέν ἦταν καί τόσο δημοφιλῆς, ἀν ὀχι ἐπικίνδυνη, ἀποδεικνύει ὀτι προϋπῆρξε ἕνα παρελθόν γεμάτο διαμάχες, συγκρούσεις καί πολεμικές.

Τρεῖς ἀπ' αὐτές τίς πολιτικές καί θεμελιακές ἀντιλήψεις ἔγιναν ἀντικείμενο κριτικῆς. Ἡ πρώτη βασιζόταν στήν ἀρχή σύμφωνα μέ τήν ὀποία ἡ διάσταση συμφερόντων, πού χώριζαν τά μέλη τῶν σοβχὸς καί τῶν κολχὸς, ἀντιπροσώπευαν μιὰ εἰδική μορφή καπιταλιστικῆς γεωργίας ὀσο κι ἀν αὐτή ἦταν μικρή καί δευτερεύουσα. Ἐπομένως ὀ προοδευτικὸς περιορισμὸς τους καί ἡ ἐνδεχόμενη κατάργησή τους παρουσίαστηκε ὀς μιὰ ἀπό τίς ἀναγκαῖες καί ἀρκετές συνθήκες γιά τήν πρόοδο τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκοδόμησης. Κατὰ δεύτερο λόγο, τά σοβχὸς ἦταν πρώτης προτεραιότητας σέ σχέση μέ τά κολχὸς δεδομένου ὀτι ἡ κρατική ἰδιοκτησία ἦταν συνώνυμη μέ τό σοσιαλισμό. Ἡ μετατροπή τῶν κολχὸς σέ σοβχὸς θεωροῦνταν, ἐπομένως, ἀπό ἰδεολογική ἀποψη, προνομιούχα καί θά ἔπρεπε νά πριμοδοτεῖται. Ἐιδεολογικές θεμελιώσεις παρόμοιες τάξης παρουσίαζαν τίς γιγάντιες κτηνοτροφικές ἐπιχειρήσεις, πρόσφατης κατασκευῆς, ὀς ὀπέρτατη ἀπόδειξη τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα. Τρίτον, καί κατὰ συνέπεια, οἱ μεγάλες μονάδες θεωρήθηκαν πιό πλεονεκτικές καί ὀπῆρξαν συστηματικές προσπάθειες νά μεγεθυνθοῦν καί τά κολχὸς καί τά σοβχὸς.

Μέ βάση τήν ἰδια ἰδεολογία καί λογική στή δεκαετία τοῦ '70 τά 40% τῶν χωριῶν —πάνω ἀπό τά μισά γιά τίς περισσότερες περιοχές τῆς χώρας— ἀνακηρύχθηκαν «περιοχές ἀκατάλληλες γιά ἐκμετάλλευση». Αὐτή ἡ ἀπόφαση συνοδεύτηκε μέ τήν ἀναχώρηση ὀλων τῶν ὀπαρχουσῶν σέ αὐτά τά μέρη ὀπηρεσιῶν, τήν καταστροφή τῶν τοπικῶν συλλογικοτήτων

1. *Znamya*, Τρι dnya v poltave, ἀρ. 3, 1983.
2. Στό ἴδιο, σ. 206.

καί τήν ένσωμάτωση τών κατοίκων τους σέ μεγαλύτερα χωριά (ή, άπλούστατα, τήν έξωσή τους άπό τήν περιοχή). Αύτή ή παρακμή του άριθμού τών χωριών —πολλά άπ' αύτά έχασαν και τήν έκπροσώπησή τους— θεωρείται σήμερα ένας άπό τούς παράγοντες έρήμωσης τής ύπαιθρου πού άποδεικνύεται έπικίνδυνη άπό οικολογική άποψη αλλά και ζημιογόνα γιά τό ίδιο τό ανθρώπινο δυναμικό.

Η περιγραφή πού έγινε στην Πολτάβα τών δημογραφικών δεδομένων τής ύπαιθρου έδειχνε μιά κατάσταση άκόμη πιό άπελπιστική άπό όσο μαρτυρούσε ό κατάλογος τών δυσκολιών τής γεωργικής οικονομίας μιάς περιοχής πού, διαθέτοντας τό πιό εφφορο έδαφος του κόσμου και τήν τεχνολογία μιάς ύπερδύναμης, δέν κατάφερε νά άνταποκριθεί ίκανοποιητικά στις άνάγκες του πληθυσμού. Μαζική άγροτική έξοδος έρήμωσε τίς περιοχές τής Κεντρικής και Βόρειας Ρωσίας —περιοχή Μόσχας— όπου ζούσε τό μισό περίπου του άγροτικού πληθυσμού. Έκατοντάδες τά έγκαταλειμένα χωριά. Η ταχύτητα και ό έπιλεκτικός χαρακτήρας τής άγροτικής μετανάστευσης —οί νέοι, οι ίκανοί και οι περισσότερο μορφωμένοι ήταν οι πρώτοι πού αναχώρησαν— άδειασαν τίς άγροτικές κοινότητες και άλλαξαν πολλές άπό εκείνες πού διατηρήθηκαν σέ ένα είδος άγροτικού γκέτο, άντιπροσωπευτικού τής ανθρώπινης άποτυχίας. Η βότκα και ή έγκληματικότητα πλημμύρισαν πολλές περιοχές. Έπιχειρήσεις, χειμάζουσες, στάσιμη ή πολιτιστική ζωή, άνεπαρκής ό άνεφοδιασμός. Σέ όρισμένες περιοχές τό ποσοστό γεννητικότητας ήταν χαμηλότερο άπό τό άντίστοιχο ποσοστό τών πόλεων. Η έφεση γιά εργασία, ή παραδοσιακή άγάπη γιά τή γή και ή προτίμηση γιά τόν άγροτικό βίο γνώρισαν τίς συνέπειες αύτης τής περιρρέουσας άτμόσφαιρας. Η άπώλεια γεωργών, συμπέραναν πολλοί σύνεδροι τής Πολτάβα, άποβαίνει πολύ διατηρήσιμη άπό τήν άπώλεια τής παραγωγής μολονότι είναι πιό δύσκολο νά έπαληθευθεί. Όσο καταστροφολογική κι άν ήταν ή γεωργική παραγωγή πολύ πιό δραματική άποδείχθηκε ή κοινωνική άναπαραγωγή τών καλλιεργητών και του περιβάλλοντος τής ύπαιθρου.

Έπικρίθηκε επίσης στην Πολτάβα τό σύνολο του διοικητικού συστήματος μέ όλα τά ήθικά και κοινωνικά του συμφραζόμενα. Είναι σαφές ότι έπρόκειτο γιά ένα σύστημα συγκεντρωτικό, ύπερπαραμβατικό πού συχνά άποτελούσε έμπόδιο γιά μιά ούσιαστική άγροτική πολιτική αλλά και πού, άπ' τήν άλλη μεριά, έχει τή δική του έσωτερική λογική, στό μέτρο πού άντιπροσωπεύει τά άτομικά και συλλογικά συμφέροντα όσων τό έπινόησαν και τό επέβαλαν. Γιά τούς τελευταίους τό μοναδικό καθήκον και τό μόνο έργο του πολίτη συνοψίζεται στην πλήρη νομιμοφροσύνη και τήν πιστή έκτέλεση τών όδηγιών πού έρχονται άπό τήν κορυφή. Η άλλη πλευρά αυτού του συστήματος ήταν ότι προκάλεσε άπόλυτη άπάθεια, έλλειψη πρωτοβουλίας πού άναδείχθηκε σέ πρώτιστη άρετή του πολίτη. Η δουλικότητα, φυσική ή έξαναγκασμένη του έπιστημονικού προσωπικού, πού σκύβει μέ ένθουσιασμό μπροστά στις έπιθυμίες τών άνωτέρων του και λείπει στους διοικητικούς, ότι, έπιθυμούν νά άκούσουν, έχει έν μέρος τήν εύθύνη γιά μιά τέτοια λειτουργία.

Γιά νά διορθωθεί αύτή ή γραφειοκρατική διαχείριση πρέπει όχι μόνο νά ξεπερασθεί ή άπάθεια αλλά χρειάζεται κατ' άρχήν νά έξαλειφθεί ή θεσμοποίηση τής κοινωνικής άδικίας στην σοβιετική ύπαιθρο, νά έξαλειφθούν τά άδικαιολόγητα προνόμια τών λίγων και ή άδυναμία τών καλλιεργητών, τά σήκω σήκω, κάτσε κάτσε τής διοικητικής μηχανής, και οι ψεύτικες άλήθειες. Έντελώς τυπική ήταν ή περίπτωση σέ αύτή τή συνάντηση τής Τατιάνας Ζασλάβσκαγια πού τό όνομά της άναφέρθηκε σχεδόν τόσο συχνά όσο του Μάρξ και του Λένιν. Τό άρθρο της πού τόσο έπισημάνθηκε στην Πολτάβα³ έδινε πληροφορίες γιά τήν καθημερινή ζωή τών άγροτών κι ένώ ταυτόχρονα τόνιζε ότι ή περεστρόικα είναι κυρίως ένα πρόβλημα κοινωνικό και ήθικό πού άπτεται έξίσου τής οικονομίας τής πολιτικής αλλά και τής δικαιοσύνης. Πρόκειται γιά μιά όπτική πού συμμερίζονται όλοκληρωτικά

οί όπαδοί του Γκορπατσώφ πού άποτελούν τή ριζοσπαστική τάση τής έξουσίας. (...)

Άπό τό παρελθόν στό μέλλον. Τά τέσσερα μοντέλα τής άγροτικής έξέλιξης

Έπί ένα αιώνα και περισσότερο οι τοπικοί ήγέτες θεώρησαν τή γεωργία και τούς άγρότες άμελητέα ποσότητα ένα πρόβλημα πού θά έπρεπε νά λυθεί, έρήμη του πληθυσμού ένα πληθυσμό πού θά έπρεπε νά μεταφερθεί άλλοι. Η πλειοψηφία τών παραγόντων αυτών θεώρησαν τούς Ρώσους άγρότες φρένο στην πρόοδο του έθνους και ένα άπό τούς βασικούς λόγους τής καθυστέρησης του — μιά ένδοχώρα βάρβαρη, άποτελούμενη άπό αυτόχθονες έξαθλιωμένους χωριάτες. Αύτή ή όπισθοδρομική ένδοχώρα έπρεπε νά δώσει τή θέση της στην προοπτική γιά ένα καλύτερο κόσμο.⁴ Τό 1917, τό δραμα τής νέας κοινωνίας ήταν σοσιαλιστικό.

Κατά τή διάρκεια τής περιόδου πού μās ενδιαφέρει άμεσα, δηλαδή μιά περίοδος πενήντα χρόνων κολλεκτιβισμού πού ξεκινά στα τέλη τής δεκαετίας του '20, τέσσερις βασικές έννοιες έξέφραζαν και καθοδηγούσαν ή ένέπνεαν άμεσα τήν άγροτική πολιτική.

Η πρώτη κυριαρχούσε τήν περίοδο κολλεκτιβοποίησης τήν εποχή του Στάλιν. Παρόλο πού ή νομοθεσία, πολλές φορές και οι εφαρμογές έπαιρναν άλλο δρόμο ή βασική άρχή πού τίς υποβάσταζε δέν άλλαξε καθόλου στην διάρκεια δύο γενεών. Τό θεμέλιο αυτού του μοντέλου μπορεί νά όρισθεί ως έξής: όσο περισσότερο ή γεωργία είναι έκτατική και έκμηχανισμένη τόσο καλύτερα. Η φτώχεια τής σοβιετικής ύπαιθρου, ή χαμηλή γεωργική παραγωγή και ή ύπανάπτυξη τής χώρας στό σύνολό της θεωρήθηκε ότι συνδέεται, κυρίως, μέ τόν καθυστερημένο και δεμένο μέ τή γή χαρακτήρα του άγροτικού νοικοκυριού. Θά έπρεπε λοιπόν, γιά νά άπαλλαγούν όριστικά άπ' αύτή τήν καθυστέρηση, νά ύπάρξει ταχύς μετασχηματισμός τής χωριάτικης γεωργίας πού θά έμπνέονταν άπό τό Μάντζεστερ, τό Σιέφιλντ, τό Ντιτρόιτ ή τήν Σάρ. Όσο γιά τόν άγροτικό πληθυσμό θά έπρεπε νά έκπολιτισθεί και νά ένσωματωθεί στό νέο κόσμο μέ τή μεταφορά στον άγροτικό χώρο τής βιομηχανικής κουλτούρας — καθώς τό νέο σοσιαλιστικό μέτωπο τό άποτελούσαν τά προλεταριακά στελέχη του κόμματος. Όσον άφορά τήν πιθανή άπώλεια τών άγροτών και τήν πιθανή άντίθεση τους θεωρήθηκε ότι αύτή δέν μπορούσε παρά νά είναι βραχυπρόθεσμη.

Οί φορολογικές διευθετήσεις (σύμφωνα μέ τά σχέδια θεωρητικών όπως ό Πρεομπραζένσκι) όφειλαν νά συμβάλουν στην έπιτυχία του άντικειμενικού στόχου καθώς και όποιοδήποτε άλλο μέτρο σύμφωνα μέ τήν άρχή «ό σκοπός άγιάζει τά μέσα». Έτσι ή διαμόρφωση μιά άποφασιστικής άγροτικής πολιτικής, πού θά έπρεπε νά πετύχει πάση θυσία, ύπηρεζε βασική προτεραιότητα του Στάλιν και τής όμάδας του, πού θά έπιβάλλονταν έστω μέ τή βία, στους άγρότες, γιά τό καλό τους. Τό σύστημα άποτελούμενο άπό μονάδες μεγάλης κλίμακας, έκμηχανισμένες έντατικά, καθώς θά έμπαινε σέ εφαρμογή θά συνέβαλε νά λυθούν μακροπρόθεσμα όλα τά έπιμέρους προβλήματα. Η συνακόλουθη αύξηση τής παραγωγής θά έπέλυε τό πρόβλημα τής φτώχειας και θά έπέτρεπε, σέ τελευταία άνάλυση, τήν πραγματοποίηση του σοσιαλισμού και του κολλεκτιβισμού, άντικειμενικός στόχος πρός τόν όποίο, ύποτίθεται, κανείς χωρικός δέν μπορούσε νά έναντιωθεί.

Όμως τό 1929 ως τό 1937 οι έκκαθαρίσεις μέσα στό κόμμα άπεδείκνυαν ότι στην διάρκεια τής δεκαετίας του '30 άκόμη και μέσα στα ήγετικά στελέχη, σταλινικότατα κατά τά

3. T. Zaslavskaya, «Chelovecheskii factor razvitiya ekonomiki i sotsialnaya spravedlivost», *Kommunist*, άρ. 13, 1986.

4. T. Shanin, *Russia as a Developing Society*, Val University Press, 1985.

άλλα, πολύ γρήγορα υπήρξε βασική διαφωνία όσον αφορά τις λύσεις που υιοθετήθηκαν για τό άγροτικό πρόβλημα. Άλλά μόνο μετά τό θάνατο του Στάλιν άρχισε νά αναπτύσσεται μία συστηματική κριτική εκείνου του πρώτου μοντέλου, ή έπεξεργασία καί ή υιοθέτηση μιάς κάποιας ανανέωσης. Είχε γίνει πλέον φανερό ότι τό άρχικό σχέδιο δέν είχε τελεσφορήσει καθόσον ή ύπαιθρος, αποτελούμενη από γιγαντιαία άγροκτήματα, παρέμεινε άπελπιστικά φτωχή καί ή άγροτική παραγωγή στάσιμη (άπό τό 1941 ως τό 1945 αυτή ή κατάσταση σέ μεγάλο βαθμό όφειλόταν στον πόλεμο καί τίς καταστροφές που προκάλεσε. Άλλά ήταν φανερό ότι ή σοβιετική γεωργία, μετά τον πόλεμο, δέν μπορούσε νά άπογειωθεί). Δέν λειτουργούσε καν τό αξίωμα: «νά στραγγισθεί ή γεωργία για χάρη της βιομηχανικής ανάπτυξης», γιατί ή γεωργία δέν παράγαγε άρκετά ώστε νά έχει μία κάποια χρησιμότητα.

Τό δεύτερο μοντέλο επανέλαβε την προτίμησή του για την έκτατική γεωργία θεωρητικοποιώντας πάντα τή βιομηχανική εμπειρία του 19ου αιώνα. Όστόσο θεωρούσε ότι μία ούσιαστική λειτουργία της έπιχειρήσης στή βιομηχανία όπως καί στή γεωργία, μία συγκεντρωτική καί μεγάλης κλίμακας δομή σχεδιασμού, δέν μπορούσε νά στηρίζει θετικά την παραγωγή παρά μόνο άν υπήρχε σημαντική αύξηση των έπενδύσεων.

Κατά συνέπεια επί Κρουτσώφ καί Μπρέζνιεφ έπακολούθησε αισθητή αύξηση μέσω παραγωγής στην ύπηρεσία της γεωργίας, δηλαδή τρακτέρ, εργαλειομηχανές πάσης φύσεως καί χημικά λιπάσματα. Αύξηση των έπενδύσεων υπήρξε άκόμη καί στή γεωργική εκπαίδευση. Περιορίστηκε επίσης ή διαφορά πόλης ύπαιθρου μέ την κατάργηση της ιδιότυπης δουλοπαροικίας που επικρατούσε, (μή παροχή στους άγρότες έσωτερικών διαβατηρίων, καί στην πραγματικότητα άρνηση του δικαιώματος έσωτερικής μετανάστευσης) καί την καθέρωση κατώτατου μισθού καί σύνταξης για τους άγρότες των κολχόζ. Οί κανονισμοί που περιόριζαν ή άπηγόρευαν την οικογενειακή εκμετάλλευση, χαλάρωσαν.

Τό δεύτερο μοντέλο επανέλαβε την προτίμησή του για την έκτατική γεωργία θεωρητικοποιώντας πάντα τή βιομηχανική εμπειρία του 19ου αιώνα. Όστόσο θεωρούσε ότι μία ούσιαστική λειτουργία της έπιχειρήσης στή βιομηχανία όπως καί στή γεωργία, μία συγκεντρωτική καί μεγάλης κλίμακας δομή σχεδιασμού, δέν μπορούσε νά στηρίζει θετικά την παραγωγή παρά μόνο άν υπήρχε σημαντική αύξηση των έπενδύσεων.

Κατά συνέπεια επί Κρουτσώφ καί Μπρέζνιεφ έπακολούθησε αισθητή αύξηση μέσω παραγωγής στην ύπηρεσία της γεωργίας, δηλαδή τρακτέρ, εργαλειομηχανές πάσης φύσεως καί χημικά λιπάσματα. Αύξηση των έπενδύσεων υπήρξε άκόμη καί στή γεωργική εκπαίδευση. Περιορίστηκε επίσης ή διαφορά πόλης ύπαιθρου μέ την κατάργηση της ιδιότυπης δουλοπαροικίας που επικρατούσε, (μή παροχή στους άγρότες έσωτερικών διαβατηρίων, καί στην πραγματικότητα άρνηση του δικαιώματος έσωτερικής μετανάστευσης) καί την καθέρωση κατώτατου μισθού καί σύνταξης για τους άγρότες των κολχόζ. Οί κανονισμοί που περιόριζαν ή άπηγόρευαν την οικογενειακή εκμετάλλευση, χαλάρωσαν.

Αυτές οι νέες διευθετήσεις καί στρατηγικές για τή γεωργία στην άρχή της εποχής του Κρουτσώφ καί του Μπρέζνιεφ, προκάλεσαν μίαν άπογείωση της παραγωγής καί της άγροτικής παραγωγικότητας. Τό δεύτερο μοντέλο, μέ βάση τό όποιο «τό άποτέλεσμα είναι συνάρτηση της επένδυσης», έμοιαζε νά λειτουργεί καλά. Άλλά μερικά χρόνια άργότερα ή βελτίωση σταμάτησε καί όπως αυξανόταν ό πληθυσμός — καθώς καί οι άνάγκες— ό Κρουτσώφ αναγκάστηκε για πρώτη φορά νά κάνει εισαγωγές δημητριακών, μέτρο που συνεχίστηκε επί Μπρέζνιεφ, καί για νά τονισθεί όλοένα καί περισσότερο μέ τό πέρασμα του χρόνου (μέ άποτέλεσμα την εξάντληση των μεταλλευτικών κοιτασμάτων της Σιβηρίας για

την έξυπνέρευση αυτής της έπιλογής). Οί έπιδοτήσεις, που περείχε τό κράτος στα είδη διατροφής για νά διατηρούνται σέ χαμηλά επίπεδα οι τιμές των άγροτικών προϊόντων καί τά πριμ που δίδονταν στους άγρότες, έφθασαν σέ έξωφρενικά ύψη.

Άκόμη πιό σημαντικό: αυτή ή πολιτική συνεχούς αύξησης των επενδύσεων για τή γεωργία δέν όδήγησε σέ μίαν αντίστοιχη καί μέ τακτικό ρυθμό αύξηση των ειδών διατροφής. Η ύπαιθρος παρήκμαζε κοινωνικά καί οικολογικά. Οί «Τρεις μέρες της Πολτάβα» πιστοποίησαν ότι αυτό τό μοντέλο έφτασε τά όρια του.

Τό τρίτο μοντέλο, που συζητήθηκε στην Πολτάβα, είναι οικείο στους δυτικούς ειδικούς της άγροτικής οικονομίας. Σύμφωνα μ' αυτό τό μέγεθος των εκμεταλλεύσεων δέν περιορίζεται. Άποδέχεται έπίσης την πολιτική των αυξανόμενων επενδύσεων. Άλλά προστίθεται ότι τά προσωπικά κίνητρα του χωρικού που τον παρακινούν νά εργάζεται μέ έπιμέλεια, καί νά κάνει οικονομίες πρέπει νά συνδυασθούν μέ τον άθώνα εναντίον της σπατάλης καί την προσπάθεια για τή σταθερή βελτίωση των μεθόδων παραγωγής καί διαχείρισης. Αυτή ή στρατηγική ύπαγορεύεται από την έπιδίωξη του κέρδους, τον ανταγωνισμό καί την άπειλή της χρεωκοπίας — τό πλήρες όπλοστάσιο δηλαδή του homo economicus.

Για νά εξασφαλισθεί ή άποτελεσματικότητα αυτού του μοντέλου δέν άρκει νά πραγματοποιηθούν επενδύσεις αλλά έπίσης πρέπει νά δημιουργηθεί μία αγορά για τά είδη διατροφής καί έλεύθερη διαμόρφωση των τιμών. Μεγάλη μερίδα της σοβιετικής κοινής γνώμης καί πολλοί οικονομολόγοι άποδέχονται αυτή την αντίληψη σαν ίκανοποιητική άπάντηση σέ συνδυασμό μέ μία γενικότερη στρατηγική για τή γεωργία, αλλά την αντιμετώπιζουν μέ τρόπο πιό «σοβιετικό». Υποστηρίζουν μία θεωρία σύμφωνα μέ την όποία, για νά υπάρξει άποτελεσματικός άγώνας εναντίον του καπιταλισμού πρέπει νά συνεχισθεί ή απαγόρευση πώλησης της γής καί της εργατικής δύναμης. Έπίσης, άκολουθώντας αυτή την πολιτική ή κυβέρνηση θά όφειλε νά δώσει προτεραιότητα στα έθνικά συμφέροντα — αντίληψη μέ την όποία συμφωνούν οι πάντες, αλλά καί πολλοί δυτικοί οικονομολόγοι.

Όστόσο σέ αντίθεση μέ τή κοινή γνώμη που τροφοδοτούν τά δυτικά μέσα μαζικής ενημέρωσης εναλλακτική λύση στή Σοβιετική Ένωση δέν σημαίνει προτίμηση των συντηρητικών για τό συγκεντρωτικό μοντέλο ή υιοθέτηση άπό τους μεταρρυθμιστές του «δυτικού μοντέλου» (του όποιου τό κύριο μέλημα συνίσταται ποιά δόση καπιταλισμού θά ένσταλαχθεί στή σοβιετική γεωργία). Μία τέτοια λύση κάνει άφαιρέση της παρούσας εμπειρίας καί των αντιλήψεων για τό μέλλον τίς όποιες υιοθετούν οι διανοούμενοι καί οι σοβιετικοί προγραμματιστές.

Όσον αφορά τά εμπειρικά δεδομένα θά ήταν λογικό νά άναλυθεί ή περίπτωση χώρας χαρακτηριστικής για την έλεύθερη οικονομία της αγοράς όπου ή γεωργία λειτουργεί σέ συνάρτηση μέ την παραγωγή καί είναι εκμηχανισμένη σέ ύψηλό βαθμό: τίς ΗΠΑ. Ένώ πολλοί, άκόμη καί μετέχοντες στή συνάντηση της Πολτάβα, την θεωρούν ως λύση για όλα τά ειδικά προβλήματα στή χώρα τους, ώστόσο, οι Άμερικανοί κοινωνιολόγοι γίνονται όλοένα καί πιό σκεπτικοί καί προβληματίζονται για την όρθότητα της άναλύσεώς τους ως προς την άγροτική κρίση.⁵ Οί χρεωκοπίες γεωργικών εκμεταλλεύσεων γνώρισαν τελευταία μεγάλη έξαρση. Οί έπιδοτήσεις είναι μεγάλες καί παρά τίς προσπάθειες του κράτους οι άγροτικές κοινότητες άποσυντίθενται καί γίνονται συχνά καταφύγιο όπισθοδρομικών καί περιθωριακών στοιχείων. Τά έντυπωσιακά κέρδη που πραγματοποιήθηκαν έρχονται σέ αντίθεση μέ την άπελπισμένη προσπάθεια των Άμερικανών γε-

5. Βλ. F. Buttel and H. Newby, *The Rural Sociology of the Advanced Societies*, Allentel, 1980· E. Havens, *Studies in Transformation of USA Agriculture*, Westview, 1986, H. Fridman «Family Farm and international Food Regimes», in T. Shanin, *Peasants and Peasant Society*, Blackwell, 1987.

ωργών να επιζήσουν, προσπάθεια συχνά καταδικασμένη σε αποτυχία.

Η ελεύθερη αγορά της αγροτικής παραγωγής προοδευτικά αποδεικνύεται μύθος. Τό μάθημα που εξάγεται από την αμερικανική γεωργία δείχνει μάλλον μία τάση για τη μεγάλη εκμετάλλευση, μονοπωλιακή και γραφειοκρατική, παρά για ένα τρόπο παραγωγής πολυσχιδή, μέσης ή μικρής έκτασης, που τόν κατευθύνει το κέρδος και η εύλυγισία απέναντι στις ανάγκες του καταναλωτή. Ακόμη πιο σημαντικό όμως είναι ότι οι προσεγγίσεις της συνάντησης της Πολτάβα δεν συγγενεύουν με το τρίτο μοντέλο. Στη συνάντηση αυτή ξεκινούσαν από την υπόθεση ότι τα πιο σημαντικά προβλήματα που τίθενται στη σοβιετική γεωργία και στις αγροτικές κοινότητες δεν προέρχονται από την χαμηλή αγροτική παραγωγικότητα αλλά από την αναπαραγωγή της κοινωνικής ζωής και την ποιότητα της αγροτικής ζωής. Τα προβλήματα αυτά μόνο με την υπεράσπιση των εθνικών συμφερόντων μπορεί να λυθούν. Για τους παραγωγούς του αγροτικού χώρου ή υψηλή γεωργική παραγωγικότητα μακροπρόθεσμα δεν εξασφαλίζει αυτόματα μία ζωή ανθρώπινη, αντίληψη που ενισχύεται από τη σοσιαλιστική θεώρηση του μέλλοντος.

Στο σημείο αυτό εμφανίζεται το τέταρτο μοντέλο. Οι σχετικές αντιλήψεις αναπτύχθηκαν πρόσφατα από ριζοσπάστες κοινωνιολόγους και οικονομολόγους του αγροτικού χώρου, δηλαδή από διανοούμενους ενεχόμενους σε μία «κοινωνιολογία της οικονομίας». Κατ' αυτούς, μακροπρόθεσμα, η ανάπτυξη της γεωργίας βασίζεται στην κοινωνική δομή της αγροτικής ζωής. Αν η ποιότητα ζωής δεν ικανοποιεί τις ανάγκες του αγροτικού πληθυσμού ή κατάσταση αυτή προκαλεί έξοδο των ελίτ, που μεταναστεύοντας εγκαταλείπει πίσω της το «κατακάθι της ανθρωπότητας» και μία υπαιθρο ερμηνεία από τον πληθυσμό της.

Τό φαινόμενο αυτό εμφανίστηκε σε ορισμένες περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης και δεν υπάρχει κανένα μέτρο να αντιστραφεί. Η αδήση των μισθών δεν αρκεί από μόνη της να ανακόψει τό φαινόμενο, πράγμα που πιστοποιήθηκε άλλωστε επί Μπρέζνιεφ. Μόνο εδπορες κοινότητας και υψηλή ποιότητα ζωής μπορούν να έγγυηθούν ένα ικανοποιητικά ίσορροπημένο δημογραφικό δριο. Παράλληλα πρέπει να δημιουργούνται τά προαπαιτούμενα για την εκπόνηση και την εκτέλεση μιας υγιούς οικολογικής πολιτικής, επικεντρωμένης στις ανάγκες των ανθρώπων, που θα ενοεί την αποτελεσματική διαχείριση των πόρων και την πραγματική βελτίωση της παραγωγικότητας. Αυτή η αντίληψη συνεπάγεται περισσότερες υλικές ανέσεις, μία πολιτιστική ζωή πιο πλούσια και τη δυνατότητα της επιλογής δραστηριότητας (και κατά συνέπεια μία αγροτική οικονομία πιο ίσορροπημένη, αποτελούμενη από μονάδες παραγωγής μικρής κλίμακας, ενσωματώνοντας σ' αυτές υπηρεσίες και καλλιτεχνικές δραστηριότητες).

Δέν υπαινισσόμαστε εδώ ένα προσθετικό στοιχείο ή ένα αντίβαρο στά καθαρά οικονομικά συμφέροντα ή άλλους κοινωνικούς, πολιτιστικούς ή επικοινωνιακούς παράγοντες. Σύμφωνα με την αντίληψη του τέταρτου μοντέλου για να βελτιωθεί η παραγωγή πρέπει να καταστούν οι γεωργοί κύριοι και υπεύθυνοι των δικών τους μονάδων παραγωγής και του περιβάλλοντος. Η πραγματοποίηση αυτού του στόχου στηρίζεται στην αναγέννηση των τοπικών κοινοτήτων και μία ριζική αλλαγή στη δομή έξουσίας που καθοδηγεί τις κοινωνικές σχέσεις στις αγροτικές περιοχές — με δυό λόγια την απογραφειοκρατικοποίησή τους. Δέν είναι εδκολο να καταργηθεί ή να εξαλειφθεί μία γραφειοκρατία, αλλά μπορεί να περιορισθεί ή επιρροή της, τό μέγεθός της και τό καθεστώς της με τη δημιουργία παράλληλων ζωνών εναλλακτικής έξουσίας. Αυτόδιοικούμενες τοπικές κοινότητες και μικρές ανεξάρτητες αγροτικές μονάδες είναι μία εναλλακτική κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα, που θα μπορούσε να θέσει τέρμα σε ένα σύστημα διαχείρισης που γεννά τη στασιμότητα.

Η νέα συνείδηση των οικολογικών κινδύνων, της διασπάθσης των επενδύσεων και της παραγωγής στη σοβιετική υπαιθρο έδωσε τό σήμα κινδύνου αυτά τά τελευταία χρόνια: «χρειάζεται κάποιος κύριος στη γη», «ή απουσία άφεντικού σημαίνει απουσία υπευθυνότητας» ακούγεται δλοένα και πιο συχνά και συνάμα θεωρείται ότι να αποφύγει κανείς μία τέτοια κατάσταση αποτελεί την αναγκαία συνθήκη της επιτυχίας για μία πραγματική πολιτική προγραμματισμένη ανάπτυξης. Μία σκέτη και άπλη ιδιωτικοποίηση δεν θα άρκούσε. Αντίθετα θα συνέισέφερε στην οικολογική παρακμή των παραγωγικών δυνάμεων και του περιβάλλοντος. Οι μόνοες οδσιαστικές λύσεις, μακροπρόθεσμα, φαίνεται ότι βρίσκονται στη μεταφορά της «έξουσίας» και της υπευθυνότητας στις αγροτικές κοινότητες ώστε να καταστούν άρκετά ίσχυρές για να αντιμετωπίσουν τις έξωτερικές πιέσεις και τις έξωτερικές συγκρούσεις που προέρχονται από ίσχυρούς και έγωϊστικούς σφετεριστές.

Όπως και τό τρίτο μοντέλο έτσι και τό τέταρτο μπορεί να κριθεί με βάση την εμπειρία και τις λογικές αντιστοιχίες που περιέχει. Είναι δύσκολο π.χ. να ανασυσταθούν ή να αναδημιουργθούν οι διαλυμένες αγροτικές κοινότητες. Η ανασυγκρότηση της έξουσίας των κοινοτήτων στο πλαίσιο μιας γραφειοκρατικής διαχείρισης μοιάζει οδοτική, ιδίως αν δεν περιέχει σαφείς όρισμούς της κοινωνικής δράσης για μία τέτοια αλλαγή. Τό ίδιο ίσχυει για την τοπική αυτονομία. Η τοπική αυτονομία των κοινοτήτων θα έμπεριείχε τάσεις ατάρκειας, κινδύνους για τά μέλη της και την ανάπτυξη της κοινωνίας στο σύνολό της (...)

Όστόσο από τη φύση τους τά αναλυτικά μοντέλα δεν μπορούν να υιοθετηθούν αυτούσια ως προγράμματα μεταρρύθμισης διότι είναι πολύ θεωρητικά. Καθένα άπ' αυτά προσφέρει μία ερμηματική διαδικασία που έπιτρέπει να εξηγηθεί ή έξωτερική λογική της σχετικής επιχειρηματολογίας. Ό τρόπος που άλληλοσυνδέονται, ενώ ορισμένες τους πλευρές τονίζονται περισσότερο, όρίζει τη θεμελίωση του πολιτικού προγράμματος. Με άλλα λόγια, ένα πολιτικό πρόγραμμα είναι συνδυασμός λογικών χαρακτηριστικών που αντικατοπτρίζουν συμφέροντα, ανάγκες και μία διαφορετική σύλληψη. Στις μέρες μας στην ΕΣΣΔ οι έπιλογές τοποθετούνται στα όρια των διαφορετικών μοντέλων που αναφέρθηκαν πιο πάνω, κυρίως στη διασταύρωση του δεύτερου, του τρίτου και του τέταρτου. Αυτά τά μοντέλα συνδέονται με διάφορες συνολικές περοσεγγίσεις στο πλαίσιο της περεστρόικα: των αντιδραστικών που άντλούν την έμπνευσή τους από τό παρελθόν, των μετριοπαθών που υποστηρίζουν μόνο ένα κάποιο οικονομικό έκσυγχρονισμό έλπίζοντας να άμβλύνουν τις γραφειοκρατικές αιχμές και των ριζοσπαστών θεωρούν την περεστρόικα ικανή να μετασχηματίσει την κοινωνία και να την όδηγήσει προς τό σοσιαλισμό. Προφανώς οι όπαδοί των δυό πρώτων μοντέλων θεωρούν ότι αυτός ό στόχος, ό σοσιαλισμός έχει ήδη έπιτευχθεί στη σημερινή Ρωσία έστω κι αν άπαιτεί κάποιες έπανορθώσεις.

Οι ριζοσπάστες της περεστρόικα δεν είναι αντίθετοι στις νέες τεχνολογίες και θα ήθελαν να διευκολύνουν τη σύνδεση ανάμεσα στην αγροτική παραγωγικότητα και τό προσωπικό κέρδος. Όστόσο τό μήνυμά τους περιέχει μία δλοφάνερη ιδιομορφία: μιλούν για άλληλοσυσχέτιση μεταξύ «οικονομικού και κοινωνικού» και για ένα πρόβλημα «ανθρώπινου παράγοντα».

Τό παρόν και τό μέλλον σύμφωνα με τό 'Ινστιτούτο του Νοβοσιμπίροκ

Η έπόμενη φάση της διαμάχης για τό μέλλον της γεωργίας και τη σοβιετική υπαιθρο εμφανίζεται με τη μορφή ενός έξωτερικού κειμένου που τιτλοφορείται *Μεθοδολογία και γενική έκθεση μιας αντίληψης που άποσκοπεί στον μετασχηματισμό του αγροτικού τομέα στη σοβιετική κοινωνία*. Δημοσιεύτηκε

στό Νοβοσιμπίρσκ τό Μάρτιο τοῦ 1987 καί συντάχθηκε ἀπό τοὺς Τ. Ζασλάβσκαγια, Β. Σμιρνώφ καί Ἄ. Σιαποσνίκοφ. Τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1987 συζητήθηκε εὐρύτατα στή Μόσχα ἀπό μιά ομάδα διαπρεπῶν οἰκονομολόγων, πολιτειολόγων καί κοινωνιολόγων.

Κατά τή μακρά καί ἀκίνητη περίοδο Μπρέζνιεφ τό Ἴνστιτοῦτο οἰκονομίας καί βιομηχανικῆς ὀργάνωσης τοῦ Νοβοσιμπίρσκ ὑπό τήν προεδρεία τοῦ Ἄμπελ Ἀγκαμπενγκιάν μεταμορφώθηκε σέ κέντρο ἐναλλακτικῆς σκέψης. Μακρῶν ἀπό τή Μόσχα καί ὄντας πολύ γνωστό στήν περιοχή λόγω τῶν ὑπηρεσιῶν πού προσέφερε ἄμεσα στίς ἀνερχόμενες βιομηχανίες τῆς Σιβηρίας ἀποτελέσασε ἕνα τόπο συνάντησης ὅπου ἀναλύθηκαν νέες ἰδέες, συμπληρώθηκαν καί τέθηκαν σέ ἐφαρμογή.

Μόλις ἐγκαταστάθηκε στή Μόσχα ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀγροτικού τομέα ὁ Μ. Γκορμπατσώφ, τό πῶο νέο μέλος τοῦ Πολιτικού Γραφείου, σημείωσε τή σημαντική συσσώρευση πνευματικῶν δυνάμεων πού ἀντιπροσώπευε αὐτό τό Ἴνστιτοῦτο καί ἄρχισε νά προσκαλεῖ τά μέλη του σέ ἀνεπίσημες συναντήσεις μέ θέμα τά κοινωνικά καί οἰκονομικά προβλήματα πού τόν ἐνδιέφεραν. Ὅταν τέθηκε ἐπικεφαλῆς τῆς χώρας οἱ σύμμαχοί του καί συνάμα πνευματικοί του σύμβουλοι βγήκαν ἀπό τή σκιά καί ἐμφανίστηκαν στό πλευρό του.

Τό κείμενο πού συνέταξε ἡ Τ. Ζασλάβσκαγια καί ἡ ομάδα τῆς προσφέρει τίς συμπληρωματικές ἀποδείξεις καί ἐπεκτείνει τίς κριτικές τῆς Πολτάβα. Μαθαίνουμε ἔτσι ὅτι στή διάρκεια τῶν τελευταίων εἰκοσι ἐτῶν ἡ αὐξηση τῆς ἐτήσιας ἀγροτικῆς παραγωγικότητας μειώθηκε κατὰ 4,4% ἕως 1,2%. Πῶο σοβαρό εἶναι ἀκόμη τό γεγονός ὅτι παρόλο πού οἱ στόχοι τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς συνέχεια ἀναθεωροῦνταν πρὸς τὰ κάτω τό ποσοῦ ἐπιτυχίας τους ἔπεσε ἀπὸ 84% σέ 46%. Καί τό χειρότερο εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργατικῆς δύναμης στόν ἀγροτικό τομέα δέν αὐξήθηκε καθ' ὅλη τή διάρκεια τῶν τελευταίων εἰκοσι ἐτῶν. Ὅλα αὐτά συμβαίνουν ἐνῶ παράλληλα στή γεωργία γίνονταν σοβαρότατες ἐπενδύσεις καί παράλληλα ὁ μισθὸς τῶν ἀγροτῶν αὐξανε συνεχῶς. Τό κείμενο τῆς Ζασλάβσκαγια συνοδεύεται ἀπὸ συμπληρωματικό κατάλογο σοβαρῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων σχετικῶν μέ τό δάσος, τό ἔδαφος καί τό νερό. Ἡ *Μεθοδολογία* προσέφερε ἐπίσης στοιχεῖα σχετικά μέ τούς ἐργάτες γῆς καί τὰ καθήκοντά τους: ἀνέφερε ὅτι μόνο ἕνας στούς τέσσερις ἐργάτες πραγματοποιοῦσε τήν ἐργασία πού τοῦ ἀνέθεταν.

Ὅσον ἀφορᾷ τίς ὑπηρεσίες τοῦ ἀγροτικού χώρου ἡ ἔκθεσις ἔδειχνε ὅτι ἡ ὑγεία τῶν ἀγροτῶν χειρότερε σέ σχέση μέ τήν ὑγεία τῶν κατοίκων τῆς πόλης ἐνῶ οἱ ὑπηρεσίες περιθαλψῆς τοῦ πληθυσμοῦ ἀποδεικνύονταν ἀναποτελεσματικές. Τό πρόβλημα τῆς ποιότητας τῆς στέγης εἶναι ἰδιαίτερα κρίσιμο στήν ὑπαιθρο. Παραδόξως οἱ ἐπιδοτήσεις τοῦ κράτους περιορίστηκαν στόν τομέα αὐτό σημαντικά. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν ἐκπαίδευση: μιά τεράστια διαφορά ἀνάμεσα στήν ὑπαιθρο καί τήν πόλη καί ὅσο πῆγαινε ἡ διαφορά μεγάλωνε σέ βάρος τῆς ὑπαιθρου.

Ἡ *Μεθοδολογία* ἔδειχνε ἐπίσης ὅτι τό σύστημα διαχείρισης ἦταν ἀντιπαραγωγικό: εὐνοοῦσε τή μεγάλη ἐκμετάλλευση παραγωγίζοντας τίς συνέπειες γιατί ἦταν πῶο εὐκολη ἡ διεξαγωγή τῆς σέ μεγάλη κλίμακα. Οἱ ἡγέτες δέν αἰσθάνονταν ὑπεύθυνοι γιά τὰ ἀπελπιστικά ἀποτελέσματα διότι τίς οἰκονομικές ἀπώλειες κάλυπταν σημαντικές ἐπιδοτήσεις πού παραχωροῦσε τό κράτος. Στήν πραγματικότητα ὁμως δέν ὑπῆρχε οὐσιαστικά διοίκηση γιά τό τοπικό περιβάλλον διότι οἱ κύριες ἐπιχειρήσεις τῆς περιοχῆς δέν εἶχαν κανένα οὐσιαστικό δεσμό μέ τίς τοπικές ἀρχές. Ἡ ἐπιλογή τοῦ προσωπικοῦ πλαισιώσης τῶν ἀγροτικῶν ἐπιχειρήσεων ἐρχόταν ἀπὸ τήν κορυφή πράγμα πού προσδιόριζε τὰ γραφειοκρατικά τῆς χαρακτηριστικά καί συνεπαγόταν ἕνα «ἀκατάπαυστο κύμα χαρτοβασίλειου». Τήν τελευταία δεκαετία ἡ μόνη φανερή βελτίωση γιά τήν ὅποια μιλοῦσε ἡ *Μεθοδολογία* ἦταν ἡ μείωση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ βάρους καί μιά σχετική βελτίωση τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου στά χωριά. Μελέτες σχετικές

μέ τήν κοινή γνώμη στόν ἀγροτικό χώρο μαρτυροῦσαν μιά ἐντυπωσιακή αὐξηση τῶν ἀπαιτήσεων τῶν ἀγροτῶν γιά μεγαλύτερα μεροκάματα, καλύτερες συνθήκες ἐργασίας καί καλύτερη ποιότητα ζωῆς. Ὁ πληθυσμὸς αὐτὸς ἀπέριπτε κατηγορηματικά τή ζωή «μέ τὸν πῶο παλιό τρόπο».

Περνώντας ἀπὸ τίς διαπιστώσεις στήν ἀνάλυση καί στίς ὑποδείξεις ἡ *Μεθοδολογία* ἀπέριπτε κατηγορηματικά τό πρῶτο μοντέλο, ὅτι δηλαδή ἡ «συσσώρευση συνεπάγεται τήν εὐημερία», καί ὑποδείκνυε τήν ἀνάγκη ἑνὸς εὐέλκτου συνδυασμοῦ μικρῶν καί μεγάλων ἀγροτικῶν μονάδων, ἀντίληψη πού προέρχεται ἀπὸ τίς θεωρίες τοῦ Ἀλεξάντερ Σιαγιάνωφ, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες μόνο ἡ «κατανεμημένη ἀριστοποίηση» καί ἡ κάθετη ἐνσωμάτωση ἀντιπροσωπεύουν τὰ χαρακτηριστικά μῆς ἀποτελεσματικῆς γεωργίας.

Ἡ *Μεθοδολογία* ἀπέριπτε ἐπίσης καί τό δεύτερο μοντέλο βασιζόμενη εὐθέως στίς ἀναλύσεις τοῦ Ἄμπελ Ἀγκαμπεγκιάν γιά τήν οὐσία τῆς σοβιετικῆς οἰκονομίας πού συνηγοροῦσε γιά τήν ταχεία ἐξέλιξη ἀπὸ τὸν «ἐκτατικό τρόπο ἀνάπτυξης» στόν ἐντατικό τρόπο, τό πέρασμα ἀπὸ τήν ἀπλή αὐξηση τῶν ἐπενδύσεων στή βελτίωση τῆς ποιότητας καί τῆν ἀποτελεσματικῆς χρησιμοποίησης τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἡ στρατηγική πού πρότεινε ἡ *Μεθοδολογία* στήν πραγματικότητα συνδυάζει τό τρίτο μέ τό τέταρτο μοντέλο, ἀλλά ἡ ἰδιωτυπία του συνίσταται στόν ὑποτονισμό τῶν στοιχείων τοῦ τρίτου μοντέλου καί ἐπομένως τήν ἀντίστοιχη θωρόρηση πού συνεπάγεται μακροπρόθεσμα ἡ ἐφαρμογή του.

Ἡ μελέτη ἀρχίζει μέ τήν ἐπισήμανση, μέ σχηματικό τρόπο, τῆς ἀλληλεξάρτησης καί τῆς ἀμοιβαίας αἰτιατικῆς σχέσης τοῦ «οἰκονομικοῦ στοιχείου» καί τοῦ «κοινωνικοῦ» πού ἀναλύθηκε στό πλαίσιο τῆς ἀγροτικῆς δομῆς. Ἐντέλει, «τό κοινωνικό πλαίσιο» προσδιορίζει τίς μεταναστευτικές συμπεριφορές, πού ἐπηρεάζουν μέ τή σειρά τους τήν ἀγροτική παραγωγή καί τό «οἰκονομικό πλαίσιο» τῶν προσδοκιῶν ἀπασχόλησης, ἀντανακλῶνται στό «κοινωνικό» κ.ο.κ. Οἱ αὐξανόμενες ἀπαιτήσεις πού ἀναφέρονται στήν ποιότητα ζωῆς ἀντιπροσωπεύουν μιά σημαντικῆ ἐξέλιξη πού ἐπηρεάζει τίς μεταναστευτικές τάσεις στό μέτρο πού ἡ ἔλλειψη τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἐπιβάλλει στήν ἀγροτική παραγωγή περιορισμούς ὀλοένα καί μεγαλύτερους στήν ἀγροτική παραγωγή.

Ἡ *Μεθοδολογία* ἐκτιμᾷ ὅτι στό πλαίσιο τοῦ ὑπάρχοντος συστήματος παραγωγῆς ἡ σοβιετική γεωργία ἀπαιτεῖ, τό λιγότερο, εἰκοσι ἐπτά ἑκατομμύρια ἐργαζόμενους γιά τήν πλήρη λειτουργία. Συντάχθηκε ὡστόσο ἕνας κατάλογος μέ τὰ βασικά χαρακτηριστικά τοῦ ἀγροτικοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ: οἱ ἀνθρώπινες ἰδιότητες πού ἀπαιτοῦνται γιά δραστηριότητες σχετικές μέ ζωντανούς ὀργανισμούς, οἱ συνέπειες ἀπὸ τή σημαντικῆ κοινωνικῆ κινητικότητα τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ τῆς ἀγροτιᾶς, ἡ ψυχολογικῆ σημασία τοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας, ἡ συνθετότητα τῶν μορφῶν τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί οἱ ἀπαιτούμενες ἰκανότητες γιά τή διαχείριση ἑνὸς ἰδιαίτερα διαφοροποιημένου προσωπικοῦ γιά νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἀποτελεσματικότητα τῆς παραγωγῆς.

Ἡ ἀνάλυση τῶν σοβαρῶν σημερινῶν προβλημάτων, μακροπρόθεσμα τῆς γεωργίας καί τῆς ἀγροτικῆς σοβιετικῆς κοινωνίας, ὁ γενικός τόνος πού ἀπορρέει ἀπὸ τή μελέτη τῆς ομάδας τοῦ Νοβοσιμπίρσκ δέν εἶναι γενικά ἀπαισιόδοξος. Ἀντίθετα. Ἀκόμη καί ὅταν δέν κάνει καμία παραχώρηση στήν κριτικῆ δημιουργεῖ τήν πεποίθηση ὅτι τὰ προβλήματα μπορεῖ νά λυθοῦν καί ὅτι ἡ οὐσιαστικῆ τους ἐπίλυση ἔχει ἤδη ἀρχίσει. Σέ αὐτή τήν προοπτικῆ θά πρέπει νά συνταχθεῖ τό ταχύτερο δυνατό ἕνα πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων ὅστε νά πραγματοποιηθεῖ προοδευτικά ἡ κοινωνικῆ ἀνασυγκρότηση.

Ἡ στρατηγικῆ πού προτείνει ἡ *Μεθοδολογία* συνίσταται στόν πολυδύναμο μετασχηματισμό τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας σέ συνδυασμό μέ τίς συνολικές δομές τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου. Γενικότερος ἀντικειμενικός στόχος εἶναι ἡ οἰκοδόμηση ἑνὸς κοινωνικοῦ συστήματος πού θά ἐννοεῖ τὸν «ἀνθρώπινο παράγοντα». Ἡ διαδικασία αὐτῆ συνδέει τήν προσωπικῆ πρόσβαση μέ τό συλλογικό συμφέρον, ἀναπτύσσει τήν κοινωνικῆ δικαιοσύνη καί «ἀπογραφειοκρατικοποιεῖ» αἰσθητά τή

διαχείριση. Οι μικρές οικογενειακές συνεταιριστικές συμβασιούχες μονάδες πρέπει να μην υπάγονται στους πατερναλιστικούς και γραφειοκρατικούς περιορισμούς, ώστε να αποτελέσουν τόν άξονα ενός συστήματος γεωργικής παραγωγής που θα συνδυάζει τη μικρή και τη μεγάλη γεωργική έκμεταλλευση. Μπορεί κανείς να εννοήσει μια ένοποιημένη διαχείριση της γεωργίας, των περιοχών και του πληθυσμού ώστε να βελτιωθούν οι οικολογικές συνθήκες. Η τοπική έξουσία να ανατεθεί στα χέρια των κοινοτήτων και των τοπικών αρχών. Αυτό προϋποθέτει «αυστηρό κατεμερισμό» των υπευθυνότητων για να εξασφαλισθεί η ανεξαρτησία λειτουργίας του κάθε τμήματος ανάλογα με τις προσιδιάζουσες αρμοδιότητες (πράγμα που σε περίπτωση εφαρμογής θα απελευθέρωνε τις τοπικές αρχές από την κηδεμονία των γραμματέων του κόμματος). Μ' αυτό τον τρόπο οι τοπικές αρχές θα απέβαιναν υπεύθυνες για τη διαχείρισή τους και τη γεωργία τους.

Κατά συνέπεια η κεντρική έξουσία διοίκησης πάνω στη γεωργία θα περιορισθεί, ο πληθωρισμός των νομικών διατυπώσεων θα άμβλυνηθεί. Πρέπει επίσης η διεύθυνση της κάθε επιχείρησης να πραγματοποιείται τή αντικειμενά της σε ίσοιμία με την κεντρική διοίκηση κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης των υποχρεώσεων και των άμοιβαίων συμβάσεων. Πρέπει επίσης, άν και τό μέτρο είναι άμφιλεγόμενο, να αύξηθεί ή τιμή των ειδών διατροφής, ώστε να τεθεί τέρμα στις ελλείψεις, χαρακτηριστικές του συστήματος της διευθυνόμενης οικονομίας, διότι με αυτό τον τρόπο θα επιτευχθεί μία αυτορρύθμιση και αυτοέλεγχος των δραστηριοτήτων και των επιλογών. Τέλος είναι άναγκαίο κάθε σχεδιοποίηση της γεωργίας να θεμελιωθεί στην ποικιλία των έναλλακτικών προγραμμάτων των όποιων ή μελέτη πρέπει να προηγείται από κάθε απόφαση ώστε να επιλέγονται οι καλύτερες λύσεις.

Άπό τη φύση του τό σχεδιάσμα αυτό άντιπροσωπεύει περισσότερο ένα νέο τύπο προσέγγισης των προβλημάτων παρά ένα νόμο ή ένα οργανόγραμμα διαχείρισης. Περιγράφει ώστόσο καθαρά τις θέσεις ριζοσπαστών, όπαδών της άνασυγκρότησης που άναφέρεται στην ύπαιθρο και τη γεωργική παραγωγή. Τό πρόβλημα συνίσταται στην άνασυγκρότηση, μακροπρόθεσμα, των σχέσεων έξουσίας στό πλαίσιο του κοινωνικού συστήματος που θα άποσκοπούσε στη δημιουργία δομών ίκανών να περιορίσουν τους παντοδύναμους γραφειοκρατικούς κανονισμούς. Κι αυτό ώστε να πριμοδοτηθεί ό «άνθρώπινος παράγοντας» και ή ποιότητα της κοινωνικής ζωής.

Στό πλαίσιο του άγροτικού χώρου οι άντιλήψεις αυτές άποσκοπούν επίσης στην άναγέννηση της κοινοτικής ζωής, πράγμα που οι ένλόγω συγγραφείς όνομάζουν «αίσθημα κυριαρχίας» της άγροτιάς — άντίληψη που συγγενεύει πολύ με άνάλογες των *Τριών ήμερών της Πολτάβα*. Η άναγέννηση της κοινοτικής έξουσίας, συνδεδεμένη με τό προσωπικό σύμφερον, μακροπρόθεσμα, σε μία άμοιβαία σχέση θεωρείται ως μέσον άπαλλαγής της ύπαιθρου από την διαφθορά, άπό την άποβλάκωση του άλκοολισμού, άπό τό αίσθημα άλλοτριώσης και την μακροχρόνια άποσύνθεση. Ό σκοπός είναι να καταστεί ό άγροτικός κόσμος άποτελεσματικός, εύχάριστος και βιώσιμος με την οικολογική έννοια του όρου, ήθικός, ένας τόπος όπου οι άνθρωποι θα επιθυμούσαν να ζήσουν, και θα ήθελαν να επιστρέψουν. Οι συγγραφείς άναγνωρίζουν τις δυσκολίες για την πραγματοποίηση ενός τέτοιου στόχου, αλλά τά μακροπρόθεσμα άποτελέσματα και τό κοινωνικό κόστος άπό τη μή πραγματοποίηση μιας τέτοιας μεταρρύθμισης συνηγορούν υπέρ της εφαρμογής της μεθόδου τους. Τό σχετικό κόστος των έναλλακτικών λύσεων άποτελεί την άπάντησή τους στους πολέμιους του ριζοσπαστικού προγράμματος. Διότι, πράγματι, μία διαφορετική όδός θα άποδεικνυόταν πολύ πιο έπώδυνη.

Στην πραγματικότητα, ή κατανόηση της συνολικής διαμάχης για τη σύγχρονη γεωργία και τη σοβιετική ύπαιθρο πρέπει να τοποθετηθεί σε ένα πιο εύρύ πλαίσιο της οικονομίας και της κοινωνίας που όρίζεται με τον όρο περεστρόϊ-

κα. Οι έπιτυχίες και οι άποτυχίες της συμπίπτουν με την άγροτική πολιτική στό σύνολό της. Η ΕΣΣΔ σήμερα άντιπροσωπεύει μία τεράστια οικονομία, σύμμεικτη και ένσωματωμένη, και της όποιας ή λειτουργία έξαρτάται άπό τις σχέσεις μεταξύ των διαφόρων τομέων της. Για τό άμεσο μέλλον ή Περεστρόϊκα, άν θέλει να επιζήσει, πρέπει γρήγορα να πετύχει άπτες βελτιώσεις της ζωής του σοβιετικού πολίτη. Σύμφωνα με τη γενική γνώμη των διανοουμένων και των διοικητικών όπως και των άλλων ανθρώπων ή γεωργία άποτελεί ένα τομέα όπου είναι δυνατό να ύπάρξουν βελτιώσεις πολύ γρήγορα. Όλοι οι παρατηρητές θεωρούν τη γεωργία ως τομέα-πύλοτο, άποκαλυπτικό των έπιτυχιών και των άποτυχιών των σοβιετικών μεταρρυθμίσεων.

Είναι σαφές ώστόσο ότι ύπάρχει έντονη πολιτική διαμάχη άνάμεσα στους ριζοσπάστες της Περεστρόϊκα, τους συντηρητικούς που θα προτιμούσαν να άλλάξει ό τρόπος με τον όποιο λειτουργεί ή οικονομία αλλά χωρίς άντιγραφειοκρατικά αντίβαρα και, τέλος, τους άντιδραστικούς που άντιτίθενται όλοκληρωτικά, εκείνους δηλαδή για τους όποιους άκόμη και ή άπλή κριτική της *dolce vita* του Μπρέζνιεφ ή της άρενωπής τάξης του Στάλιν άποτελεί άνάθεμα. Πρώτη φάση και πρώτη μάχη: τά διάφορα προσχέδια πρέπει να γίνουν νόμοι και να επιτρέψουν την άπελευθέρωση των πιστώσεων. Δεύτερη φάση και δεύτερη μάχη: οι νόμοι και οι κατευθύνσεις πρέπει να έκτελεσθούν ένω ό λαός έχει άκόμη στη μνήμη του την άποτυχία της άγροτικής πολιτικής του Κρούτσεφ, μία πολιτική που καταπολεμήθηκε άπό την άντιπολίτευση της νομεκλατούρα αλλά και άπό τους δουλικούς όπαδούς τους στό κάτω μέρος της ιεραρχίας.

Η έκκληση της Πολτάβα και του Νοβοσιμπίρσκ για ριζικό μετασχηματισμό του άγροτικού χώρου άποτελεί μία προβόλη για τό μέλλον και ύπόδειγμα για την πράξη αλλά ταυτόχρονα ύλικό για την πολιτική πάλη. Άν δέν ύπάρξουν παρόμοιες προβολές, σχέδια και ιδέες ή άλλαγή δέν πρόκειται να πραγματοποιηθεί. Όμως άκόμη κι άν ύπάρξει ή συμβολή τέτοιων μεταρρυθμιστικών ιδεών, ή Περεστρόϊκα μπορεί να άποτύχει ή να άλλοιωθεί σε τέτοιο βαθμό που να μην έχει πλέον νόημα. Άλλά όσο καιρό θα ύπάχει και θα άναπτύσσεται αυτή ή διάθεση κριτικής και άνάλυσης που προσδιορίζει τό πλαίσιο, όρίζει τους στόχους και άναλαμβάνει τον πολιτικό άγώνα, ή διάθεση αυτή θα διαμορφώνει τό πεδίο όπου οι μεταρρυθμιστές θα έχουν κάποια πιθανότητα να πετύχουν.

Μετάφραση: Μαρία Άγγελουπούλου
Temps Modernes, Ίουν. 1988, άριθ. 503

Ό Theodor Shanin, είναι σοβιετικός πανεπιστημιακός στό Πανεπιστήμιο του Μάντσεστερ.

6. T. Zaslavskaya, V. Smirkof, A. Shaposhnikof, *Metodologia i obshchie kontury konseptii perestroiki upravleniya agrarnym Sektorem sovsetskogo obshchestva*, Novosibirsk, 1987.

7. A. Chayanov, *Osnovnye idei i formy organizatsii sel' - khoz kooperatsii*, Μόσχα 1927. (Βλ. επίσης *Theory of Peasant Economy*, του ίδιου συγγραφέα. Η πρόσφατη άποκατάσταση του Σαγιάνωφ και ή δημοσίευση των έργων του στη Σοβιετική Ένωση θα άνανώσει αυτόν τον πνευματικό δεσμό με τους σημερινούς και θα τον καταστήσει άμεσότερο.

Ἡ διανόηση στήν ΕΣΣΔ τῆς περεστρόικα

τοῦ Nicolas Werth

«**Τ**ό πιο ἀπό ἀποτέλεσμα τῆς περεστρόικα εἶναι ὅτι μπορούμε ἐπιτέλους νά διαβάσουμε. Γιά πρώτη φορά ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κρουτσώφ, δέν ξέρουμε πιά σέ ποιο περιοδικό νά γίνουμε συνδρομητές». Ἡ φράση αὐτή ἀνήκει σ' ἕναν διανοούμενο ἀπό τήν Μόσχα κι ἀποδίδει μέ λίγες γραμμές τό πνεῦμα πού ἐπικρατεῖ καί τόν χαρακτήρα μιᾶς ὀλόκληρης ἐκστρατείας. Τό 1986 καί τό 1987 θά μείνουν στή μνήμη τῶν σοβιετικῶν διανοουμένων, αὐτούς τούς μανιῶδεις τῆς πνευματικῆς ἀναζήτησης, σάν δύο λαμπρές χρονολογίες, χρόνια πιο πλοῦσια σέ δημοσιεύσεις καί συζητήσεις ἀκόμα κι ἀπό τά ἔντονα χρόνια τοῦ 1957 καί 1962, ὅταν «ἔλυωναν οἱ πάγοι». Ἡ τάση γιά διάβασμα ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα τό μοναδικό φαινόμενο γιά τό ὅποιο συμφωνοῦν οἱ πάντες.

Ὅσο γιά τίς κρίσεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ γύρω ἀπό τήν περεστρόικα καί τά μέτρα πού θά πρέπει νά ἐφαρμοσθοῦν γιά νά «σωθεῖ ἡ χώρα», δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ποτέ ἄλλοτε δέν ὑπῆρξαν τόσες διαφορές στούς κόλπους τῆς διανόησης, μιᾶς διανόησης πού φάνηκε αὐτά τά δύο τελευταῖα χρόνια πόσο ἔχει διαφοροποιηθεῖ. Κι ἐνῶ ἡ ἐξουσία ἀρχισε νά κατευθύνεται πρὸς τή διανόηση προσπαθώντας νά γεφυρώσει τό χάσμα πού ὑπῆρχε μεταξύ τους, ἡ τελευταία ἀναδείχθηκε ὅσο ποτέ ἄλλοτε ἀδύναμη, χωρισμένη καί σκεπτική. Κυκλοφόρησαν πολλά βιβλία, πολλές ταινίες ἔγιναν, καθώς ἐκθέσεις καί συζητήσεις. *Panem et circenses?*

Στήν πραγματικότητα, ὁ δρόμος πού ἔχει διανυθεῖ εἶναι μεγάλος καί συνάμα μικρός. Μεγάλος διότι πολλά ταμποῦ καί οἱ ἐπίσημες ἀπαγορεύσεις καταρίφθηκαν· μικρός διότι αὐτός ὁ δρόμος εἶχε ἤδη διανυθεῖ ἀπό ἐκείνους πού ἤδη ἤξε-

ραν, ἐνῶ συνάμα ἡ διαπάλη ποτέ δέν ἔφτασε στό τέρμα τῆς καί δέν ἐξετάσθηκαν ποτέ οἱ συνέπειες.

Τό πνευματικό ξεπάγωμα

Θά ὑπῆρχε κίνδυνος νά μακρυγορήσουμε ἂν καταγράφαμε τά λογοτεχνικά ἔργα, τά ἄρθρα, τίς ταινίες καί τίς ἐκθέσεις πού κατά τή διάρκεια τῶν δύο τελευταίων χρόνων ἔκαναν αἴσθηση γιά τήν ἐλευθερία τους στόν τόνο καί στό περιεχόμενο. Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅμως μέ συντομία τίς μεγάλες στιγμές ἢ τά γεγονότα τῆς πνευματικῆς περεστρόικα.

Στόν τομέα τῶν καλῶν τεχνῶν, ἡ δωδεκάτη ἐκθεση τῶν νέων ζωγράφων τό Νοέμβριο τοῦ 1986 στήν αἴθουσα Κουζέντσκι Μόστ τῆς Μόσχας ἀποτελεῖ ἕνα ἀποφασιστικό στάδιο γιά τήν ντέ φάκτο ἀναγνώριση ἑνός πραγματικοῦ καλλιτεχνικοῦ πλουραλισμοῦ. Τήν ἐκθεση αὐτή ἀκολούθησαν πολλές ἄλλες, συχνά περιφερειακές ἀλλά πολυσύχναστες ὅπου ἀπαγορευόταν νά ἐκθέσουν οἱ πιο «πρωτοπόροι» καλλιτέχνες, ὅπως εἶναι οἱ καλλιτέχνες τῆς «γενιάς τοῦ 20οῦ Συνεδρίου, οἱ ὅποιοι ἂν καί γνωστοί στό ἐξωτερικό, δέν εἶχαν ποτέ ἐκθέσει ἔργα τους στή Σοβιετική Ἐνωση: Μπουλάτωφ, Στάνμπεργκ, Ἰνφάντε, Ζανκελέβσκι, Βασίλιεφ, κ.ἄ. Οἱ Σοβιετικοί μπόρεσαν νά ξαναανακαλύψουν τόν Σαγκάλ. Ἡ ἐκθεση στό Μουσέιο Ποῦσκιν (τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1987) ἔδωσε τήν εὐκαιρία στίς ἀρχές νά ξαναοικειωθοῦν τόν καλλιτέχνη αὐτόν πού περίμενε πολλά χρόνια ἀπορριπτός.

Στόν τομέα τοῦ κινηματογράφου, τρεῖς ταινίες, τελειῶς διαφορετικές μεταξύ τους ἔκαναν τήν ἀρχή. Τό Δεκέμβριο τοῦ 1986 «ἡ Μετάνοια» τοῦ Ἀμπουλάντζε (σήμερα παγκοσμίως γνωστή), φιλοσοφικός μῦθος μέ θέμα τόν ὀλοκληρωτι-

σμό, εξέφρασε μία πρώτη επίθεση κατά του σταλινισμού απέκτησε μεγάλη απήχηση καθ' όλη τη διάρκεια του 1987. Τόν Φεβρουάριο του 1987, η ταινία «*Είναι εύκολο νά είσαι νέος*», ντοκυμανταίρ ενός νέου παραγωγού από την Λεττονία, του Ι. Ποντινέκ, αποκάλυψε την αναταραχή της περιθωριακής νεολαίας καθώς έρχονταν αντιμετώπιση με τη φρίκη του πολέμου στο Άφγανιστάν. Τόν Οκτώβριο του 1987 τό «*Αύριο έρχεται ο πόλεμος*», πρώτη ταινία του Ι. Κάρα, παρουσίασε με τρόπο πίο ξεκάθαρο από την ταινία του Άμπουλάντζη την αυθαιρεσία και την τρομοκρατία της σταλινικής εποχής.

Στή λογοτεχνία, τό 1986 και τό 1987 θεωρήθηκαν ως χρόνια της μετάνοιας («τό πίο σημαντικό τώρα στή λογοτεχνία είναι ή μετάνοια» είχε γράψει ο άκαδημαϊκός Ντ. Λιγκατσέφ άπευθυνόμενος στά μέλη της Ένωσης Συγγραφέων τόν Μάη του 1987). Η μεγάλη πλειοψηφία τών έργων πού δημοσιεύτηκαν τά δύο τελευταία χρόνια αναφέρονταν γενικά σ' ένα παρελθόν παρηκμασμένο, ντροπιασμένο και κρυμμένο και είχαν γιά πολύ καιρό λογοκριθεί. Έτσι άποκαταστάθηκαν τά έργα πού είχαν γράψει κλασικοί ήδη συγγραφείς όπως ο Γκουμίλεφ («*Ποιήματα*»), ο Κοντάσεβιτς («*Ποιήσεις*») Ναμπούκοφ, Πλατόνωφ («*Η θάλασσα τής νιότης*»), «*Η άνασκαφή*», «*Τζεβενγκούρ*», Ζαμιάτιν («*Διηγήματα*»), Άχμάτοβα («*Ρέκβιεμ*»), Μπ. Πάστερνακ («*Δόκτωρ Ζιβάγκο*»), όπως επίσης έργα συγγραφέων τής περιόδου 1960 και 1970, πού είχαν σχεδόν όλα θέμα τά σταλινικά χρόνια. Άνάμεσα σ' αυτά τά τελευταία, αναφέρουμε τό μεγάλο ποίημα του Α. Τβαντόβσκι «*Τό δικαίωμα στή μνήμη*» (άφιερωμένο στον πατέρα του ποιητή, ενός άπλου χωρικού, θύμα τής κολλεκτιβοποίησης)· τό μυθιστόρημα του Ι. Ντουντίσεβ «*Οι άσπρες μπλοζζες*», αναφορά στους έπιστημονικούς κύκλους τά χρόνια του λυσενκισμού· Τό ιστορικό μυθιστόρημα του Α. Ρυμπάκοφ «*Τά παιδιά του Άρμπάτ*», πού περιγράφει τό περιβάλλον τών ανώτατων άξωματούχων του κόμματος μεταξύ 1934 και 1937· τό τελευταίο μυθιστόρημα του Ι. Τριφόνωφ τό 1937 με τίτλο «*Η εξαφάνιση*» και τά θεατρικά έργα του Μ. Σάτρωφ «*Η ειρήνη του Μπρέστ-Λιτόφσκ*» και τό «*Πίο μακριά, πίο μακριά, πίο μακριά...*». Μέσα σ' αυτό τό τελευταίο έργο πού γράφτηκε τό 1987, ο συγγραφέας ξαναγράφει, βάση ντοκουμέντων, μερικές «λευκές σελίδες» τής σοβιετικής Ιστορίας και κυρίως τίς τοποθετήσεις και τίς άρμοδιότητες τών βασικών πρωταγωνιστών τής όκτωβριανής επανάστασης (του Λένιν αλλά και τών Στάλιν, Τρόσκι, Μπουχάριν, Ζηνόβιεφ, Κάμενεφ) τίς συγκρούσεις ανάμεσα στον Λένιν και τόν Στάλιν στά χρόνια 1922-1923 και τίς έναλλακτικές λύσεις στο σταλινικό δόγμα τής αναγκαστικής κολλεκτιβοποίησης και τής ταχύρρυθμης έκβιομηχάνισης.

Τό διάβασμα δέν είναι ή μόνη ευχαρίστηση πού ξαναανακαλύπτουν οι διανοούμενοι. Η μεγάλη παράδοση τών «φιλολογικών βραδιών» απέκτησε και πάλι αίγλη. Πρόσφατα, τέτοιες βραδιές άφιερώθηκαν σε κατατρεγμένους συγγραφείς, όπως οι Σαλάωφ, Α. Ραζγκόν, Α. Τσιτσιμπάντιν. Ο καθένας άπ' αυτούς πιστεύει ότι όσο πίο πολύ μιλούμε γι' αυτά πού συνέβησαν στο παρελθόν, τόσο πίο δύσκολα θά επαναληφθεί ή θλιβερή Ιστορία. Όλοι αυτοί γιά τούς όποιους, σ' αυτή τήν άβέβαιη περίοδο, τό πραγματικό παιχνίδι παίζεται στή σφαίρα τής οικονομίας, παρά ταύτα άκουν τούς ποιητές — ο Λόγος διαφύλαξε τήν έξουσία του.

Αυτή ή έξουσία δέν είναι πιά μία έξουσία όποδούλωσης, αλλά μία άρετή λυτρωτική κι ακόμα περισσότερο μία άρετή πού προφυλάσσει.

Άναθεώρηση τής Ιστορίας;

Παράλληλα με τά λογοτεχνικά έργα μυθοπλασίας, άκμάζει μία κριτική και δοκιμακή φιλολογία τής όποιας οι συγγραφείς είναι περισσότερο δημοσιογράφοι, κοινωνιολόγοι και οικονομολόγοι παρά Ιστορικοί ή φιλόσοφοι. Τό περιοδικό *Ογόνιok* έχει άκριβώς σά σκοπό τήν έκδοση έκλαϊκευμένων

άρθρων πού «τολμοϋν» νά θίξουν όλα τά «καυτά θέματα», κάνοντας δηλαδή διάφορες άναφορές στή σταλινική τρομοκρατία ή άφηγήσεις γύρω άπό τήν πείνα τών κολλεκτιβοποιημένων περιοχών τής έπαρχίας. Παρ' όλα αυτά, όπως άλλωστε τό ύπενθύμισε ή περίπτωση ενός άπό τούς πίο στρατευμένους Ιστορικούς στήν πολιτική τής «διαφάνειας», του Γιούρι Άφανάσιεφ, ένα άρθρο γιά τόν Βυσσίνσκυ πού θά δημοσιεύσει στις 13 Ιανουαρίου 1988 στήν *Litteraturaya Gazetta*, άκόμη και άν γινόταν δεκτό άπό τόν εκδότη, θά μπορούσε, τήν τελευταία στιγμή νά λογοκριθεί επειδή σε κάποια δεδομένη στιγμή, έθεωρείτο ότι θά ξεπερνούσε τά «έπιτρεπτά όρια». Κάθε συγγραφέας λοιπόν έξακολουθεί νά γράφει έχοντας όμως ύπόψη του αυτά τά «όρια».

Γενικά, ή γραφή στήν προκειμένη περίπτωση συνδέεται άρρηκτα με τήν παρέμβαση και γι' αυτό όλα τά έργα και τά άρθρα πού θεωρούνται σημαντικά περιστρέφονται συνεχώς γύρω άπό τό έρώτημα πού προβλημάτιζε πάντα τούς διανοούμενους πού «ήδη ήξεραν» κι εκείνους πού ανακάλυψαν τά λογοκριμένα γιά πολύ καιρό έργα: Πώς είναι δυνατόν νά συνέβησαν όλ' αυτά; Υπάρχουν πολλές άπαντήσεις σ' αυτό τό βασικό έρώτημα, πού μάς παραπέμπουν φυσικά σε μία κατηγοριοποίηση τών διανοουμένων γιά τήν όποία θά μιλήσουμε παρακάτω. Η εξήγηση πού επικρατεί και πού τήν συναντούμε στα γραπτά συγγραφέων, κριτικών και Ιστορικών σαν τούς Α. Τβαντόβσκι, Μ. Σατρόβ, Ε. Ρζέβσκαγια, Ρ. Βολκοπούθε, παρόλο πού βρίσκουμε διαφορές μεταξύ τους, μάς ύπενθυμίζει:

— ότι ο σταλινισμός άποτελεί πάνω άπ' όλα μία παρέκκλιση, χρονικά τοποθετημένη μέσα στήν Ιστορία, και παράλληλη με τή λενινιστική προοπτική πού είχε γίνει παμφηφεί άποδεκτό.

— ότι ο κύριος ύπεύθυνος του σταλινισμού είναι ο ίδιος ο Στάλιν.

— ότι άνέκαθεν ύπήρχε μία άντισταλινική γραμμή, δημοκρατική και λαϊκή, προσανατολισμένη προς τόν σοσιαλισμό, ίκανή νά συνασπίσει τίς «ζωντανές δυνάμεις του έθνους», πού τίς άποτελούν ο στρατός, ο λαός και οι διανοούμενοι.

Τώρα πέρα άπό τό δυσάρεστο άτύχημα του σταλινισμού, ή περεστρόικα ξαναδένει τούς δεσμούς με τή σωστή λενινιστική γραμμή.

Μερικά σπάνια άρθρα κάνουν μία προσπάθεια νά προσδώσουν στήν άνάλυση περισσότερες άποχρώσεις και νά μελετήσουν τή φύση τής σταλινικής παρέκκλισης, καθώς επίσης και τόν τρόπο με τόν όποίο ή σταλινική κληρονομιά διαιώνισθηκε καθ' όλη τή διάρκεια τών τριάντα τελευταίων χρόνων. Σύμφωνα με τόν οικονομολόγο Ποπόφ, ή αίτία του κακού βρίσκεται σ' αυτό πού όνομάζει «Διοικητικό σύστημα» και τό χαρακτηρίζει ως «εφήμερο στάδιο του σοσιαλισμού», τό όποίο όφείλει νά παραχωρήσει τή θέση του στο «δημοκρατικό σύστημα». Ο κοινωνιολόγος Α.Γκ. Ίόνιν μελετά τίς ρίζες τής παρέκκλισης και τίς θεωρεί άποτελεσμα σύμπτωσης τής κοινωνικοπολιτιστικής καθυστέρησης του ρωσικού λαού τής κρατικής δομής πού έγκαθίδρυσαν βιαστικά οι μπολσεβίκοι. Αυτές οι άπόπειρες άνάλυσης προσκρούουν σε κάποιες άπαγορεύσεις οι όποιες έμποδίζουν όποιαδήποτε εξήγηση όχι μόνο του φαινομένου εξήγηση του σταλινισμού αλλά τής εξέλιξης τής Ιστορίας και τής φύσης του σοβιετικού καθεστώτος.

Τό πρόβλημα τών άντιπρονοούντων και κατ' έπέκταση ή φύση του φαινομένου τής μακράς μπρεζνιεφικής περιόδου, πού όνομάζεται σήμερα «περίοδος τής στασιμότητας», είναι σχεδόν στο όριο νά άποτελέσει μία άπό τίς καινούργιες «λευκές κηλίδες» τής σοβιετικής Ιστορίας. Μόνο ένας δημοσιογράφος σκιαγράφησε μία πρωτότυπη ύπόθεση με βάση τήν έτεροδοξία θεωρώντας τη μέχρις ενός σημείου ως θετική αντίδραση άπέναντι στή μπρεζνιεφική στασιμότητα. Η στάση του κράτους άπέναντι στον Ζαχάρωφ ο όποιος, ενώ επανήλθε στα καθήκοντά του, του άπαγορεύθηκε νά εμφανισθεί στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, χωρίς νά έχει ειπωθεί τίποτα γύ-

ρω από τό ἐπεισόδιο τῆς ἐξορίας του στό Γκόρκυ, ἀποδεικνύει τή βαρύτητα τοῦ ταμποῦ γιά τό ζήτημα τῶν ἀντιφρονούντων.

Ἐν ἄλλῳ ἐμπόδιο εἶναι ἕνα ἄλλο ἐμπόδιο. Τό πρόσφατο κι ἀξιοσημείωτο ἄρθρο τοῦ Γκ. Ποπόφ πού μιλάει γιά τίς ρίζες τοῦ ρωσικοῦ ἐθνικισμοῦ παραβλέπει τήν ἀντισημιτική συνιστώσα, βασική ὡστόσο αὐτοῦ τοῦ κινήματος. Ἡ ἀνοχή καί ἡ διακριτική προστασία πού ἀπολαμβάνει ἡ ἐξτρεμιστική ἀντισημιτική ομάδα *Pamiat* ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ ὅτι οἱ ἀρχές, γιά τό ζήτημα αὐτό προτιμοῦν τή σκιά ἀπό τό φῶς.

Ἐν ἄλλῳ ἀφορᾷ τώρα τόν τροτσκισμό, ὅπως εἶχε ἀναφέρει σέ μιά διάλεξή του ὁ Ἀφανάσιεφ στίς 6 Ἰανουαρίου 1988, ὁσο ἐξακολοθεῖ νά ὑφίσταται ἡ ἐξίσωση Τρότσκυ καί τροτσκιστές = «ἐχθροί τοῦ λαοῦ», τόσο θά εἶναι καθαρά συμβολική ὅποιαδήποτε ἐπιλεκτική ἀποκατάσταση κάποιων διάσημων «θυμάτων τοῦ σταλινισμοῦ». Ἀκόμη καί ὁ ὅρος «ἐχθρός τοῦ λαοῦ» καταργεῖ κάθε ἐγκυρότητα ἀπό ὅποιαδήποτε ἐπανεκτίμηση τῆς ἱστορίας. Ὅσο γιά τή σχέση λενινισμοῦ-σταλινισμοῦ αὐτή ἐκβάλλει ἄμεσα στό πρόβλημα τῆς φύσης τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος. Αὐτός ὁ «ἱστορικός δεσμός» ἔχει ἀποκρυφθεῖ συστηματικά. Ἄλλωστε, δέν ὑπάρχουν πιά προτάσεις πού νά ὀδηγοῦν σ' ἕναν ὄρισμό, ὁ ὁποῖος θά ἐκφράζει τήν κατάσταση στήν ὁποία βρίσκεται ἡ χώρα («ὑπερκοινωνισμός»; «ἀναπτυσσόμενος σοσιαλισμός»); Ὁ οἰκονομολόγος Μπουτένκο προτείνει τόν ὄρισμό «γραφειοκρατικός σοσιαλισμός» γιά τήν «ἐποχή τῆς στασιμότητας» καί «δημοκρατικός σοσιαλισμός» γιά τήν ἐποχή τῆς περεστρόικα.

Ἐν ἄλλῳ ἀφορᾷ τόν Vychinski «Στή χώρα ὑπάρχουν τροτσκιστές κατά τό ἥμισυ, τροτσκιστές κατά τό ἕνα τέταρτο, καί τροτσκιστές κατά τό ἕνα ὄγδοο» τότε θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἡ διανόηση σήμερα ἐρχεται ἀντιμέτωπη μέ ἀλήθειες κατά τό ἥμισυ, μέ ἀλήθειες κατά τό ἕνα τέταρτο καί μέ ἀλήθειες κατά τό ἕνα ὄγδοο.

Ἐν ἄλλῳ ἀφορᾷ ἡ διανόηση

Ἡ κατάσταση πού προαναφέραμε εὐνοεῖ τή δημιουργία κάποιων σύγχυσης. Στούς κύκλους τῆς χάρι στήν περεστρόικα ἔχουν προκύψει πολλές διαφοροποιήσεις. Σήμερα μπορούμε νά διακρίνουμε τό λιγότερο πέντε τύπους διαφορετικῆς προσέγγισης ἀπέναντι στό πρόβλημα τῆς περεστρόικα, πέντε «σχολές».

Ἡ πρώτη θά μπορούσε νά ὀνομασθεῖ μαρξιστική διανόηση (ἡ τῶν συνοδοιπόρων τῆς). Οἱ πῶς χαρακτηριστικοί τῆς ἀντιπρόσωποι εἶναι οἱ: Π. Βολομπούεφ (στόν τομέα τῆς ἱστορίας), Ζασλάβσκαγια, Ἀγκανμπεκιάν, Μποντένκο (στόν τομέα τῆς οἰκονομίας), Κατρίνσκι (στόν τομέα τῆς πολιτικῆς), Σατρώφ (στόν τομέα τῆς λογοτεχνίας). Εἶναι διανοούμενοι πού ἔχουν ἀπόψεις πολύ κοντινές μέ τίς ἐπίσημες τοποθετήσεις τοῦ μαρξισμοῦ. Πιστεύουν ὅτι ὁ λενινισμός στό σύνολό του ἀποτελεῖ τήν ὀρθή πολιτική γραμμή, καί ὅτι ὁ σταλινισμός εἶναι μιά «γραφειοκρατική» παρέκκλιση χωρίς νά ἔχει καμιά σχέση μέ τόν δημοκρατικό σοσιαλισμό. Ὅσον ἀφορᾷ αὐτόν τόν τελευταῖο, ἀντιπροσωπεύει ἕνα ἰδεώδες κι ἕναν ὑπερκοινωνικό σκοπό, ὅτι ὁ ἀπολογισμός γιά τά ἐβδομήντα χρόνια τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος «θετικός στό σύνολό του». Τό μόνο πού χρειάζεται, κατά τή γνώμη αὐτῶν τῶν διανοουμένων, εἶναι νά προστεθεῖ μιά δόση οἰκονομικοῦ πλουραλισμοῦ (κρατικοί φορεῖς + συνεταιριστικοί φορεῖς + ἰδιωτικοί φορεῖς) καί πολιτικῆς δημοκρατίας (χωρίς νά φθάνει μέχρι τόν πλουραλισμό) ὥστε τό σύστημα νά λειτουργήσει ἀπό τήν ἀρχή.

Ἡ δεύτερη «σχολή» χαρακτηρίζεται ἀπό μιά ἐθνικο-μπολσεβικὴ γραμμή. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς (ὅπως οἱ Βολκογκόνωφ, Προχάνωφ), ἰδιαίτερα σ' αὐτή τή μεταβατική περίοδο πού ἔχει δημιουργήσει ἡ περεστρόικα, ἐμμένουν στό πρόβλημα τῆς ἀναγκαιότητας μιάς ἐθνικῆς σταθεροποίησης ἐπικεντρωμένης σέ τρεῖς θεμελιώδεις ἀξίες: τή σοβιετική πα-

τρίδα, τό ρωσικό λαό καί τόν μπολσεβικισμό. Οἱ διανοούμενοι αὐτοὶ διστάζουν νά περάσουν σέ μιά ριζική καταγγελία τοῦ σταλινισμοῦ. Πῶς μπορούσαμε ἄλλωστε νά νικήσουμε τόν φασισμό ἂν ὁ Στάλιν καί τό σύστημα πού ἐνσάρκωνε ἦταν τόσο ὀσχημα; Οἱ ἐθνικο-μπολσεβίκοι ἀδιαφοροῦν γιά τόν ἀφοπλισμό, τή διαφθορά καί τή γραφειοκρατία.

Ἡ τρίτη «σχολή» εἶναι ἐθνικιστική, σλαβόφιλη καί ἀντισημιτική. Οἱ κύριοι ἐκπρόσωποι τῆς εἶναι οἱ Κουινάεφ, Μπέλοφ, Ἀστάφιεφ καί διάφορες ὀργανώσεις ὅπως ἡ «*Pamiat*» πού βλέπει στήν «εβραϊο-μασονική συνωμοσία» πηγή ὄλων τῶν κακῶν ἀπό τά ὁποῖα ὑποφέρει σήμερα ἡ Ρωσία. Οἱ διενέξεις γύρω ἀπό τόν σταλινισμό δέν ἐνδιαφέρουν αὐτή τήν μερίδα, γιατί πιστεύει ὅτι ἡ ὀσχημη καμπή γιά τή χώρα ἦλθε πολύ πῶς πρῖν, τότε πού ἡ Ρωσία εἶχε λεηλατηθεῖ ἀπό μιά τριπλή καταστροφική ἐπιδρομή: τόν μπολσεβικισμό, τόν σιονισμό καί τόν ἐξευρωπαϊσμό.

Ἡ τέταρτη τάση μπορεῖ νά θεωρηθεῖ οἰκονομικο-σλαβόφιλη. Ἀποτελεῖται ἀπό συγγραφείς ὅπως ὁ Ρασπούτιν, ὁ Ἀμπράμοφ, ὁ Ζαλύγκιν καί οἰκονομολόγους σάν τούς Λελίσεβ καί Ἀντόνωφ. Ἡ προστασία τοῦ περιβάλλοντος ἀποτελεῖ τόν πρωταρχικό προβληματισμό τους (τά ποτάμια τῆς Σιβηρίας, ἡ λίμνη Βαϊκάλη). Ἡ λατρεία τοῦ παρελθόντος τῆς φύσης καί γενικά μιά πατριαρχική θεώρηση τοῦ κόσμου εἶναι ἀπό τά κυριότερα χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς «σχολῆς» ἡ ὁποία ἔχει περισσότερους ἐκπροσώπους στήν ἐπαρχία καί κυρίως στήν Σιβηρία, παρά στήν πρωτεύουσα.

Ἡ πέμπτη τάση, πού εἶναι ἡ πῶς πολυσύνθετη, ἡ πῶς πλοῦσια καί ἡ πῶς πολύπλοκη, ἀπαρτίζεται ἀπ' ὄλους τούς ἀπογοητευμένους τοῦ 20οῦ Συνεδρίου, οἱ ὁποῖοι, παρ' ὄλον τόν σκεπτικισμό τους, ἐλπίζουν ὅτι «αὐτή τή φορά δλα βαίνουν καλῶς». Ἀνάμεσά τους βρίσκουμε τούς πῶς γνωστούς καί τούς πῶς στρατευμένους διανοούμενους πού ἔχουν πάρει μέρος στήν πορεία γιά τήν ὁποία μιλήσαμε στήν ἀρχή αὐτοῦ τοῦ ἀρθροῦ. Ὁ Στρελιάνι (συντάκτης τοῦ «*Novyi Mir*»), ὁ Ἀφανάσιεφ (διευθυντής τοῦ Ἰνστιτοῦτου Ἱστορίας καί Ἀρχαίων τῆς Μόσχας), ὁ Λεβάντα (κοινωνιολόγος), ὁ Β. Ὀκοντζάβα (τραγουδιστής - συνθέτης), καθώς καί ἡ πλειοψηφία τῶν δημοσιογράφων, κριτικῶν, συγγραφέων, καί κινηματογραφιστῶν, συνέβαλαν σημαντικά στόν ἀντισταλινικό ἀγῶνα κατά τή διάρκεια τῶν δύο τελευταίων χρόνων. Αὐτοὶ οἱ διανοούμενοι θεωροῦνται «φιλελεύθεροι». Σέ ἀντίθεση μέ τούς μαρξιστές καί τούς συνοδοιπόρους τους ἀπορρίπτουν κάθε ἰδεολογικό σύστημα καί ὅποιαδήποτε συνολική θεώρηση τοῦ κόσμου. Τά ἐκλεκτικά τους ἰδεώδη ἐπαναφέρουν μερικές καθολικές ἀξίες ὅπως εἶναι ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀλληλεγγύη καί ἡ δικαιοσύνη. Στρέφονται κατά τοῦ ἐξωτισμοῦ, τοῦ ρατσισμοῦ, κατά τῆς πάταξης τῶν ἀντίθετων ἰδεῶν καί τῆς ἀντίληψης ὅτι ὁ κόσμος εἶναι χωρισμένος σέ δύο μπλόκ, στό καλό καί τό κακό. Ὅτιδήποτε ὑπάρξει, μέσα στήν περεστρόικα, πού θά μπορούσε νά βοηθήσει τήν πραγματοποίηση αὐτῶν τῶν ἰδανικῶν, θεωρεῖται πολύ ἀπαραίτητο. Πολλές φορές μάλιστα οἱ διανοούμενοι αὐτοὶ, μέσα στή σημερινή πορεία τῶν πραγμάτων, τάσσονται στό πλευρό τῶν μαρξιστῶν καί τῶν συμμάχων τους.

Παρ' ὄλες τίς ἀπογοητεύσεις τοῦ πῶς πρόσφατου παρελθόντος, ἡ διανόηση ἀκόμα μιά φορά στρατεύεται. Ὁ καθένας ἐλπίζει ὅτι ἡ περεστρόικα θά ἱκανοποιήσει τή μῆα ἡ τήν ἄλλη προσδοκία πού πρυτανεῖ στήν κάθε «σχολή». Ἀλλά ὑπάρχει καί μιά κοινή προσδοκία: νά γίνει ἡ προσπάθεια νά δημιουργηθεῖ ἐνώπιον τῆς ἐξουσίας, μιά πραγματική κοινή γνώμη καί μιά πεφωτισμένη κοινή γνώμη. Γιατί οἱ «μάζες» γιά τίς ὁποῖες μιλοῦν τόσοι πολλοί, παραμένουν φαντάσματα. Καί ἡ διανόηση ἐξακολουθεῖ νά εἶναι, ὅπως καί στό παρελθόν, ἀκόμα μιά φορά τρωτή καί ἀπομονωμένη.

Ὁ Nicolas Werth εἶναι ἱστορικός, συγγραφέας τοῦ ἔργου *Etne communiste en URSS sous Staline*, (1982).

Δημοσιεύτηκε στό *Pouvoirs*, Ἀπρίλιος 1988
Μετάφραση: Τζένη Κουράντου

‘Ο ‘Εθνικισμός ένάντια στις ἐθνικότητες

του Σ. Καρταβελί

Αν όλοι άναρωτιόυνται για τίς οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές όψεις τής γκορμπατσοφικής μεταρρύθμισης ύπάρχει αντίθετα μία διάστασή τής πού πολύ συχνά παραμελείται. Πρόκειται ώστόσο για ένα ζήτημα πού, ήδη από τά πρώτα χρόνια του καθεστώτος —για να μήν πάμε άκόμη πίο μακριά στην εποχή του τσαρισμού—, άπασχολεί τήν ήγεσία πολύ περισσότερο από τήν ύλική εύδαιμονία τών πληθυσμών, σέ σημείο πού να άντιπροσωπεύει έναν άπό τούς κεντρικούς άξονες τής πολιτικής τής Μόσχας:

‘Η σέ πείσμα όλων διατήρηση τής άκεραιότητας του κρατικού εδάφους και άρα ή λύση του εθνικού ζητήματος.

Μπορεί βέβαια να αντίταξει κανείς ότι ή εθνική προβληματική δέν παρουσιάζεται ώς κεντρικό θέμα στό λόγο τής νέας ήγεσίας και δέν φαίνεται να άποτελεί τό άντικείμενο μιιάς νέας σκέψης ή ενός ούσιαστικού επαναπροσδιορισμού. ‘Αλλά άρκεί να υπενθυμίσουμε ότι τά τρία πρώτα χρόνια τής βασιλείας του Μιχαήλ Γκορμπατσώφ δέν σημαδεύτηκαν από μαζικές εκδηλώσεις με κοινωνικά αίτήματα (με εξαίρεση τίς ταραχές στό Γιαροσλάβ, περιορισμένου άλλωστε χαρακτήρα) ούτε από τήν εμφάνιση μιιάς πολιτικής αντίθεσης, αλλά από εθνικιστικές εκδηλώσεις, οι μόνες πού πήραν ένα πραγματικά λαϊκό χαρακτήρα.

‘Η εθνική άφύπνιση

Τά γεγονότα στην ‘Αλμα-‘Ατα τόν Δεκέμβριο του 1986, ή άνοδος τών Τατάρων τής Κριμαίας στην Μόσχα τόν ‘Ιούνιο του 1987 και οι διαδηλώσεις στους δρόμους τόν περασμένο ‘Ιούνιο και Αύγουστο στις Βαλτικές Δημοκρατίες, ύπογραμμίζουν με έμφανή τρόπο στά μάτια αυτών πού κρατούν στά χέρια τους τίς τύχες τής χώρας, όχι άναγκαστικά τόν έκρηκτικό χαρακτήρα του φαινομένου, αλλά τουλάχιστον τήν άνάγκη να τό άντιμετωπίσουν χωρίς καθυστέρηση και τό γεγονός ότι είναι άδύνατον να συνεχίσουν να τό άγνοούν. Αυτές οι εκδηλώσεις σέ Βορρά, ‘Ανατολή και Νότο δείχνουν μιιά Ρωσία περικυκλωμένη από μειονότητες, πός όφελος τών όποιων λειτουργεί ή δημογραφία. Χωρίς να αναφερθούμε αναλυτικά στις στατιστικές ής υπενθυμίσουμε μόνο ότι τό 2000 ό σοβιετικός στρατός θα άποτελείται στην πλειοψηφία του άπό μουσουλμάνους με άνεπαρκή γνώση τής ρωσικής γλώσσας, γεγονός πού θέτει προβλήματα διοίκησης και άποτελεσματικότητας τά όποια ήδη έχουν ύπογραμμιστεί άπό τόν στρατιωτικό σοβιετικό τύπο. Είναι επίσης άναμφίβολο ότι τό φαινόμενο Γκορμπατσώφ άφύπνισε και έδωσε νέα ώθηση στην έκφραση τών εθνικισμών — ρωσικών και μή. ‘Ετσι, οι πρόσφατες διαδηλώσεις, πού δέν έχουν τό αντίστοιχό τους στά τελευταία χρόνια (πρέπει να αναχθεί κανείς στις φοιτητικές διαδηλώσεις στην Τυφλίδα τόν Μάρτιο του 1956,

πού τέλειωσαν μέσα σέ λουτρό αίματος, γιά νά συναντήσει τέτοιες διαστάσεις) δέν ἔχουν ἐπίσης πολλά κοινά σημεῖα μέ τόν αὐτολογοκρινόμενο χαρακτήρα τῆς ἐθνικῆς ἑτεροδοξίας τῆς ἐποχῆς Μπρέζνιεφ, πού περιοριζόταν στή συγκρότηση ἐθνικῶν ομάδων γιά τήν ἐπιτήρηση τῆς ἐφαρμογῆς τῶν συμφωνιῶν τοῦ Ἐλσίνσκι καί σέ διεκδικήσεις περισσότερο ἀνθρωπιστικοῦ καί τοπικοῦ παρά ἐθνικοῦ χαρακτήρα, ἢ ἀκόμα αὐστηρά γλωσσικές (δπως οἱ διαδηλώσεις τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1978 στή Γεωργία καί τήν Ἀρμενία γιά τήν υπεράσπιση τοῦ καθεστώτος τῆς ἐθνικῆς γλώσσας στό Σύνταγμα). Ἡ σχετική ἀνοχή τῆς νέας ἡγεσίας ἐδῶ καί δύο χρόνια ξανάδωσε ἐμπιστοσύνη καί ἐνθάρρυνε τή διατύπωση διεκδικήσεων πού ἐπεκτείνονται ἀπό τήν υπεράσπιση τῆς γλωσσικῆς, ἱστορικῆς καί ἐθνικῆς κληρονομιάς ὡς τή δημόσια ἀνακίνηση ζητημάτων μέχρι τώρα ταμπου: τό ἐθνικό μέλλον μέσα στά πλαίσια τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος, ἢ σχέση ἐκκλησίας-ἔθνους, τό σύνολο τῶν ἱστορικῶν, οικονομικῶν ζητημάτων πού ἀφοροῦν τίς σχέσεις ἀνάμεσα στή Ρωσία καί σ' αὐτό ἢ τό ἄλλο ἔθνος ἢ μειονότητα. Στόν τύπο τῶν διαφόρων δημοκρατιῶν καί ἐθνοτήτων μπορούμε νά παρακολουθήσουμε μιά εὐρεία «ἀναθεώρηση τῶν δογμάτων καί τῶν κεκτημένων ἀληθειῶν». Οἱ τελευταῖοι προμαχῶνες τῆς συντήρησης μοιάζουν νά ὀφείλονται περισσότερο στόν σκεπτικισμό καί στή δυσπιστία αὐτῶν πού δέν τολμοῦν νά πιστέψουν ὅτι ὅλα ἐπιτρέπονται καί ὅτι δέν θά ὑπάρξει ἐπιστροφή «τῆς ράβδου», παρά σέ μιά λογοκρισία πού ξέρει καθαρά νά ὑποδείξει καί νά κάνει σεβαστά τά ὄρια πού δέν πρέπει νά ξεπεραστοῦν. Γιά νά τελειώσουμε αὐτή τή γρήγορη εἰκονογράφηση τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος στήν ΕΣΣΔ, πρέπει νά σημειώσουμε ἐπίσης τήν ἀναβίωση τοῦ οὐκρανικοῦ ἐθνικισμοῦ κάτω ἀπό τή διπλή ὄθηση πού φαίνεται νά τοῦ ἔδωσε ἀφ' ἑνός τό πυρηνικό ἀτύχημα τοῦ Τσερνομπίλ (καί κυρίως ὁ τρόπος ἀντιμετώπισής του ἀπό τίς ἀρχές) καί ἀφ' ἑτέρου ὁ ἐπικείμενος ἑορτασμός τῆς χιλιετίας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Κιέβου. Ἡ οἰκειοποίηση, ἔστω καί μερική, αὐτοῦ τοῦ ἑορτασμοῦ ἀπό τήν ἐκκλησιαστική ἱεραρχία τῆς Μόσχας καί τήν κεντρική ἐξουσία, γίνεται δύσκολα ἀποδεκτή.

Μέχρι τώρα τό ἐθνικό ζήτημα ἀντιμετωπιζόταν συνήθως ἀπό τή σκοπιά τῶν ἐθνικῶν καί φυλετικῶν μειονοτήτων τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως, μέ κεντρικό ἐρώτημα ποιόν τρόπο αὐτές μπορούσαν νά θίξουν τή συνοχή τοῦ συστήματος καί ἀν ἀντιπροσώπευαν ἢ ὄχι ἕνα ἀπό τά τρωτά σημεῖα. Σήμερα εἶναι ἀνάγκη νά ἐξεταστοῦ μιά ἄλλη διάσταση τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος πού εἶχε τεθεῖ «ὑπό τό μόδιον»: τό ρωσικό ἐθνικό πρόβλημα. Ἀναμφίβολα τό παράδοξο αὐτῆς τῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ὅτι, σέ ἀντίθεση μέ τίς ἄλλες αὐτοκρατορίες, τό κυρίαρχο καί ἡγετικό ἔθνος δέν τόλμησε ποτέ —ἐν μέρει γιά ἰδεολογικούς λόγους καί ἐν μέρει ἐξ αἰτίας τοῦ σύνθετου ἱστορικοῦ τῶν ἐθνικῶν συγκροτήσεων— νά ἐκφραστεῖ σάν τέτοιο μπροστά στίς ἄλλες μειονότητες. Ἄν καί οἱ μειονότητες στήν πραγματικότητα δέν συμμετέχουν στήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας, ὡστόσο δέν παύουν νά διατηροῦν, σέ σχέση μέ τό ρωσικό ἔθνος, ἕνα αἶσθημα ἱστορικῆς, πολιτιστικῆς, ἀκόμη καί γεωπολιτικῆς (π.χ. οἱ μουσουλμάνοι) ἀνωτερότητας. Ἀντίθετα ὁ ρωσικός λαός ἔχει ἀναπτύξει ἕνα σύμπλεγμα κατωτερότητας, πού βρίσκεται στή βάση τῆς γέννησης τοῦ νέου ρωσικοῦ ἐθνικισμοῦ καί πού τοῦ παρέχει τά βασικά του θέματα: ὁ ρωσικός λαός ἔχει ὑποφέρει περισσότερο ἀπό τοὺς ἄλλους, καί σέ ἀντίθεση μέ τά ἄλλα ἀποικιακά ἔθνη ἔχει ἐλάχιστα ἐπωφεληθεῖ οικονομικά ἀπό τήν οικονομική καί γεωγραφική του ἐπέκταση. Ἀπό ἐθνική ἀποψη ὁ ρωσικός λαός — ὁ ὁποῖος ἄλλωστε αὐτοχαρακτηρίζεται συχνότερα ὡς λαός παρά ὡς ἔθνος—, δέν ἔχει καταφέρει νά ἀναπτύξει τήν ἐθνική συνιστώσα του. Στήν πραγματικότητα, τό σοβιετικό ἔθνος καί τό ἰδεώδες τῆς Ἐνώσεως υπερέχουν τοῦ ἱστορικοῦ ρωσικοῦ ἔθνους, ἀδειάζοντάς το ἀπό τήν οὐσία του. Αὐτό πού σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τῶν ἰδρυτῶν τῆς ΕΣΣΔ ἔπρεπε νά συμβεῖ γιά τό σύνολο τῶν ἐθνοτήτων πού τήν συναποτελοῦν, δέν πραγματοποιήθηκε παρά μόνο στή Ρωσία καί ἐκεῖ ἀτελῶς. Μέ αὐτή τήν ἔννοια, ἕνα ἀπό τά οὐσιαστικά προβλήματα-

τα μιάς ἡγεσίας πού θέλει νά ξαναδώσει δυναμισμό καί συνοχή στό σύστημα εἶναι νά ἐμφυσήσει ζωτικότητα καί ἐνεργεια στό ρωσικό λαό πού πρέπει νά εἶναι ἢ κινητήρια δύναμη καί ἢ καρδιά αὐτῆς τῆς «ἀναγέννησης»: νά τόν βγάλει ἀπό τό λήθαργο καί τήν κατάρπωση του, νά τοῦ ξαναδώσει τήν αἴσθηση τοῦ μέλλοντος καί ἐμπιστοσύνη στόν ἑαυτό του. Δέν εἶναι λοιπόν καθόλου παράξενο πού ὁ ρωσικός ἐθνικισμός ἐνθαρρύνεται ἐπίσημα: ἡ δημιουργία τοῦ Ἀρχεῖου τοῦ Ρωσικοῦ Πολιτισμοῦ (στά προηγούμενα χρόνια τοῦ καθεστώτος οἱ ἀρχές δέν θά εἶχαν τολμήσει ποτέ νά προβάλλουν ἔτσι ἀνοιχτά τόν ρωσικό χαρακτήρα· θά ἐπαιρναν τήν προφύλαξη νά τόν χαρακτηρίσουν σοβιετικό), ὅπως καί ἡ καινούρια σημαία πού δίνεται στό ρωσικό παρελθόν (ἡ μετονομασία τῶν δρόμων τῆς Μόσχας, ἡ ἀναστήλωση τῆς συνοικίας Ἀρμπάτ καί τῶν παλαιῶν μοναστηριῶν, ἡ μεγαλοπρέπεια πού προβλέπεται γιά τίς τελετές τῆς χιλιετηρίδας) δείχνουν ὅτι καί οἱ Ρῶσοι μέ τή σειρά τους, ἔχοντας ἀποβάλλει ὀρισμένες ἀπό τίς ἐπιφυλάξεις τους, εἶναι ἀποφασισμένοι νά πάρουν τό δρόμο τῆς ἐπανάκτησης τῆς ταυτότητάς τους, δρόμος στόν ὁποῖο ἔχουν προηγηθεῖ οἱ συμπολίτες τους τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων.

Αὐτή ἡ ἀπαραίτητη «ρωσική ἀνάσταση» —ἀπαραίτητη ἀκόμη καί στό οικονομικό ἐπίπεδο, γιατί ἕνα ἔθνος σέ κατάρπωση πού δέν εἶναι σίγουρο γιά τόν ἑαυτό του, ποτέ δέν ἐπεχείρησε οικονομική ἀνόρθωση— θέτει ἕνα καινούριο δίλημμα στίς ἀρχές. Πῶς τελικά νά πλαισιώσουν καί νά ἐνθαρρύνουν αὐτές τίς τάσεις στή Ρωσία, ἀποφεύγοντας συγχρόνως τόν κίνδυνο νά τίς δοῦν νά ἀναπαράγονται καί νά πολλαπλασιάζονται στά ἄλλα ἔθνη, πού ἡ κατάστασή τους ὡς μειονότητες καί ἡ ἐξάρτησή τους τά ἔχουν κάνει συγχρόνως περισσότερο συνειδητοποιημένα καί περισσότερο ἐνεργά; Πῶς εἶναι δυνατόν ἡ ἐνίσχυση τοῦ κέντρου νά μὴ προκαλέσει ἀντιδράσεις καί νά μὴ συντελέσει, ἐνάντια στόν ἐπιδιωκόμενο σκοπό, στό νά ἀποδυναμωθεῖ ἢ συνοχή τοῦ συνόλου ἀντί νά ἐνισχυθεῖ;

Ἡ πραγματικότητα λοιπόν τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος ὑποχρεώνει τήν ἡγεσία νά σταθεῖ σέ ἕνα πρόβλημα πού, χωρίς νά ἀντιπροσώπευε μιά ἀπειλή ἀποσύνθεσης, περιορίζει τά περιθώρια χειρισμῶν καί τήν ὑποχρεώνει συνεχῶς σέ μιά ἐξαιρετικά προσεγμένη δοσολογία ἀνάμεσα σέ αὐτό πού πρέπει νά παραχωρήσει γιά νά καταπραῖνει τοὺς οὐσιαστικούς ἐθνικούς πόθους καί νά τοὺς ἐμποδίσει νά πάρουν μιά διεκδικητική στροφή, καί σέ αὐτό πού πρέπει νά ἀρνηθεῖ γιά νά μὴ δημιουργήσει ἡ ἴδια τίς βάσεις αὐτοῦ πού στή συνέχεια θά μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ἀπό τήν περιφέρεια ἐνάντια στό κέντρο.

Μιά ἄλλη ἐπιτακτική ἀνάγκη τοῦ συστήματος, πού ἀφορᾷ κυρίως τίς σχέσεις του μέ τό ἐξωτερικό, εἶναι ἡ διατήρηση τῆς ὁμοσπονδιακῆς του ἐμφάνισης. Σέ ἕνα κόσμο ἀπό ὅπου ἡ ἀποικιοκρατία στήν παλιά της μορφή ἔχει ἐξαφανιστεῖ, ἡ ΕΣΣΔ πού θέλει νά ξανααποκτήσει τήν εἰκόνα τῆς προόδου καί τοῦ προτύπου, δέν μπορεῖ νά ἐπιτρέψει στόν ἑαυτό της νά φαίνεται ὅτι διαωνίζει μιά ἀναχρονιστική κατάσταση. Μέ τήν ἀμβλυνση τῆς ἰδεολογίας προβάλλει ὁ κίνδυνος νά παρουσιαστοῦν γυμνές οἱ σχέσεις ἀνισότητος πού μέχρι τώρα καλύπτονταν καί συγχρόνως ἀντισταθμίζονταν ἀπό μιά ἰδεολογία ἰσότητος καί διεθνισμοῦ. Πρέπει νά ἀναγνωριστοῦν λοιπόν στίς δημοκρατίες κάποια περιθώρια χειρισμῶν καί μιά πραγματική ταυτότητα, πού νά μὴ εἶναι ἀπλῶς ἡ τυπική παραχώρηση πού καλύπτει τήν πραγματική ἀφομοίωση.

Ἡ προσπάθεια αὐτή φαίνεται ἀκόμη περισσότερο ἀναγκαῖα ἀν κοιτάξει κανεῖς πρὸς τή μεριά τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Ἡ πολιτική πού ἀκολουθεῖται μέ στόχο νά πεισθοῦν οἱ Ἀνατολικοευρωπαῖοι γιά τήν ἀνάδειξη νέου τύπου σχέσεων ἀνάμεσα στή Μόσχα καί στοὺς «δορυφόρους» δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀξιόπιστη, —ὅποιος καί ἂν εἶναι ὁ ἐπίσημος λόγος ὡς πρὸς τήν ἀμφισβήτηση τοῦ «δόγματος Μπρέζνιεφ» γιά τήν περιορισμένη ἐθνική κυριαρχία—, ἀν, συγχρόνως, ἡ Μόσχα, ἀσκεῖ στό ἐσωτερικό μιά πολιτική ἐκρωτισμοῦ καί κυ-

ριαρχίας. Μία πολιτική περισσότερο προωθημένης οικονομικής ενοποίησης στην Ανατολική Ευρώπη δεν θα μπορεί να γίνει αποδεκτή αν η Μόσχα δεν καταφέρει να αποδείξει ότι πραγματοποιεί και στο έσωτερικό της Σοβιετικής Ένωσης μία κίνηση προς δύο κατευθύνσεις: στην κατεύθυνση μιας μεγαλύτερης οικονομικής ενοποίησης, αλλά συγχρόως και μιας μεγαλύτερης εθνικής διαφοροποίησης μέσα από το σεβασμό των επιμέρους εθνικών ταυτοτήτων των συνιστωσών της. Με άλλα λόγια, να αποδείξει ότι η οικονομική ενοποίηση δεν συνεπάγεται αναγκαστικά τη διάλυση των εθνικών ενότητων και ότι, ακόμη περισσότερο, μπορεί να συνοδεύεται από μεγαλύτερη ανοχή, στο βαθμό που καθιστά τις εθνικές εκφράσεις λιγότερο απειλητικές για την ενότητα του συνόλου.

Τό εθνικό ζήτημα δεν εμφανίστηκε βέβαια με τον Μ. Γκορμπατσώφ. Αλλά είναι αναντίρρητο ότι αποκτά για αυτόν τόσο μεγαλύτερη σημασία όσο οι γραμμές της μεταρρύθμισης που ο ίδιος χάραξε σκοντάφτουν την μία ή την άλλη στιγμή στο εθνικό ζήτημα και τον υποχρεώνουν να πάρει αποφάσεις. Έτσι στο λόγο του για την εβδομηκοστή επέτειο της Οκτωβριανής Έπανάστασης, ο Μ. Γκορμπατσώφ αναγνώρισε, χωρίς περιστροφές, ότι «όλες οι κοινωνικές, οικονομικές και νομικές αποφάσεις έχουν αναπόφευκτα μίαν άμεση και κατευθείαν επίδραση πάνω στο εθνικό ζήτημα»... και αντίστροφα.

Ι. Αυτό συμβαίνει με την πολιτική στελεχών: είναι γνωστές οι αντιδράσεις που ξεσήκωσε ο διορισμός του Ρώσου Κολμπίν στην ηγεσία του κοζάκικου κόμματος σε αντικατάσταση του Κουνάεφ. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα μαθήματα των γεγονότων της Άλμα-Άτα ενέπνευσαν τη σύνεση που επιδειχτήκε αργότερα σχετικά με την αναμενόμενη αντικατάσταση του πρώτου γραμματέα του ουκρανικού κόμματος και μέλους του Πολιτικού Γραφείου, Στσερμπίτσκι. Ο φόβος των ουκρανικών αντιδράσεων και των συνεπειών μιας καταστολής, που θα ήταν ακόμη πιο δύσκολο να συγκαλυ-

φθει τόσο στο έσωτερικό όσο και στο εξωτερικό τη χρονιά που γιορτάζεται η χιλιετηρίδα της ουκρανικής Έκκλησίας, μετρίασε αναμφίβολα τις αρχικές προθέσεις της ηγεσίας. Αντίθετα, παρατηρείται μία ενεργοποίηση, με σύνεση και αυτή, της πολιτικής «ανάδειξης στελεχών» που είχε εγκαταλειφθεί σε όλη την τελευταία περίοδο της εξουσίας Μπρέζνιεφ. Η εφαρμογή μιας πολιτικής άγωνα έναντι στη διαφθορά, ανανέωσης του στελεχικού δυναμικού, μείωσης του ρόλου των πελατειών, στο πλαίσιο ενός καθεστώτος όπου παραδοσιακά οι πελατείες έχουν την τάση να μετατρέπονται σε φέουδα και να συμπιέζουν με τις φυλετικές και εθνικές διαχωριστικές γραμμές ενισχύοντάς τες, περνά αναγκαστικά μέσα από μία πολιτική «εθνικής» ενεργοποίησης.

Βλέπουμε λοιπόν να ξαναεμφανίζονται στον τύπο άρθρα που έρχονται να προσφέρουν θεωρητική θεμελίωση για την εφαρμογή μιας τέτοιας πολιτικής. Συγχρόως η εξουσία εμφανίζεται σχετικά διστακτική στην πρακτική εφαρμογή ριζικών μέτρων: με αυτή την έννοια μπορεί να αναλύσει κανείς τους ανασχηματισμούς του κοζάκικου κόμματος περισσότερο σαν τέστ που επιχειρείται στην περισσότερο εκρωσισμένη δημοκρατία — «ο αδύνατος κρίκος του στέμματος των εθνότητων» — παρά σαν πρώτο αποφασιστικό βήμα μιας προκαθορισμένης πολιτικής. Στο θέμα των στελεχών, δλα συμβαίνουν σαν η σοβιετική ηγεσία να είχε κάνει τη διάγνωση της και ανακοινώνει τα φάρμακα, αλλά χωρίς να αποφασίζει να εφαρμόσει τη δρακόντια θεραπεία, παρόλο που ξέρει ότι είναι απαραίτητη. Αντίθετα, η ηγεσία μοιάζει να έχει πάρει μία πιο αποφασιστική στροφή σε ότι αφορά την αιώνια συζήτηση γύρω από το μοίρασμα της εξουσίας στην κορυφή. Με την εξαφάνιση των Κουνάεφ και Άλιεφ, τη μεταφορά του Σεβερντνάντζε στη θέση του ύπουργου εξωτερικών και τους πρόσφατους διορισμούς, τό Πολιτικό Γραφείο και ή Γραμματεία βρίσκονται ντέ φάκτο στά χέρια των Ρώσων (μέ μόνη εξαίρεση τόν άμετακίνητο Στσερμπίτσκι), αφού ο Σεβερντνάντζε, λόγω των άρμοδιοτήτων του, βρίσκεται σε απόλυτη άδυναμία να αντιπροσωπεύσει με τόν όποιοδήποτε τρόπο τά συμφέροντα της δημοκρατίας από την όποία κατάγεται.

ΙΙ. Η πολιτική της οικονομικής μεταρρύθμισης είναι με τη σειρά της χρωμένη με τούς εθνικούς περιορισμούς που βαραίνουν στις οικονομικές επιλογές και τις επιδοτήσεις και έμποδίζουν την ΕΣΣΔ να προχωρήσει στο δρόμο μιας αυθεντικής αποκέντρωσης. Και αυτό σε αντίθεση με άλλα κράτη πολύ πιο περιορισμένων διαστάσεων — όπως ή Ούγγαρια — ή με περισσότερο έδραιωμένη συνοχή — όπως ή Κίνα, ή όποια, αν και πολυεθνική, έχει ωστόσο μία μεγαλύτερη παράδοση συγκεντρωτισμού και εθνικής συνοχής μέσα στην άποκέντρωση.

Στην πραγματικότητα, ή άποκέντρωση, έτσι όπως την συλλαμβάνουν οι νέοι σοβιετικοί υπεύθυνοι, υπερπηδά τό άπαραίτητο περιφερειακό στάδιο για να περάσει άμέσως σε αυτό της βιομηχανικής άποκέντρωσης ' χωρίς μάλιστα να περικλείει την έννοια της βιομηχανικής άποσυγκεντροποίησης... (της όποιας ωστόσο τά δλέθρια άποτελέσματα έχουν τονιστεί τόσο κατά τη διάρκεια του άτυχήματος του Τσερνομπίλ όσο και σε όλες τις περιπτώσεις σπατάλης που όφείλεται στις μεταφορές και στον οικονομικό άνορθολογισμό του σοβιετικού χάρτη). Ο νόμος της 1ης Ιανουαρίου 1988 άντιπροσωπεύει, στην καλύτερη περίπτωση, ένα πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση της αναγνώρισης της υπευθυνότητας των επιχειρήσεων και μιας μεγαλύτερης άυτονομίας στη διαχείριση και στην έσωτερική όργάνωση, όχι όμως προς την κατεύθυνση της άποκέντρωσης των οικονομικών άποφάσεων, ακόμη λιγότερο της παραγωγής ή της κατανομής. Η διατήρηση των έξουσιών της Κρατικής Έπιτροπής Σχεδιασμού, ή μετατροπή των 14 όμόσπονδων ύπουργείων των δημοκρατιών σε τμήματα των κεντρικών ύπουργείων, τό φθινόπωρο του 1987, δείχνουν μάλλον ότι, στη συζήτηση για την άποκέντρωση, οι δισταγμοί λειτουργούν αυτή τη στιγμή προς τη διατήρηση αν όχι και την ενίσχυση της κεντρικής έ-

ξουσίας. Οἱ δισταγμοί, λοιπόν, μπροστά στήν ἀποκέντρωση δέν εἶναι ἀντανάκλαση τοῦ ἰδεολογικοῦ δόγματος, ἀλλά ἀπλά καί μόνο ἀντανάκλαση ἑνός πιά συγκεκριμένου φόβου μπροστά στά ἔθνη καί στίς ἐθνότητες. Πράγματι, ὁ χάρτης τῆς σοβιετικῆς ἀποκέντρωσης συμπίπτει μέ ἐκείνων τῶν μεγάλων περιφερειακῶν καί πολιτιστικῶν ἐνοτήτων: ἡ μουσουλμανική Κεντρική Ἀσία, ἡ Ὑπερκαυκασία, ἡ περιοχή τῆς Βαλτικῆς, ἡ οὐκρανική πεδιάδα καί ἡ λεκάνη τοῦ Βόλγα.

Ἡ σοβιετική οἰκονομική κρίση εἶναι πολύ περισσότερο κρίση συγκεντρωτισμοῦ παρά κρίση τῆς κολλεκτιβοποίησης καί τοῦ σχεδιασμοῦ. Τά κακά τῆς κολλεκτιβοποίησης καί τοῦ σχεδιασμοῦ εἶναι θεραπεύσιμα μέ τήν προϋπόθεση ὅτι θά υἱοθετηθεῖ μιά εὐρεία ἀποκέντρωση πού νά ρυθμίζει τοπικά τίς συνέπειες αὐθαίρετων ἀποφάσεων καί νά ἐλαχιστοποιεῖ τήν ἀποθαρρυντική ἐπίδραση τοῦ κολλεκτιβισμοῦ στήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Τό σοβιετικό σύστημα, ἐδῶ καί ἑβδομήντα χρόνια, ἀλλά κυρίως τίς δύο τελευταῖες δεκαετίες, παρόλο πού ἔχουν ἐξαντληθεῖ οἱ δυνατότητες ἐκτακτικῆς ἀνάπτυξης τῶν πόρων, δέν μπόρεσε νά ἀποδεχθεῖ μίαν ἀνακατανομή τῶν πόρων καί τῶν παραγωγικῶν δυνατοτήτων, πού θά μπορούσαν νά θέσουν τίς ὑλικές βάσεις γιά τήν οἰκονομική αὐτονομία καί ἄρα, ἐμμεσα, γιά ἐθνική αὐτονομία. Μέ αὐτή τήν ἐννοια, ἡ ἀπόφαση νά ἐγκαταλειφθεῖ τό σχέδιο ἀναστροφῆς τῶν ποταμῶν τῆς Σιβηρίας, σχέδιο πού ζητοῦσαν ἐπίμονα οἱ ἡγέτες τῶν δημοκρατικῶν τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας, καί θά ἐπέτρεπε, μέ τήν ἄρδευση, τήν ἀνάπτυξη μιᾶς πιά διαφοροποιημένης γεωργίας καί τήν τοπική ἀπασχόληση ἑνός πληθωρικοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, δείχνει καθαρά τήν ἀποφασιστικότητα τοῦ καθεστώτος νά μήν τοποθετηθεῖ θετικά γιά ὅποιαδήποτε ἀξίωση τῆς αὐτονομίας στό οἰκονομικό ἐπίπεδο.

Ἡ ἀξίωση τῆς παραγωγικότητας σκοντάφτει μέ τή σειρά τῆς στά ρήγματα τῆς ἐθνικῆς συνοχῆς. Πράγματι, μέ τήν ἀπουσία καθαρά ἰδεολογικῶν ἐνθαρρύνσεων — ὁ σταχανοβισμός τῶν πρώτων χρόνων τοῦ καθεστώτος ἔπαψε νά ἀντιπροσωπεύει μιά πιθαιή ἐναλλακτική λύση — καί μέ τήν ἀπουσία μιᾶς δημογραφικῆς πίεσης, ἡ ἀναθέρμανση τῆς παραγωγικότητας μπορεῖ νά προέλθει μόνο ἀπό κίνητρα ὑλικά ἢ πολιτικό-ἰδεολογικό. Σέ ὅτι ἀφορᾶ τά τελευταῖα πρέπει νά δοθεῖ στούς πληθυσμούς τό συναίσθημα ὅτι ἐργάζονται γιά τό μέλλον τους, τά παιδιά τους, τήν κοινότητα στήν ὁποία ἀνήκουν. Ἀλλά ὄχι γιά μιά ἀφηρημένη κοινότητα πού ἐκτείνεται στό ἕνα ἕκτο περίπου τῆς ἐπιφάνειας τῆς ὕδρογειοῦ, ἀλλά γιά μιά πραγματική κοινότητα, πού ἀναγκαστικά συγχέεται λίγο ἢ πολύ μέ τή φυλετική, πολιτισμική καί ἐθνική κοινότητα. Χωρίς ἀμφιβολία, ἡ συνειδητοποίηση αὐτῆς τῆς ἀνάγκης ἐξηγεῖ ἐν μέρει τήν ἀνοχή, γιά νά μήν πούμε τήν ἐνθάρρυνση, πού δείχνουν οἱ ἄρχες ἀπέναντι στήν ἀναγέννηση τοῦ ρώσικου ἐθνικισμοῦ. Ἡ κρίση παραγωγικότητας τοῦ ρώσικου ἔθνους βρίσκεται στό πρῶτο πλάνο τῶν ἀνησυχιῶν τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, — στό βαθμό πού μιά ἀναθέρμανση δέν μπορεῖ παρά νά περάσει ἀπό τήν ἐνδυνάμωση τῆς ἐργατικῆς τάξης τοῦ κυρίαρχου ἔθνους, στήν ὁποία πρέπει νά ξαναδώσουν αὐτοσεβασμό καί πίστη στό μέλλον. Ἐξοῦ καί ἡ ἔμφαση πού δίνεται στόν ἀντιαλκοολικό ἀγώνα, κατεξοχῆν ρώσική μάλιστα. Ἄς σημειωθεῖ ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ἡ πολύ μικρότερη προτεραιότητα πού ἀποδίδεται στή μάλιστα τῶν ναρκωτικῶν πού κτυπᾶ περισσότερο τοὺς πληθυσμούς τοῦ Νότου καί τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας. Τό δεύτερο σκέλος τῆς ἀξίωσης τῆς παραγωγικότητας περνάει μέσα ἀπό τήν ἀνάδειξη ὑλικῶν κινήτρων. Γιά νά λειτουργήσουν αὐτά τά τελευταῖα οἰκονομικά, εἶναι σημαντικό νά διαμορφωθοῦν σέ σχέση μέ τίς ἀνάγκες. Ἡ ἀνόρθωση τῆς παραγωγικότητας εἶναι λιγότερο ἐπείγουσα στήν Κεντρική Ἀσία, ὅπου ἡ δημογραφική ἀνάπτυξη μετριάζει τίς ἀρνητικές ἐπιπτώσεις τῆς ἀτελοῦς ἐξειδίκευσης καί τῆς χαμηλῆς παραγωγικότητας. Ἀντίθετα ἔχει μεγάλη σημασία νά ἀνεβθοῦν οἱ ρυθμοί τῆς παραγωγικότητας στή Ρωσία ὅπου βρίσκεται τό μεγαλύτερο τμήμα τῶν βιομηχανικῶν ἐγκαταστάσεων καί ἡ γεννητικότητα εἶναι χαμηλή.

Ἡ λογική μιᾶς τέτοιας διαπίστωσης συνεπάγεται ἕνα σύστημα δύο μέτρων καί δύο σταθμῶν στό ὅποιο οἱ ἐργαζόμενοι τῶν ἀνεπτυγμένων περιοχῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας θά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τά συνεπαγόμενα ὑλικά πλεονεκτήματα καί τήν ἐνθάρρυνση τῆς γεννητικότητας. Σέ αὐτό τό τελευταῖο σημεῖο ἡ σοβιετική ἡγεσία ἔχει ἤδη ἐν μέρει ἱκανοποιήσει τίς διεκδικήσεις τῶν Ρώσων ἐθνικιστῶν, δίνοντας ἐπιδόματα γεννητικότητας μεταβαλλόμενου ὕψους ἀνάλογα μέ τό ἄν πρόκειται γιά πληθυσμούς μέ μεγάλη ἢ μέ ἀρνητική ἀξίωση. Ἀντίθετα, δέν τίθεται ἀκόμη θέμα γιά ἀπολάμβαναν μισθοῦ στό ἐπίπεδο τῶν ἐπιχειρήσεων, ἄν καί σέ τελευταία ἀνάλυση ὁ νόμος γιά τήν αὐτονομία τῶν ἐπιχειρήσεων θά μπορούσε νά μεταφραστεῖ στήν πράξη σέ ἕνα διαφοροποιημένο σύστημα ὅπου οἱ ἐργάτες τῶν βιομηχανιῶν αἰχμῆς (πού βρίσκονται κυρίως στίς εὐρωπαϊκές περιοχές) θά ἀπολάμβαναν μισθοῦ καί δυνατότητες προαγωγῆς ἀπρόσιτους ἀκόμη γιά τοὺς πληθυσμούς τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας. Αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι, παραγκωνισμένοι στόν πρωτογενή καί ἀγροτικό τομέα, μοναδικό δρόμο γιά κοινωνική καί οἰκονομική ἀνοδο θά διέθεταν τό στρατό ἢ τή μετανάστευση πρὸς τό κέντρο δηλαδή τό δρόμο τῆς ἀφομοίωσης.

Καί ἐδῶ ἐπίσης, ὅπως καί γιά τήν πολιτική στελεχῶν, οἱ λύσεις εἶναι καθαρές, ἀλλά ἡ πρακτική τους ἐφαρμογή δύσκολη στό βαθμό πού ἐνέχει κινδύνους πιθανῶν συγκρούσεων ἀνάμεσα στά ἔθνη ἀπό τή μιά μεριά, ἀνάμεσα στήν πρακτική καί τήν ἰδεολογία ἀπό τήν ἄλλη. Πράγματι πῶς νά συμφιλώσεις μιά θεωρητική σύλληψη ἰσόμερης ἀνάπτυξης τῶν ἔθνων καί ἰσότητος ἀνάμεσα στοὺς λαούς μέ ἕνα σύστημα δύο ταχυτήτων πού περιέχει ἐν σπέρματι τή μετατροπή τῆς περιφέρειας σέ μιά περιοχή ὑποβιομηχανοποιημένη, μέ ὑποπληρωθόμενη ἀγροτική ἐκμετάλλευση καί ἕνα ἐργατικό δυναμικό ἐλάχιστα ἐξειδικευμένο σέ ἐφεδρεία; Ἔτσι τό τελευταῖο πενταετές σχέδιο προβλέπει τή μερίδα τοῦ λέοντος ἀπό τίς ἐπενδύσεις γιά τήν ἀνακαίνιση καί ἀνανέωση τοῦ ὑπάρχοντος παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ, πού βρίσκεται στήν Εὐ-

ρωπαϊκή Ρωσία, και δέν προβλέπει πρόγραμμα ανάπτυξης νέων βιομηχανιών στην περιφέρεια, κυρίως στην Κεντρική Άσία. Τά άρθρα πού δημοσιεύτηκαν στον σοβιετικό τύπο αυτή τή χρονιά και τά όποια καταγγέλουν τήν πληθώρα τών σπουδαστών στά πανεπιστήμια τών περιφερειακών δημοκρατιών (Γεωργία και Κιργιζία ειδικά) και τήν υπερβολική παραγωγή διπλωματούχων σέ σχέση μέ τίς τοπικές ανάγκες, παράλληλα μέ τήν ντέ φάκτο καθιέρωση ποσοστών εισόδου, πάνε πρós τήν ίδια κατεύθυνση ενός καταμερισμού εργασίας εϊς βάρος τών μή ρωσικών έθνών πού δύσκολα μπορεί νά σκεφτεί κανείς ότι στό τέλος δέν θά ξεσηκώσει αντιδράσεις.¹

III. Ή πολιτική τής «φιλελευθεροποίησης» πού διστακτικά ξεκίνησε ή ήγεσία, προσκρούει και αυτή στό έθνικό πρόβλημα. Παραδόξως, μπορεί εύκολότερα νά δοθεί ικανοποίηση σέ όρισμένες έθνικές προσδοκίες σέ ότι άφορά τό πεδίο τής έκφρασης, χωρίς κίνδυνο οί παραχωρήσεις αυτές νά μεταφραστούν σέ μοίρασμα εξουσιών. Μέχρι τώρα ή γκλασσόνστ συνίστατο στό νά ξανατεθεί σέ εφαρμογή τό δικαίωμα — πού μερικές φορές παίρνει χαρακτήρα υποχρέωσης — κριτικής και αυτοκριτικής, πού υπήχε ήδη στό σύστημα πού εγκαθίδρυσε ό Λένιν και άνέπτυξε ό Στάλιν. Πράγματι όπως υπογραμμίζει ό ίδιος ό Γκορμπατσώφ, χωρίς αυτά τά δύο εργαλεία, τό σύστημα του ενός και μοναδικού κόμματος, χωρίς αντιπολίτευση, θά βρισκόταν άποστηρημένο από κάθε ρυθμιστικό μηχανισμό και παραδομένο στίς υπερβάσεις. Άντίθετα τό δικαίωμα τής κριτικής δέν νοείται ως δικαίωμα άμφισβήτησης τών θεμελίων ή τής ίδιας τής νομιμότητας του συστήματος. Άπό έθνική άποψη αυτό μεταφράζεται στή δυνατότητα πού υπάρχει νά θίγονται σχεδόν όλα τά έθνικά θέματα — για νά πειστεί κανείς γι' αυτό άρκεί νά διαβάσει τόν τύπο τών διαφόρων έθνοτήτων τούς τελευταίους μήνες — χωρίς όμως νά άναγνωρίζεται τό δικαίωμα τής μετάβασης από τή συζήτηση στην έθνική ή, άκόμη λιγότερο, σέ έθνικιστική δράση. Ή καταστολή δέν θίγει τά γραπτά, ενώ αντίθετα, μετά μία σύντομη περίοδο άβεβαιότητας, ή εξουσία προσδιόρισε καθαρά τά όρια του δικαιώματος στή διαδήλωση για όλες τίς φυλετικές μειονότητες συμπεριλαμβανομένων και τών Έβραίων από τήν Άλμα-Άτα έως τή Ρίγα περνώντας από τή Μόσχα. Τό δίλημμα τής ήγεσίας στον τομέα αυτό συνίσταται στό νά παραχωρήσει πραγματικά στην μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού τό δικαίωμα στην κριτική και στην έκφραση πού θά του ξαναδώσει τό συναίσθημα ότι συμμετέχει στην δημόσια και κυρίως στην οικονομική ζωή, χωρίς ωστόσο τό δικαίωμα αυτό νά έρμηνευθεί ως δυνατότητα άποστασιοποίησης από τούς λαούς, τούς λιγότερο άφομοωμένους τής Αυτοκρατορίας. Βλέπουμε, λοιπόν, και έδώ νά προβάλλει στό βάθος ένα σύστημα δύο μέτρων και δύο σταθμών, στό όποιο ό ρωσικός έθνικισμός θά είχε δικαίωμα υπαρξης, άφού έξ όρισμού είναι ό μόνος πού μπορεί νά έκφραστεί πλήρως χωρίς ποτέ νά άπειλήσει τήν άκεραιότητα του Κράτους, ενώ τά δικαιώματα τών άλλων έθνών και έθνοτήτων θά ήταν δυνατόν νά άναγνωρισθούν μόνο μέ έξισορροπητικό τρόπο, στό βαθμό πού δέν θά άποτελοΰσαν πρόκληση ή άπειλή για τήν κεντρική εξουσία και τή συνοχή τής Ένωσης.

Ή εξουσία μοιράζει λοιπόν φειδωλά τά δώρα της: οί αντίπαλοι του καθεστώτος στά θέματα τά σχετικά μέ τό έθνικό ζήτημα άποτελούν τή μεγάλη πλειοψηφία τών πολιτικών κρατουμένων πού δέν άφέθηκαν έλεύθεροι, ή κοινωνική κριτική είναι πολύ περισσότερο άποδεκτή από τήν κριτική πού γίνεται μέ έθνικούς δρους. Και τό κυριότερο, ό ρωσικός έθνικισμός και σέ μικρότερο βαθμό ή αντιπαράθεση τών διαφόρων έθνικισμών έρχονται νά παίζουν ρυθμιστικό ρόλο. Ήτσι είδαμε κατά τήν διάρκεια τών διαδηλώσεων τών Τατάρων τής Κριμαίας στή Μόσχα, τίς «αύθόρμητες» αντιδράσεις του ρωσικού πληθυσμού, ενώ οί δυνάμεις τής τάξεως κατέληξαν νά παρέμβουν για νά «προστατεύσουν» τούς διαδηλωτές.

Ήτσι, κατά κάποιο τρόπο, ή καλύτερη έγγύηση ενάντια στίς υπερβολές τών περιφερειακών έθνικισμών δέν είναι πιά ή κεντρική εξουσία, αλλά τό αντίβαρο πού άποτελεί ό ρωσικός έθνικισμός και ή μαχητική αιχμή του — ή όργάνωση «Παμιάτ», («μνήμη») στά ρωσικά). Διατηρώντας μέ τήν επιφύλαξη, βέβαια, ότι παραμένει δύσκολο ιδεολογικά τό καθεστώς νά παραδεχτεί έναν έθνικισμό πού θά τείνει νά παγωθεί ως ή κεντρική δύναμη και ως τό πιο δυναμικό του στοιχείο του, άκόμη κι αν πρόκειται στή συγκεκριμένη συγκυρία για... τόν ρωσικό έθνικισμό.

Πίσω από αυτές τίς αντιφάσεις και τά παράδοξα διαγράφεται ή στρατηγική τής νέας ήγεσίας: νά εξασφαλίσει τή συνοχή και τήν έδαφική και οικονομική ένότητα του συστήματος αυξάνοντας τίς άλληλοεξαρτήσεις. Ή ίδρυση άγροτοβιομηχανικών συγκροτημάτων πού θά περιβάλουν τόν βιομηχανικό πυρήνα τής Ευρωπαϊκής Ρωσίας έρχεται νά εγκαθιδρύσει ένα καταμερισμό τής εργασίας και μία πραγματική άλληλεξάρτηση στή θέση του προηγούμενου μοντέλου ανάπτυξης πού είχε κέντρο τήν κάθε δημοκρατία.²

Χρησιμοποιώντας τά μαρξιστικά σχήματα, θά μπορούσαμε νά πούμε ότι τό μοντέλο του Γκορμπατσώφ είναι νά ενισχύσει τόν συγκεντρωτισμό σέ ότι άφορά τίς «οΰσιαστικές βάσεις», αφήνοντας συγχρόνως μεγάλη άυτονομία στό έπικυδοθήματα πού είναι οί γλώσσες, οί πολιτισμοί, οί τρόποι ζωής και οί τοπικές παραδόσεις. Άν προχωρήσουμε περισσότερο σέ αυτή τήν κατεύθυνση δύο προοπτικές άνοίγονται πού δύσκολα μπορεί κανείς νά τίς διαχωρήσει σήμερα: ή μία οδηγεί στην «φοκκλοροποίηση» τών έθνών πού συναποτελούν τήν Σοβιετική Ένωση μέ μία πραγματική οικονομική και κοινωνική ένσωμάτωση πού θά πραγματοποιηθεί άνεπαίσθητα. Ή άλλη θά μπορούσε νά είναι εκείνη μίας πραγματικής πολιτικής όμοσπονδίας πού θά επικαλύπτει μία οικονομική έννοπιση ή όποία όμως θά σεβόταν τίς έθνικές ταυτότητες και συμφέροντα. Ή πρώτη άποτελεί τόν άσιατικό δρόμο τής ΕΕΣΔ, ή δεύτερη τόν ευρωπαϊκό δρόμο της. Πολλά θά έξαρτηθούν, όχι τόσο από τήν προσωπική επιτυχία του Μ. Γκορμπατσώφ, όσο και τή δυνατότητα του ρωσικού έθνους νά άναδειχθεί σέ έθνος ευρωπαϊκού τύπου και νά μην υποχωρήσει ούτε στον έθνικιστικό πειρασμό ούτε στην άνατολική του παράδοση.

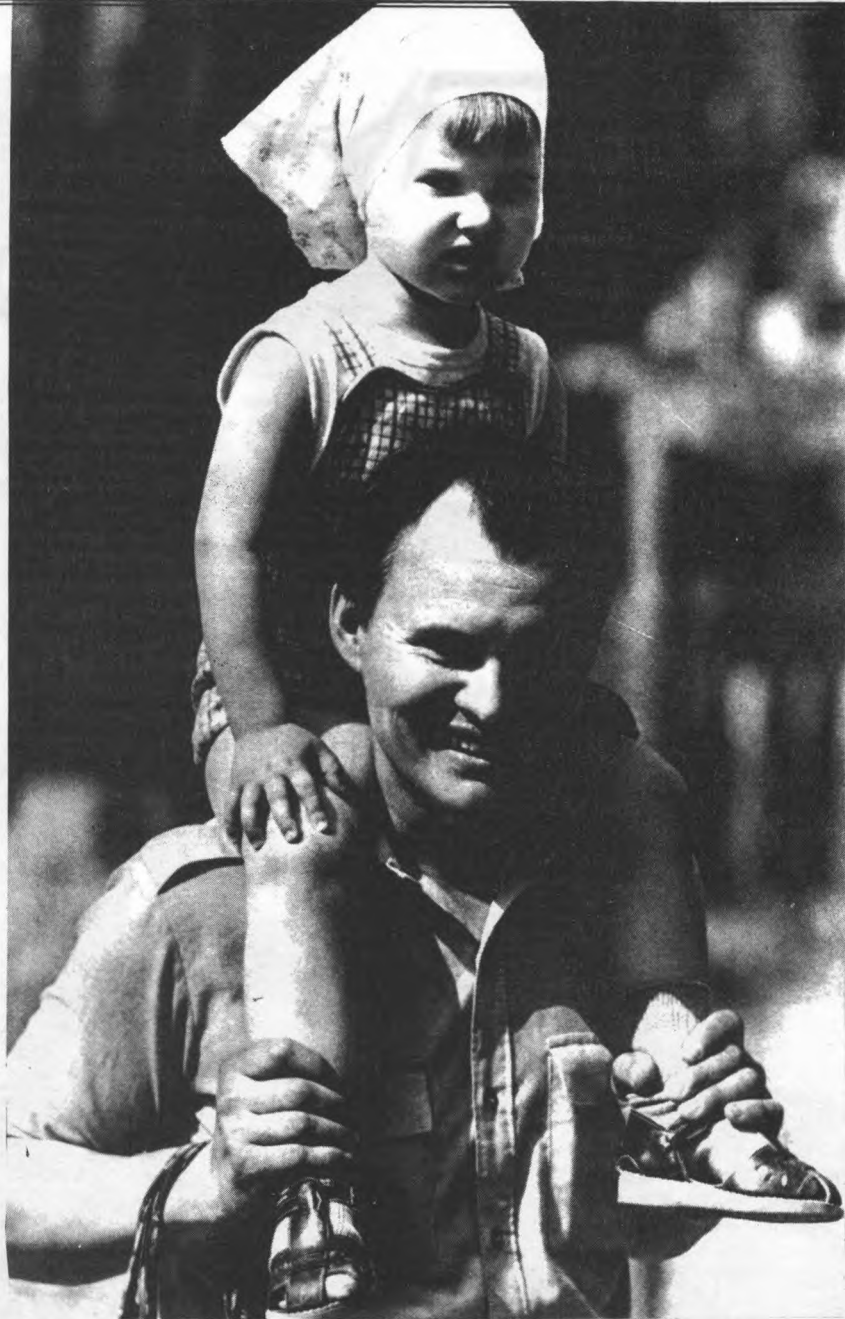
Δημοσιεύτηκε στό *Pouvoirs*, 1988, άρ. 45

ό S. Kartaveli, είναι ψευδώνυμο σοβιετικού άρθρογράφου
Μετάφραση: Έλένη Καλαφάτη

1. «Τό φοιτητικό δυναμικό τής Γεωργίας μειώθηκε για τή νέα άκαδημαϊκή περίοδο κατά 400 θέσεις. Ή δημιουργία ρωσικών τμημάτων —στά μαθηματικά, χημεία και φυσική— μειώνει τίς πιθανότητες τών Γεωργιανών άποφοίτων νά γίνουν δεκτοί στό Κρατικό Πανεπιστήμιο τής Τυφλίδας. Ήδη αυτή τήν στιγμή, ένας στους τέσσερις Γεωργιανούς σπουδαστές σπουδάξει σέ κάποιο άνώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα έξω από τά σύνορα τής χώρας καταγωγής του» (Γράμμα τών Γκαμσακούρντια και Κόστοβα πρós τόν Γενικό Γραμματέα του ΚΚΣΕ, πού δημοσιεύτηκε στό νέο άνεπίσημο δελτίο «Γκλαστνόστ» τόν Ιούλιο του 1987).

2. Κάθε δημοκρατία είχε μέχρι τώρα μία οικονομία διαφοροποιημένη, αν και περιορισμένη και συχνά άνεπαρκή. Περιλάμβανε όμως όλους τούς τομείς μίας έθνικής οικονομίας επιτρέποντας έτσι σχεδόν τήν αυτόρκεία, άνάλογα μέ τίς τοπικές συνθήκες, ενώ όλες οί δημοκρατίες υπέφεραν τό ίδιο από τά δεινά του σχεδιασμού και του έντονου συγκεντρωτισμού στίς αποφάσεις και τίς επιδοτήσεις.

Υ.Γ. Τό άρθρο αυτό γράφτηκε πριν από τά γεγονότα του Φεβρουαρίου του 1988 στην Άρμενία και τό Άζερμπαϊτζάν, πού επιβεβαιώνουν τήν πραγματικότητα τών έθνικών διεκδικήσεων.

Νά ξαναστήσουμε τήν οικονομία στά πόδια της

της Τατιάνας Ζασλάφσκαγια

ό Κόμμα θεωρεί ότι ή επίταχυνση τής οικονομικής καί κοινωνικής ανάπτυξης εξαρτάται κατά πρώτο λόγο από μιά πύο ενεργητική συμμετοχή τών ανθρώπων στην παραγωγή. Για νά μπορέσει νά πετύχει ό νέος οικονομικός προσανατολισμός, πρέπει νά καταλάβουμε καλά τούς μηχανισμούς πού έφεραν σέ πρώτο πλάνο τόν ανθρώπινο παράγοντα καί τό κοινωνικό ζήτημα. "Άς τούς εξετάσουμε από κοντά.

"Η αντικειμενική ανάγκη νά ενισχυθεί ό ρόλος του ανθρώπινου παράγοντα στην παραγωγή είναι άμεση συνέπεια τής επιστημονικής καί τεχνικής προόδου. "Η πρόοδος αυτή μεταφράζεται ειδικότερα στην ανάπτυξη του τεχνικής παιδείας τών ανθρώπων, στην αυξανόμενη εξειδίκευση τής εργασίας καί στην αναγκαιότητα μιās πραγματικής ένσωμάτωσης τών κοινωνικών παραγόντων στην παραγωγή. "Όλα αυτά τά

φαινόμενα οδηγούν σε κοινά αποτελέσματα, αν και διαφορετικούς δρόμους.

Στό βαθμό που αυξάνεται η τεχνική του παιδεία, ο εργάτης χρησιμοποιεί μία μεγαλύτερη ποσότητα μέσων παραγωγής των οποίων τό κόστος μεταφέρεται σε εκείνο του παραγόμενου προϊόντος. Κατά συνέπεια, η ανθρώπινη εργασία πολλαπλασιάζεται κατά κάποιο τρόπο επί έναν συντελεστή συνεχώς αυξανόμενο και ίσο με τό κόστος των τεχνικών μέσων που επιστρατεύονται. Στίς πιο προηγμένες από τεχνολογική άποψη βιομηχανίες, μερικές φορές τό κόστος του εξοπλισμού ξεπερνά κατά πολύ τά χρήματα που ο εργάτης μπορεί νά ελπίζει ότι θά κερδίσει στή διάρκεια τής ζωής του. Μέ αυτές τίς συνθήκες, τά κριτήρια κοινωνικής εκτίμησης τής ερ-

γασίας πρέπει νά μετασχηματιστούν στό ποιοτικό επίπεδο: αν άλλοτε μετρούσαν τήν απόδοση τής εργασίας ουσιαστικά μέσω τής αξίας του παραγόμενου προϊόντος, σήμερα πρέπει νά αποδοθεί μία αντίστοιχη σημασία στήν φροντίδα νά προφυλαχτούν τά εργαλεία (τεχνικά μέσα τής εργασίας), στή βέλτιστη χρησιμοποίηση των παραγωγικών μέσων και των διαθέσιμων πόρων σε ενέργεια, πρώτες ύλες και υλικά. Στό βαθμό που αυξάνεται τό τεχνολογικό βάρος τής εργασίας, τό κόστος τής έλλειψης ειδικευσης, τής αμέλειας και τής ανευθυνότητας των εργατών πολλαπλασιάζεται επί δέκα, αν όχι επί εκατό. Άρκεί νά υπενθυμίσουμε ότι τό άτύχημα του Τσερνομπίλ, που όφειλόταν σε επαγγελματικό λάθος, προκάλεσε υλικές ζημιές που ύπολογίζονται σε δύο δισεκατομ-

μύρια ρούβλια, χωρίς να υπολογίσουμε τις ανθρώπινες απώλειες και τις συνέπειες στην υγεία του πληθυσμού. Αυτό το τραγικό συμβάν εικονογραφεί τη σημασία που έχει, στην εποχή της επιστημονικής και τεχνικής επανάστασης, ο άνθρωπος παράγοντας τόσο από θετική άποψη όσο, δυστυχώς, και από αρνητική.

Πρόκειται για μία από τις άμεσες συνέπειες της αυξανόμενης εξειδίκευσης της εργασίας που μεταξύ άλλων συνεπάγεται την εμφάνιση και τη σημαντική ανάπτυξη «μονοπωλιακών» φαινομένων στην παραγωγή και στην επιστημονική και τεχνική έρευνα. Λόγω της απουσίας ανταγωνιστών, οι γίγαντες της βιομηχανίας επιβάλλουν στους καταναλωτές τα προϊόντα τους, ακόμη και αυτά που είναι πολύ εύκολο να κατασκευαστούν. Έδω και δεκαετίες, τα προσαρτημένα στα ύπουργεία ινστιτούτα αρνούνται να εισαγάγουν στους αντίστοιχους κλάδους τους πολύτιμες καινοτομίες, με το πρόσχημα ότι οι δημιουργοί τους δεν ανήκουν στο δυναμικό τους. Η κοινωνία εξαρτάται, λοιπόν, όλο και περισσότερο από την άτομική ποιότητα (έντιμότητα, ακεραιότητα, αίσθηση του κοινωνικού καθήκοντος) των οικονομικών υπεύθυνων και των στελεχών, μηχανικών και τεχνικών. Στα εργοστάσια η κατάσταση είναι λίγο πολύ ίδια. Η αυξανόμενη πολυπλοκότητα της εργασίας κάνει όλο και πιο δύσκολο τον έλεγχο της ποιότητας: οι ελεγκτές πρέπει να έχουν τόσες γνώσεις και εμπειρίες όσες και οι ίδιοι οι εργάτες. Άλλα δεν είναι ούτε αποδοτικό ούτε ορθολογικό να απομακρύνεται από την παραγωγή ένας μεγάλος αριθμός ικανών εργατών μόνο και μόνο για να επιβλέπει την εργασία των άλλων. Δεν υπάρχει παρά μόνο μία λύση μακροπρόθεσμα εγκυρη: να καλλιεργηθεί στους εργάτες όλων των κατηγοριών η ικανότητα και η φροντίδα να ελέγχουν οι ίδιοι τον εαυτό τους, αναπτύσσοντας τις επαγγελματικές ικανότητες, την αίσθηση της προσωπικής αξίας, την περηφάνεια της καλά καμωμένης δουλειάς και την απέχθεια για τη γρήγορη και απρόσεκτη δουλειά.

Τέλος, η σημασία του ανθρώπινου παράγοντα αυξάνεται με την πραγματική ενσωμάτωση των κοινωνικών παραγόντων στην παραγωγή, ειδικότερα με την αύξηση του αριθμού των οικονομικών επιχειρήσεων (περισσότερο από 500 δισηκατομύρια ετησίως σήμερα). Σε μία σοσιαλιστική οικονομία ο ρόλος των οικονομικών ρυθμιστών είναι περιορισμένος: προβλέπονται από το πλάνο και ελέγχονται από τα στελέχη των διαφόρων διαχειριστικών οργάνων, ιδιαίτερα των δημοσίων υπηρεσιών σχεδιασμού και οικονομικών. Το ενδιαφέρον για την ποιότητα, η υπευθυνότητα και το πνεύμα πρωτοβουλίας που δείχνουν αυτοί οι εργαζόμενοι, η αίσθηση του κοινού συμφέροντος ή αντίθετα η αδιαφορία τους έχουν μία αυξανόμενη επίδραση στην ανάπτυξη της σοσιαλιστικής οικονομίας. Με άλλα λόγια, και σε αυτή την περίπτωση ο άνθρωπος και η ποιότητα του ως συνολική βρίσκονται στο κέντρο της συζήτησης. Είναι πρακτικά αδύνατον να επιταχυνθεί η οικονομική ανάπτυξη χωρίς να καλλιεργηθεί αυτή η ποιότητα.

Όλοι οι μηχανισμοί που περιγράφονται πιο πάνω είναι αντικειμενικά φαινόμενα που θα ενισχυθούν με το χρόνο. Μία αποτελεσματική εκτίμηση του ανθρώπινου παράγοντα κατά τον σχεδιασμό της παραγωγής είναι κατά συνέπεια τελείως επίκαιρη. Άλλα οι κοινωνικές συνθήκες αυτής της εκτίμησης έχουν επίσης αλλάξει πολύ.

Κατ' αρχήν, το αντικείμενο το ίδιο μεταβάλλεται: από πενταετία σε πενταετία, οι εργαζόμενοι είναι όλο και περισσότερο μορφωμένοι, καλλιεργημένοι, πληροφορημένοι και με συνείδηση των δικαιωμάτων και του προσώπου τους. Τα συμφέροντα και οι ανάγκες τους γίνονται όλο και πιο σύνθετα και οι διαφορετικοί τύποι προσωπικοτήτων εκφράζονται. Στο βαθμό που αυξάνεται το μορφωτικό τους επίπεδο και διευρύνεται ο πνευματικός τους ορίζοντας, οι άνθρωποι επιθυμούν να έχουν μία μεγαλύτερη ανεξαρτησία στην εργασία τους, να συμμετέχουν ενεργά στην λήψη αποφάσεων και να διοχετεύουν ελεύθερα το δημιουργικό δυναμικό τους. Όταν

αυτή η επιθυμία δεν ικανοποιείται, αδιαφορούν για την εργασία τους και στρέφουν το ενδιαφέρον τους σε άλλες δραστηριότητες. Σε μία κοινωνία με προηγμένη κοινωνική δομή, ο άνθρωπος έχει, αναμφίβολα, ένα ανώτερο δυναμικό εργασίας, αλλά η συνεκτίμησή του στον σχεδιασμό είναι επίσης περισσότερο πολύπλοκη.

Οι κοινωνικές συνθήκες της διαχείρισης των οικονομικών συμπεριφορών φαίνεται ότι σημαδεύονται από την εξασθένηση της οικονομικής και διοικητικής υποχρέωσης σε σκληρή εργασία για την παραγωγή αγαθών. Η γενική αύξηση του βιωτικού επιπέδου και η ενίσχυση των κοινωνικών εγγυήσεων στον τομέα της εκπαίδευσης, της υγείας και της κατοικίας καθιστούν λιγότερο πιεστική την οικονομική ανάγκη για αυτό το τύπο την εργασία, επιτρέπουν στους ανθρώπους να δοκιμάσουν περισσότερα επαγγέλματα πριν από την οριστική τους ένταξη και να εξοικονομούν ένα σημαντικό κομμάτι του χρόνου τους για να δουλέψουν για δικό τους λογαριασμό, στην κατοικία τους ή σε οικιακά καθήκοντα. Καθώς το εργατικό δυναμικό είναι ανεπαρκές σε πολυάριθμες πόλεις και περιοχές, οι άνθρωποι μπορούν γενικά να κερδίσουν αξιοπρεπώς τη ζωή τους χωρίς να καταβάλλουν ιδιαίτερο κόπο. Έτσι σύμφωνα με το 27% των διευθυντών βιομηχανικών επιχειρήσεων του Άλτάλ, οι εντάσεις που χαρακτηρίζουν την κατάσταση της απασχόλησης και ο ανταγωνισμός των επιχειρήσεων στην προσέλκυση εργατικών χεριών συνιστούν το κυριότερο εμπόδιο για την ενεργοποίηση των εργαζομένων.

Σήμερα, υπάρχουν αρκετές διαφορετικές συμπεριφορές σε σχέση με τα εισοδήματα. Μερικοί εργαζόμενοι (όργανωμένες ομάδες εποχιακής απασχόλησης, οικογενειακές επιχειρήσεις) ζητούν να κερδίσουν όσο το δυνατόν περισσότερα χρήματα και είναι έτοιμοι για να αφιερώσουν στη δουλειά τους όλο το χρόνο τους, αυσιάζοντας ακόμα και την υγεία τους. Άλλοι (ατομα μιάς πιά ώριμης ηλικίας ή νεαροί που ζουν ακόμα με τους γονείς τους) προτιμούν να κερδίζουν λιγότερα χωρίς να κουράζονται. Η επιλογή μεταξύ αυτών των δύο συμπεριφορών γίνεται με βάση την αξία που δίνεται σε κάθε μία από αυτές, αν δηλαδή αξίζει περισσότερο να έχει κανείς ένα επιπλέον οικονομικό βοήθημα ή να έχει στη διάθεσή του περισσότερο ελεύθερο χρόνο. Για πολλούς και τα δύο έχουν την ίδια αξία. Έτσι μία πρόσφατη κοινωνιολογική έρευνα έδειξε ότι εργάτες μέλη δίνουν μεγαλύτερη σημασία στα χρηματικά πριμ και κατά δεύτερο λόγο στην παροχή συμπληρωματικών αδειών. Η όλο και μεγαλύτερη σημασία που αποδίδεται στον ελεύθερο χρόνο εξηγεί γιατί η πλειοψηφία των ανθρώπων που αφήνουν τη δουλειά τους δεν βιάζονται να βρουν μία καινούρια θέση αλλά αντίθετα επωφελοούνται από αυτή την μεταβιβατική περίοδο για να δουλέψουν στο σπίτι τους, να επισκεφτούν την οικογένειά τους ή απλά να ξεκουραστούν.

Είναι πλέον φανερό ότι ένα αποτελεσματικό σύστημα διαχείρισης πρέπει να βασίζεται σε μία ακριβή γνώση των συμπεριφορών των εργαζομένων και να γνωρίζει πώς να επωφελείται περισσότερο από αυτά. Δεδομένου δε ότι τα συμπεριφέροντα αυτά ποικίλουν, εξαρτώνται από διαφορετικές αιτίες και αλλάζουν με τις περιστάσεις, η διαχείριση του ανθρώπινου παράγοντα οφείλει να χαρακτηρίζεται από ποικιλία μεθόδων, ευελιξία και προσοχή στις τοπικές συνθήκες και εξελίξεις. Αντενδείκνυται, λοιπόν, η χρησιμοποίηση ακαμπτών μεθόδων που εφαρμόζονται μία για πάντα. Γιατί πράγματι να πληθύνει από ανεξέλεγκτες δραστηριότητες κατορθώνει πάντα να βρίσκει το δρόμο της μέσα από άπαρχαιομένους και δύσκαμπτους κανονισμούς. Το φάσμα των μέσων που πρέπει να χρησιμοποιηθούν για να διεγείρουν ή αντίθετα να αποτρέψουν τους εργαζόμενους πρέπει επίσης να είναι αρκετά ευρύ. Αν περιορίζεται στο «ρούβλι» ή στη διοικητική απαγόρευση ορισμένων συμπεριφορών ένα σημαντικό μέρος των συμπεριφορών των εργαζομένων θα ξεφύγει από τον έλεγχο των οργάνων διαχείρισης.

Τά μειονεκτήματα του σημερινού συστήματος διαχείρισης του ανθρώπινου παράγοντα (γιατί τίς όποιες γίνεται πολύς λόγος σε πρόσφατα έγγραφα του Κόμματος) και ή αδυναμία προσαρμογής του στις νέες κοινωνικές συνθήκες, έχουν σαν αποτέλεσμα την ανεπαρκή χρησιμοποίηση των κοινωνικών πηγών και του εργατικού δυναμικού της χώρας. Κοινωνιολογικές έρευνες που άφορουν τή βιομηχανία και τή γεωργία πολλών περιοχών της χώρας δείχνουν ότι μόλις τό ένα τρίτο των εργαζομένων άποδίδουν στο μέγιστο των δυνατοτήτων τους. Οί υπόλοιποι, όμολογούν οί ίδιοι, δουλεύουν στο ελάχιστο και θά μπορούσαν, άν ή παραγωγή ήταν όργανωμένη διαφορετικά νά δουλεύουν περισσότερο και καλύτερα.

(...) Αυτό τό πρόβλημα έχει και μία ποιοτική διάσταση που άναφέρεται στή χρησιμοποίηση των επαγγελματικών δεξιοτήτων, τής γνώσης και τής πείρας των εργαζομένων. Ένα από τά παράδοξα της σοβιετικής κοινωνίας είναι ότι χρησιμοποιούνται σε θέσεις εργατών μηχανικοί διοίκησης που δέν επιθυμούν νά άναρριχηθούν στήν ιεραρχία αλλά άντίθετα νά μειώσουν τό πεδίο των δραστηριοτήτων τους. Δέν πρόκειται για τό ότι δέν τούς άρέσει ή δουλειά τους ή ότι δέν καταφέρνουν νά άνταποκριθούν στις απαιτήσεις της. Η αίτια είναι ότι ή κοινωνική άξια της εργασίας τους δέν άνταποκρίνεται στήν πολυπλοκότητα της. Η μετατροπή μηχανικών σε εργάτες ή διευθυντικών στελεχών σε άπλά εκτελεστικά όργανα ύπογραμμίζει τήν αδυναμία του παρόντος συστήματος διαχείρισης νά έξασφαλίσει μία άποδοτική χρησιμοποίηση των κοινωνικών πηγών της χώρας.

Ποιές είναι οί συνέπειες; Κατ' άρχήν ή άνταπόκριση της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης στο πλάνο πέφτει, τά πλάνα πραγματοποιούνται λιγότερο συχνά, οί στόχοι ίκανοποιούνται όλοένα και πιό σπάνια. Αύτά είναι μερικά χαρακτηριστικά των τελευταίων πενταετών σχεδίων. Στο οικονομικό επίπεδο, ή πτώση των πραγματικών ρυθμών ανάπτυξης της παραγωγής σε μερικούς κλάδους είναι ύπεύθυνη, σε γενικές γραμμές, για τήν μείωση των στόχων του έπόμενου πενταετούς. Αυτό συνέβη για παράδειγμα στή γεωργία, όπου οί προβλεπόμενοι ρυθμοί ανάπτυξης του όγκου της παραγωγής σημείωσαν πτώση από 25% στο όγδοο πλάνο, σε 13% στο ένδέκατο. Ο πραγματικός ρυθμός ανάπτυξης της παραγωγής, έπεσε κατά τή διάρκεια της ίδιας περιόδου από τό 21% στο 5,5%. Τέλος, παρά τήν συστηματική άναθεώρηση των σχεδίων προς τά κάτω, ό βαθμός πραγματοποίησής τους μειώθηκε συνολικά: 84% για τό όγδοο, 59% για τό ένατο, 56% για τό δέκατο, 46% για τό ένδέκατο. Αύτή ή έξέλιξη δέν είναι βέβαια τό αποτέλεσμα ενός ήθελημένου προγραμματισμού. Τά πλάνα δέν κάνουν τίποτε άλλο από τό νά άντικατοπτρίζουν παθητικά τήν αυθόρμητη δράση άρνητικών παραγόντων. Πρόκειται ειδικά για τή συνήθεια της προς τά κάτω άναθεώρησης των έτήσιων σχεδίων και της μή πραγματοποίησης του πενταετούς σε άρκετούς τομείς, καθώς επίσης και της άναντιστοιχίας παραγωγής και πηγών, της μή κανονικής τροφοδοσίας σε ύλικά και έξοπλισμό, αλλά και της άνάπτυξης μιας «παράλληλης» οικονομίας.

Μία παρόμοια τάση φάνηκε και στήν κοινωνική άνάπτυξη της χώρας. Έτσι, μεγάλωσε άντί νά μειωθεί τό χάσμα μεταξύ Δημοκρατιών και περιοχών πιό άπομακρυσμένων και κεντρικών περιοχών, μεγάλων και μικρών πόλεων και χωριών του κέντρου και της περιφέρειας. Αν και πολλά πενταετή είχαν προβλέψει τή δημιουργία καλύτερων συνθηκών ζωής στις περιοχές της Σιβηρίας που άναβαθμίστηκαν τελευταία, κάτι τέτοιο δέν πραγματοποιήθηκε. Για παράδειγμα, τό 1984, σε έννεα από τίς έντεκα περιοχές της Σιβηρίας ύπήρχαν από τίς χειρότερες συνθήκες κατοικίας που μπορούσαν νά παρατηρηθούν στή Ρωσία και σε έξι από αυτές ή κατανάλωση του κρέατος ήταν χαμηλότερη από τό μέσο όρο.

(...) Για νά παρακαμφθούν γρήγορα και άποφασιστικά οί άνεπιθύμητες τάσεις της οικονομικής άνάπτυξης, για νά της δοθεί ή ώθηση προς τά εμπρός και νά άνοιξει ό δρόμος σε μεταβολές πραγματικά έπαναστατικές, τό Κόμμα κρίνει άπα-

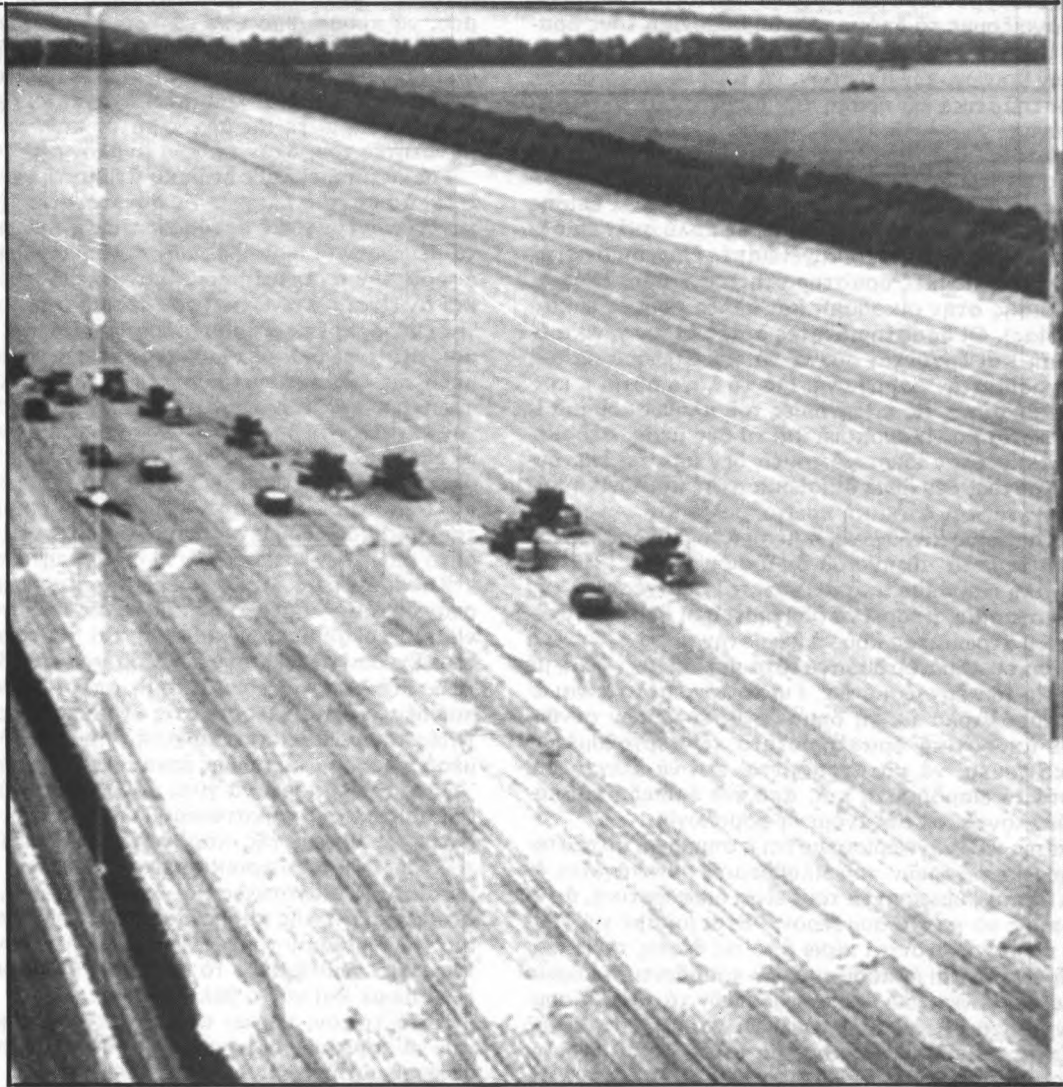
ραίτητη τή συμμετοχή σε αύτή τή διαδικασία όλων των εργαζομένων στρωμάτων και τήν ένίσχυση των κοινωνικών δραστηριοτήτων τους, της ένέργειάς τους και της πρωτοβουλίας τους. Γι' αυτό τό σκοπό θά πρέπει νά δημιουργηθεί μία βαθιά, πλήρης και με άντοχή στο χρόνο συμφωνία των προσωπικών συμφερόντων των εργαζομένων με τά συλλογικά συμφέροντα, και των συλλογικών συμφερόντων με τά προσωπικά συμφέροντα, και των συλλογικών συμφερόντων με τά κοινωνικά.

Η κοινωνική πολιτική συμπεριλαμβάνει τή διαχείριση από τό Κόμμα και τό Κράτος της κοινωνικής δομής της χώρας. Πρόκειται για τόν έλεγχο της θέσης και των σχέσεων των κυριωτέρων κοινωνικών ομάδων. (...) Για νά μπορέσει ή κοινωνία νά άναπτυχθεί κανονικά, πρέπει τά βασικά συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων νά συμπίπτουν. Άλλά σήμερα αυτό δέν άρκει. Οί μηχανισμοί οικονομικής διαχείρισης που είναι συνδεδεμένοι με τήν κοινωνική πολιτική του Κόμματος, έχουν σκοπό νά συντονίσουν και νά κατευθύνουν τά διάφορα συμφέροντα των διοικήσεων, των τομέων της έθνικης οικονομίας, των περιοχών, των διαφόρων τύπων επιχειρήσεων και κατηγοριών πληθυσμού. Η κοινωνική δομή με τήν εύρεία έννοια περιλαμβάνει άκόμα και άλλες ύποδιαιρέσεις: έπάγγελμα, ειδίκευση και θέση των εργαζομένων στήν ιεραρχία, κατάσταση εργασίας (εργάτες του δημόσιου τομέα, φοιτητές, γυναίκες στο σπίτι, συνταξιούχοι, ιδιώτες επιχειρηματίες), δημογραφικές ιδιαιτερότητες. Κάθε ομάδα όρίζεται σε σχέση με ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της θέσης της στήν κοινωνία: τύπος εργασίας, θέση της στον οικονομικό και κοινωνικό σχεδιασμό, σημασία και δομή των εισοδημάτων, τόπος κατοικίας ή έθνότητα στήν όποία άνήκει. Κάθε ομάδα έχει έτσι τά ιδιαίτερα συμφέροντά της και ό στόχος της πολιτικής είναι νά τά κάνει νά συμπέσουν άφ' ενός μεταξύ τους και άφ' έτέρου με αύτά της κοινωνίας.

Τό πρόγραμμα του ΚΚΣΕ άναφέρει τέσσερις βασικούς στόχους της κοινωνικής πολιτικής: Σημαντική βελτίωση των συνθηκών ζωής και εργασίας των σοβιετικών πολιτών, νά εφαρμοστεί με μεγαλύτερη πληρότητα και σε όλα τά επίπεδα ή άρχή της κοινωνικής δικαιοσύνης, νά μειώσει τίς άποστάσεις άνάμεσα στις τάξεις και τά κοινωνικά στρώματα και νά έξαφανίσει τή βασική διάκριση μεταξύ πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, και μεταξύ πόλεων και ύπαιθρου, νά βελτιώσει τίς έθνικές σχέσεις και νά ένισχύσει τήν άδελφική φιλία μεταξύ των λαών των έθνοτήτων της ΕΣΣΑ. Όλοι αυτοί οί στόχοι συνδέονται βέβαια μεταξύ τους: οί μόν συνιστούν τούς ύστατους σκοπούς της κοινωνικής άνάπτυξης και οί άλλοι είναι τά μέσα αυτών των σκοπών, κατά συνέπεια είναι άναπόσπαστα συνδεδεμένοι με τήν ένεργοποίηση του ανθρώπινου παράγοντα.

Ο στόχος της κοινωνικής δικαιοσύνης σε όλα τά επίπεδα έγινε θερμά άποδεκτός από τό λαό. Πράγματι κατά τή διάρκεια των πενταετών που προηγήθηκαν του ΧΧVII Συνεδρίου του ΚΚΣΕ, συσσωρεύτηκαν πολυάριθμες περιπτώσεις άδικίας σε διάφορους τομείς και οί εργαζόμενοι ύπέφεραν από αυτό. Η καθημερινή πραγματικότητα αυτής της περιόδου παρουσίαζε πολλά στοιχεία άντίθετα με τίς άρχές του σοσιαλισμού. Οί εργαζόμενοι προσέκρουαν συχνά σε διάφορες μορφές κοινωνικής άδικίας και προσπαθούσαν μάταια νά τίς πολεμήσουν μόνοι τους. Αυτό έξηγει έν μέρος τό ότι όρισμένοι από αυτούς άπομακρύνθηκαν από τούς σκοπούς και τίς άξίες της κοινωνίας μας. Γι' αυτό τό λόγο, τό πιό σίγουρο μέσο για νά άποκατασταθεί ή εμπιστοσύνη και ή συμμετοχή των μαζών είναι νά καταπολεμηθούν σοβαρά (και όχι μόνο στα λόγια) αυτά τά άρνητικά φαινόμενα, που είναι δυνατόν νά ξεπεραστούν πέρα από ένα συγκεκριμένο επίπεδο άνάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

Τί άκριβώς έννοούμε με τόν όρο «κοινωνική δικαιοσύνη»; Και έδω επίσης πρέπει νά διακρίνουμε τούς σκοπούς από τά μέσα. Σε ότι άφορά τή μακροπρόθεσμη άνάπτυξη ή εγκατάσταση μιας πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ισότη-

τας για δλους. Αυτό σημαίνει ότι η κατάσταση δλων των κατηγοριών του πληθυσμού πρέπει να είναι ισοδύναμη στο κοινωνικό επίπεδο, αν και η ιδιαιτερότητα των συγκεκριμένων εκφράσεών τους θα διατηρηθεί. Άλλά, για την ώρα, μιλάμε για «σοσιαλιστική» δικαιοσύνη. Είναι άλλωστε και ο δρος που χρησιμοποιείται στα ντοκουμέντα του Συνεδρίου. 'Η κοινωνικοοικονομική διάσταση της σοσιαλιστικής δικαιοσύνης είναι ιδιαίτερα σημαντική όταν πρόκειται να χρησιμοποιήσουμε αποτελεσματικά τον ανθρώπινο παράγοντα στην παραγωγή. Πρέπει να εφαρμόζουμε συστηματικά την αρχή «στόν καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στόν καθένα ανάλογα με την εργασία του». 'Η κοινωνική δικαιοσύνη συνίσταται, πρώτον, στό να ένθαρρυνθούν και να ύποστηρι-

χθούν με κάθε μέσο αυτοί που περισσότερο συνεισφέρουν στην οικονομική ανάπτυξη και ενεργοποιούν για τό σκοπό αυτό όλες τις δυνάμεις τους και όλη τή γνώση τους· και, δεύτερο, να έλεγχθει στό κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο ή κατάσταση εκείνων που πριμοδοτούν τά συμφέροντα του έπαγγέλματός τους, του κλάδου ή της εποχής τους, και έμποδίζουν τήν ανάπτυξη της κοινωνίας.

Τό Κόμμα, στόν άγώνα του για τήν αναδιοργάνωση των σχέσεων παραγωγής και τήν επιτάχυνση της ανάπτυξης της χώρας, μπορεί χωρίς άμφιβολία να στηριχτεί στις μάζες των εργαζομένων στην παραγωγή. "Αν και εργάτες, διευθύνοντες και μηχανικοί κατέχουν διαφορετικές θέσεις και άρα έχουν

καί ιδιαίτερα συμφέροντα πλάι στο κοινό συμφέρον που τους ενώνει, ωστόσο όλους τους αφορά άμεσα ή επιτάχυνση της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, από την οποία εξαρτάται ή γρήγορη άνοδος του επιπέδου ζωής τους. 'Ανάμεσα τους υπάρχουν θερμοί όπαδοί της καινοτομίας, γεμάτοι από πρωτοβουλίες και επιχειρηματικό πνεύμα, αλλά και άτομα περισσότερο παθητικά και με συντηρητική διάθεση. Πρέπει με κάθε μέσο να ενθαρρύνουμε και να υποστηρίξουμε τους πρώτους και να ανοίξουμε το δρόμο στη δημιουργική τους δραστηριότητα, και να δείξουμε στους δεύτερους την ανωτερότητα των νέων κοινωνικών σχέσεων, να τους εκπαιδεύσουμε βάζοντας συστηματικά σε πράξη την αρχή της σοσιαλιστικής δικαιοσύνης.

Πλάι σε αυτούς που συνδέουν πλήρως την προσωπική τους ευημερία με τον δημόσιο τομέα της παραγωγής, ή κοινωνία μας, όπως ήδη παρατηρήσαμε, περιλαμβάνει επίσης ανθρώπους που είναι έτοιμοι να εργαστούν πολύ σκληρά αλλά για δικό τους λογαριασμό (οικογενειακές επιχειρήσεις, ατομικές συμπληρωματικές δραστηριότητες, ομάδες έποχιακής άπασχόλησης στην οικοδομή και άλλες μορφές ευκαιριακής εργασίας). Οί δραστηριότητες αυτές έχουν γενικά ύψηλή απόδοση και έρχονται συχνά να προστεθούν σε μία κανονική εργασία στην παραγωγή. Για τό λόγο αυτό, ή κοινωνία κλείνει με αυτές τις κατηγορίες του πληθυσμού μία ιδιαίτερη συμφωνία που ίκανοποιεί και τά δύο μέρη. Δεδομένου ότι ή εργασία στον ιδιωτικό τομέα δέν απαιτεί επενδύσεις από τό Κράτος, δέν δίνει δικαίωμα στην κοινωνική κάλυψη, συνεπάγεται την ατομική πρωτοβουλία και συνοδεύεται από οικονομικούς κινδύνους, ή μέση άποζημίωση πρέπει να υπερβαίνει άρκετά αυτήν του δημόσιου τομέα. Έντονοι, μία μεγάλη εισοδηματική άνισότητα, σε σχέση με την ένότητα της εργασίας, μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία ενός κοινωνικού στρώματος που να έχει στην κατοχή του ένα τμήμα του έθνικου πλούτου δυσανάλογα μεγάλο σε σχέση με την πλειοψηφία των εργαζομένων. Για τό λόγο αυτό, είναι άπαραίτητο, παράλληλα με τη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για μία άποδοτική δραστηριότητα των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα, να καταγράφονται και να έλέγχονται άυστηρά αυτά τά εισοδήματα και, από ένα επίπεδο και πάνω, να υποβάλλονται σε αυξανόμενη φορολογία.

Πρέπει επίσης να αναγνωρίσουμε ότι ή σημερινή κατάσταση ορισμένων κατηγοριών του πληθυσμού συνεπάγεται άναγκαστικά ότι τά συμφέροντά τους είναι διαφορετικά, άν όχι αντίθετα προς τό γενικό συμφέρον. Έτσι μιλάμε για γραφειοκράτες που όχυρώνονται πίσω από τις θέσεις τους, έπιβραδύνουν ή άκόμη και έμποδίζουν την προοδευτική πορεία της άλλαγής και συνεχίζουν να πριμοδοτούν τά τοπικά συμφέροντα, άν όχι τά προσωπικά τους. Οί παράγοντες αυτού που όνομάζεται παράλληλη οικονομία (μικροί και μεγάλοι κερδοσκόποι, μεταπωλητές και λοιποί μεσάζοντες) πολλαπλασιάζονται. Έπωφελούνται από τις άτέλειες του σημερινού συστήματος διαχείρισης της οικονομίας για να βάλουν στην τσέπη τους άθέμιτα κέρδη σε βάρος του πληθυσμού και του κράτους. 'Ο περιθωριακός τύπος αναφέρει πολλές περιπτώσεις σχέσεων ανάμεσα σε αυτούς τους «εμπόρους» και σε δωροδοκούμενα μέλη του κρατικού μηχανισμού. Αυτό βέβαια δέν έχει τίποτα τό έκπληκτικό: χωρίς την ύπαρξη αυτών των σχέσεων, θά ήταν άδύνατο να πραγματοποιηθούν με τρόπο σίγουρο και με διάρκεια τά άθέμιτα αυτά κέρδη.

Σε αυτές τις συνθήκες τό κράτος δέν μπορεί προφανώς να βάλει ως στόχο να αύξήσει ίσομερώς την ίκανοποίηση των άναγκών όλων των στοιχείων της κοινωνικής δομής. Μία ίσχυρή κοινωνική πολιτική συνεπάγεται μία συστηματική διαφοροποίηση ανάμεσα στην αύξηση της ευημερίας των κατηγοριών του πληθυσμού που συμμετέχουν στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη της χώρας και συνεισφέρουν ενεργά στην επιτάχυνσή της, και σε αυτές τις κατηγορίες που, αντίθετα, την έπιβραδύνουν και συνεισφέρουν λιγότερα στην κοινωνία, στο άτομικό και στο συλλογικό επίπεδο. Είναι χάρη

σε αυτή τη διαφοροποίηση που ή κοινωνική πολιτική γίνεται «πολιτική».

Η πρόοδος της σοβιετικής κοινωνίας από την άποψη της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι προφανής. Διαπιστώνεται από την πολιτική και έπιστημονική φιλολογία και άναπτύσσεται στα ντοκουμέντα του Συνεδρίου. 'Αλλά τό Κόμμα μας έχει διδάξει να αναλύουμε πρώτα τά προβλήματα που δέν έχουν λυθεί. Γι' αυτό τό λόγο είναι σημαντικό, κατά την άποψή μου, να προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε τους προσανατολισμούς της μελλοντικής ανάπτυξης της σοσιαλιστικής δικαιοσύνης και την ένίσχυσή της στο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο. Ποιοί είναι λοιπόν οι άναγκαίοι όροι για τη συστηματική έφαρμογή της αρχής «στόν καθένα άνάλογα με τις ίκανότητές του, στόν καθένα άνάλογα με την εργασία του»;

Για να μπορεί κάθε ένήλικο άτομο της κοινωνίας να εργάζεται άσκώντας πλήρως τις δυνατότητές του πρέπει να συγκεντρώνονται τρεις προϋποθέσεις: ή πρώτη συνίσταται στο να μειωθούν οι διαφορές των συνθηκών «έκκίνησης» σε ότι αφορά την ανάπτυξη των ίκανοτήτων του καθενός, όποια και άν είναι ή κοινωνική του θέση ή ό τόπος που ζει. Για να γίνει αυτό, πρέπει ή προσχολική παιδεία να είναι της ίδιας ποιότητας σε όλα τά ιδρύματα, πρέπει να έξομοιωθεί τό επίπεδο της διδασκαλίας που παρέχεται σε όλα τά σχολεία της πρωτεύουσας, των έπαρχιακών πόλεων ή της ύπαιθρου, με την επιτάχυνση της ανάπτυξης όσων έχουν μείνει πίσω, και να εξασφαλιστούν ίσες ευκαιρίες για όλους τους νέους σε ότι αφορά την άπόκτηση ενός ενδιαφέροντος επαγγέλματος, με καλό επίπεδο ειδίκευσης, και κοινωνικό κύρος. Δέν χρειάζεται να καταδειχθούμε τη δυσκολία ενός τέτοιου καθήκοντος, αυτό όμως δέν μειώνει την άναγκαιότητά του.

Κατά δεύτερο λόγο, πρέπει να κατανεμηθούν οι θέσεις στον δημόσιο τομέα της παραγωγής σε συνάρτηση με τό δυναμικό εργασίας του καθενός και τις πρακτικές ιδιότητές του. Σχεδόν τό 30% των εργαζομένων στη βιομηχανία και τό 70% στη γεωργία είναι άκόμη άπλοί χειρωνακτες πράγμα που δέν αντιστοιχεί ούτε στις άνάγκες τους ούτε στις ίκανότητές τους. Έχει πρωταρχική σημασία να μειωθεί με κάθε μέσο ή φυσική, κοπιώδης εργασία που δέν άπαιτεί ειδίκευση. 'Αλλά αυτό μπορεί να γίνει μόνο με άργούς ρυθμούς. Έχει σημασία επίσης να κατανεμηθούν σωστά οι εργαζόμενοι στις διάφορες θέσεις της παραγωγής, κατευθύνοντας, κυρίως, τους περισσότερο προικισμένους σε θέσεις που άπαιτούν περισσότερες ίκανότητες και ύπευθυνότητες. Τό ύπάρχον σύστημα κατανομής και μετακίνησης του δυναμικού στα πλαίσια του δημόσιου τομέα της παραγωγής δέν επιτρέπει να εκπληρωθεί σωστά αυτό τό καθήκον, άρα πρέπει να τό ξαναεξετάσουμε και να τό βελτιώσουμε.

Κατά τρίτον, πρέπει τέλος όλες οι κατηγορίες εργαζομένων να παρέχουν τό μέγιστο των δυνατοτήτων τους. Για τους έργατες αυτό σημαίνει να εξαφανιστούν οι ύποχρεωτικές παύσεις και οι περίοδοι δουλειάς με μανιώδεις ρυθμούς που έναλλάσσονται με περιόδους πλήρους άπραξίας: για τους οικονομικούς ύπεύθυνους, σημαίνει την άπουσία κακοπραίρετης διοικητικής κηδεμονίας και ίκανοποιητική άνεξαρτησία και ύπευθυνότητα: για τους έρευνητές της έθνικης οικονομίας, τό δικαίωμα να διεξάγουν την έρευνά τους όπως αυτοί θεωρούν καλύτερο και τη δυνατότητα να παίρνουν τά μέτρα που επιβάλλονται στο πλαίσιο των άρμοδιοτήτων τους. Τά άτομικά και τά κοινά συμφέροντα φαίνονται να συναντιώνται σε αυτό τό επίπεδο, αλλά ή πρακτική έφαρμογή των αρχών αυτών ξεσηκώνει πολλές δυσκολίες και άπαιτεί πολύ χρόνο και προσπάθειες.

Όλα αυτά άφορούν (χωρίς ωστόσο να έξαντλούν τό θέμα) τό πρώτο σκέλος της βασικής αρχής του σοσιαλισμού, «σε καθέναν άνάλογα με τις ίκανότητές του». Η έφαρμογή του δεύτερου σκέλους, οι άποδοχές να είναι άνάλογες με την εργασία, άπαιτεί κατ' έμέ, πέντε προϋποθέσεις: τό ύψος του μισθού πρέπει περίπου να αντιστοιχεί στην ποσότητα και την ποιότητα της προσφερόμενης εργασίας και στο κόστος της

ζωής σε κάθε περιοχή· όλες οι μορφές αθέμιτου εισοδήματος πρέπει να εξαφανιστούν και οι αποδοχές στον ιδιωτικό τομέα της παραγωγής πρέπει να είναι δίκαιες στο κοινωνικό επίπεδο· δεν πρέπει να υπάρχει παρά μόνον μία αγορά καταναλωτικών αγαθών σε όλη τη χώρα, δηλ. όλοι οι εργαζόμενοι πρέπει να έχουν εξίσου πρόσβαση σε όλα τα προϊόντα, ή αγοραστική δύναμη του ρουβλιού να είναι ίδια για όλους, όποια και αν είναι η προέλευσή του, και οι τιμές των καταναλωτικών προϊόντων πρέπει να αντιστοιχούν στην αξία τους στην παραγωγή (με εξαίρεση τις αποκλίσεις μεταξύ τιμής και αξίας που αποφασίζονται για κοινωνικούς λόγους)· τα έξοδα για τα παιδιά, τους ηλικιωμένους και τους ανάπηρους πρέπει να μοιράζονται με δίκαιο τρόπο ανάμεσα στο Κράτος και στον πληθυσμό· η δωρεάν παροχή ενός καταναλωτικού αγαθού ή μιας υπηρεσίας πρέπει να δικαιολογείται κοινωνικά.

Η κοινωνική πολιτική του Κόμματος για μία δεδομένη περίοδο περιέχεται στο κοινωνικό του πρόγραμμα που με τη σειρά του αποτελείται από ένα ελάχιστο και ένα μέγιστο πρόγραμμα. Το πρώτο, που περιλαμβάνεται γενικά στα πενταετή plána, έχει σαν σκοπό να απαντήσει στις πιο πιεστικές ανάγκες του πληθυσμού, να επιλύσει τα πιο επείγοντα προβλήματα και να διορθώσει τις πιο κραυγαλέες ανισότητες στην κατανομή των υλικών και κοινωνικών αγαθών. Τα βασικά στοιχεία αυτού του προγράμματος περιέχονται στα ντοκουμέντα του 27ου Συνεδρίου, και αποτελούν συνέχεια στις διατάξεις του σχεδίου οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της ΕΣΣΔ για την περίοδο 1986-1990. Προβλέπεται βελτίωση των συνθηκών εκπαίδευσης των νέων γενεών, ανάπτυξη του υλικού και του εξοπλισμού των ιδρυμάτων γενικής και τεχνικής εκπαίδευσης, και βελτίωση του συστήματος επαγγελματικού προσανατολισμού. Οι συνθήκες εργασίας, ο χαρακτήρας και το περιεχόμενό της, πρέπει να υποστούν βαθείς μετασχηματισμούς· οι σημαντικότερες αποκλίσεις στις αποδοχές πρέπει να εξαφανιστούν. Τέλος, θεωρείται πρωταρχικό να βελτιωθεί η κυκλοφορία των καταναλωτικών αγαθών και ο τομέας των υπηρεσιών.

Το δωδέκατο pláno προβλέπει επίσης μία σειρά μέτρων που προορίζονται να βελτιώσουν την κατάσταση των προσώπων χωρίς απασχόληση (συνταξιούχοι, ανάπηροι, παλιοί πολεμιστές, βετεράνοι της εργασίας και μητέρες). Τα αποθεματικά για την κοινωνική κατανάλωση θα αυξηθούν γρηγορότερα από τα κεφάλαια για την άμειβή της εργασίας. Τα συμπληρωματικά αυτά μέσα θα επιτρέψουν να αυξηθεί η κατασκευή κατοικιών, να αναπτυχθούν οι δραστηριότητες και η οργάνωση των δήμων και κοινοτήτων, καθώς και η υγεία, η εκπαίδευση και η σοσιαλιστική κουλτούρα. Το κοινωνικό πρόγραμμα του δωδέκατου plάνου είναι λοιπόν πολύ φορτωμένο. Έξάλλου δεν μπορεί προφανώς να επιλύσει όλα τα προβλήματα που συνεπάγεται η σοσιαλιστική δικαιοσύνη.

Για να προκαλέσουν τη συμμετοχή των μαζών σε όλες τις όψεις της κοινωνικής ζωής, χρειάζονται μέτρα πιο σύνθετα, συγχρόνως πιο δύσκολα στην εφαρμογή, και που απαιτούν μεγαλύτερη εμβάθυνση. Αποτελούν το αντικείμενο του μακροπρόθεσμου κοινωνικού προγράμματος που θα επιτρέψει την κατάκτηση των βασικών στόχων του σοσιαλισμού, να πραγματοποιήσει την πλήρη κοινωνική δικαιοσύνη σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, και να δημιουργήσει τις απαραίτητες συνθήκες για να άνοιξει μέσα στους κόλπους της κοινωνίας ή προσωπικότητα του κάθε ατόμου όποια και αν είναι η κοινωνική του ένταξη. Τα ντοκουμέντα του 27ου Συνεδρίου του ΚΚΣΕ διαγράφουν το περίγραμμα αυτού του προγράμματος και δίνουν τις βασικές κατευθύνσεις του. Άλλα πρίν προχωρήσουμε στην εφαρμογή του θα πρέπει να σκεφτούμε ακόμη πάνω σε πολύάριθμα ζητήματα, για τα οποία οι ειδικοί δεν έχουν καταφέρει ακόμη να συμφωνήσουν (...).

Δεδομένου του περιορισμένου πλαισίου αυτού του άρθρου διάλεξα να αναφερθώ μόνο σε δύο από αυτά τα προβλήματα λόγω της επικαιρότητας και της πολυπλοκότητάς τους. Το πρώτο αφορά τους ποιοτικούς μετασχηματισμούς της δομής

της απασχόλησης στην παραγωγή.

Μία από τις βασικές ανάγκες της κοινωνίας μας είναι να επιταχύνει αισθητά την τεχνική και επιστημονική πρόοδο, γεγονός που θα επιφέρει βαθείς μετασχηματισμούς της δομής της απασχόλησης στην εθνική οικονομία. Η χειρωνακτική, ελάχιστα ειδικευμένη εργασία σύντομα θα εκδιωχθεί και θα αντικατασταθεί με όλο και γρηγορότερους ρυθμούς από μία εργασία ειδικευμένη, μηχανοποιημένη ή ακόμη και αυτοματοποιημένη. Αυτό άπαντα εν μέρει στην αυξανόμενη ανάγκη των εργαζομένων για πιο ενδιαφέρουσα απασχόληση. Αυτό όμως επίσης θα αφήσει χωρίς δουλειά εκατομμύρια εργάτες με μικρή ειδίκευση. Πρέπει λοιπόν από τώρα, αφενός να εκτιμηθεί με ακρίβεια ο αριθμός των απαραίτητων απολύσεων κατά επαγγελματική κατηγορία, κλάδο και περιοχή και αφετέρου να βρεθεί το καλύτερο από κοινωνική και οικονομική άποψη μέσο για την επανένταξη αυτών των εργατών στην παραγωγική διαδικασία.

Σε μία πρώτη περίοδο το καθήκον αυτό θα διευκολυνθεί από την υποαπασχόληση του εξοπλισμού των περισσότερων κλάδων της βιομηχανίας και από την ανάγκη εργατικών χεριών στην οικοδομή, τη γεωργία και άλλους τομείς εξωτερικούς της παραγωγής: οι κενές θέσεις στην εθνική οικονομία εκατοντάδες χιλιάδες αν όχι σε εκατομμύρια. Άλλα η ανακατανομή των εργαζομένων ανάμεσα στους τομείς, τις επιχειρήσεις, τις λειτουργίες, τις πόλεις και τις περιοχές θα συνοδευτεί από πολλές δυσκολίες στο κοινωνικό επίπεδο. Η έντατικοποίηση της αναδόμησης της απασχόλησης θα απαιτήσει μία επαγγελματική και γεωγραφική κινητικότητα πολύ σημαντική και μία ψυχολογική προσαρμογή από κατηγορίες εργαζομένων που χαρακτηρίζονται ιστορικά από μεγάλη σταθερότητα. Αυτό θα απαιτήσει χρόνο και είναι κατά συνέπεια πιθανόν ότι οι περιφερειακές και κατά τομέα ανισότητες στη ζήτηση και την προσφορά της εργασίας θα αυξηθούν. Ωρισμένοι κλάδοι ή περιοχές δεν θα διαθέτουν ικανοποιητικό αριθμό εργατικών χεριών, ενώ συγχρόνως άλλου ορισμένες ομάδες του πληθυσμού θα δυσκολεύονται να βρουν δουλειά. Για να ελαττωθούν στο μέγιστο αυτές οι ανισότητες πρέπει, έγκαιρα, να καθοριστούν ποιές κατηγορίες εργαζομένων θα θιγούν από αυτή την αναδόμηση, να οργανωθεί ή ανακλωθεί τους και να σχεδιαστεί ή επανένταξή τους στην παραγωγή.

Οι εργαζόμενοι που είναι λιγότερο χρήσιμοι στην εργατική κοινότητα, αδιάφοροι για τα καθήκοντά τους και για την ποιότητα της παραγωγής, και οι όποιοι συμμετέχουν λίγο στις κοινωνικές δραστηριότητες, χωρίς να μιλήσουμε για τους τεμπέληδες και τους μέθυσοις, χωρίς αμφιβολία θα είναι οι πρώτοι που θα πρέπει να αλλάξουν κλάδο, πόλη ή περιοχή. Αυτό θα επιτρέψει να αυξηθεί η αξία που η κοινωνία αποδίδει στην απασχόληση στο δημόσιο τομέα της παραγωγής, να ενισχυθεί η πειθαρχία και να βελτιωθεί η ποιότητα της εργασίας. Ωστόσο δεν αποκλείεται να υπάρξουν δυσκολίες και για την επανένταξη στην παραγωγή εντιμών και ευσυνειδητών εργαζομένων, οι όποιοι όμως δεν διαθέτουν μόρφωση και δεν μπορούν να ανακυκλωθούν (π.χ. άτομα που πλησιάζουν στη σύνταξη, μητέρες πολυπρόσωπων οικογενειών). Θα πρέπει να τους παρασχεθεί μία υλική και κοινωνική βοήθεια, κυρίως αναπτύσσοντας την άμειβομενη εργασία στο σπίτι, την ευέλικτη ή μερική απασχόληση των μητέρων, τις κοοπερατίβες και τις οικογενειακές επιχειρήσεις, καθώς και δημιουργώντας ευνοϊκές προϋποθέσεις για έθελουσία έξοδο στη συνταξιοδότηση (...).

Θά ήθελα, από την άλλη να προσεγγίσω τα προβλήματα που θέτει η αναγκαιότητα για βαθιά μεταρρύθμιση του συστήματος άμειβής της εργασίας στην εθνική οικονομία, των λιανικών τιμών των καταναλωτικών αγαθών και των υπηρεσιών, καθώς και των μηχανισμών κατανομής των αγαθών των κοινωνικών καταναλωτικών άποθεμάτων. Η αναγκαιότητα αυτής της μεταρρύθμισης εξηγείται καταρχήν από τη βαθιά δυσαναλογία ανάμεσα στο μέτρο της εργασίας και το

μέτρο των εισοδημάτων για πολλές επαγγελματικές κατηγορίες, δεύτερον, από τις συχνά αδικαιολόγητες, από κοινωνική και οικονομική άποψη, αποκλίσεις ανάμεσα στις τιμές και στις διατιμήσεις των καταναλωτικών προϊόντων και την αξία τους στην παραγωγή, και, τρίτον, από την απουσία κριτηρίων αρκετά συγκεκριμένων και τεκμηριωμένων που να αποφασίζουν για τη δωρεάν παροχή ενός αγαθού ή μιας υπηρεσίας.

Η σημερινή διαδικασία για τη βελτίωση του συστήματος άμοιβών επιτρέπει μόνο τη διόρθωση των πιο κραυγαλέων ανισοτήτων. Οι λιγότερο σημαντικές αποκλίσεις ανάμεσα στην εργασία και στην κατανάλωση εξακολουθούν να συσσωρεύονται και θα καταλήξουν να παραμορφώσουν τελείως το σύστημα των μισθών στη χώρα. Για αυτό το λόγο δεν αρκεί να το βελτιώνουμε και να το διορθώνουμε αποσπασματικά αλλά πρέπει να το επανεξετάσουμε συνολικά. Για να γίνει πρέπει όχι μόνο να προσδιορίσουμε θεωρητικά τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των διαφόρων μορφών εργασίας και της

άμοιβής τους και κατόπιν να τις διορθώσουμε στην πράξη, αλλά επίσης να διαθέτουμε τους οικονομικούς πόρους που θα επιτρέψουν να αυξηθεί ο μισθός χωρίς να προκληθεί βλάβη στους δέ. Ο πιο αποτελεσματικός και γρήγορος τρόπος για να φτάσουμε σε αυτό το ζητούμενο είναι να μεταρρυθμίσουμε το σύστημα των λιανικών τιμών και τις συνθήκες παροχής υπηρεσιών.

Γιατί όμως πρέπει να μεταρρυθμίσουμε το σύστημα των τιμών στην κατανάλωση, όταν αυτό που επανεξετάζουμε είναι η άμοιβή της εργασίας; Γιατί αυτοί οι δύο μοχλοί είναι στην πραγματικότητα στενά συνδεδεμένοι, στο βαθμό που ο ένας χρησιμεύει στη διανομή και ο άλλος στην αναδιανομή των ατομικών εισοδημάτων του πληθυσμού, ενώ και οι δύο μαζί προσδιορίζουν το συνολικό όγκο της κατανάλωσης. Στην κατανομή σύμφωνα με την εργασία, ξέρουμε ότι «κάθε παραγωγός λαμβάνει ατομικά, αφού γίνουν οι απαραίτητες εκπτώσεις, τό ακριβές ισοδύναμο αυτού που έδωσε στην κοινωνία» (Κ. Μάρξ, Φρ. "Ενγκελς). Ο μισθός είναι λοιπόν τό

ισοδύναμο της εργασίας σε χρήμα, και οι τιμές τό ισοδύναμο σε χρήμα των αγαθών που διαθέτουν οι εργαζόμενοι. Όταν η τιμή των προϊόντων είναι πολύ διαφορετική από την αξία τους στην παραγωγή, τότε υπάρχει κρυφή αναδιανομή εισοδημάτων με κριτήρια που άφορούν την ατομική κατανάλωση και όχι την εργασία. Το σοσιαλιστικό κράτος έχει συχνά προσφύγει σε αυτή τη διαδικασία για κοινωνικούς σκοπούς. Έτσι, τα αυτοκίνητα, τα προϊόντα πολυτελείας, τα κρασιά και τα οίνοπνευματώδη πωλούνται, για τελειώς ευνόητους λόγους, πιά ακριβά από την αξία τους, ενώ τα βιβλία, οι δίσκοι και τα παιδικά είδη πωλούνται πιά φτηνά, με στόχο να γίνουν προσιτά σε όλους και να ενθαρρυνθεί η αγορά τους.

Άλλα ή απόκλιση ανάμεσα στην αξία και στην τιμή δέν είναι πάντα δικαιολογημένη. Άς πάρουμε για παράδειγμα τό κρέας και τά γαλακτοκομικά προϊόντα, των οποίων οι τιμές πώλησης διατηρούνται από τό κράτος σε ένα επίπεδο πολύ πιά χαμηλό από τό συνολικό κόστος. Τά συγκροτήματα πού άσχολούνται με τή μεταποίηση του κρέατος και τά γαλακτοκομικά εργοστάσια αγοράζουν τά ζώα και τό γάλα σε τιμή πού επιτρέπει στά κολχός και στά σοβχός να κερδίσουν από τήν παραγωγή τους. Πουλάνε μετά τά μεταποιημένα προϊόντα τους στις επιχειρήσεις διανομής σε μιά τιμή πολύ πιά χαμηλή. Η διαφορά, τής τάξης των 40 έως 50 δισεκατομμυρίων ρουβλιών δηλ. τό ισόποσο των μισθών όλου του ενεργού πληθυσμού για ένα μήνα, αναλαμβάνεται από τόν κρατικό προϋπολογισμό. Τελικά ένα μεγάλο τμήμα των κοινωνικών αποθεμάτων κατανάλωσης δέν διανέμεται σε σχέση με τήν εργασία, αλλά ως επιχορήγηση σε αυτούς πού αγοράζουν τά προϊόντα αυτά από τά κρατικά καταστήματα. Έξάλλου σε πολλές περιοχές υπάρχει ακόμη έλλειψη κρέατος και γαλακτοκομικών προϊόντων. Στην ύπαιθρο και στις μικρές πόλεις τά περισσότερα καταστήματα τροφίμων ανήκουν σε κοοπερατίβες και οι τιμές τους είναι συχνά υψηλότερες από αυτές των κρατικών καταστημάτων. Θά ήταν προφανώς πιά δίκαιο να πουλιώνται τό γάλα και τό κρέας σε συνάρτηση με τό πραγματικό τους κόστος και να επιτρέπεται έτσι σε όλες τις κατηγορίες του πληθυσμού να τό άποκτούν στις ίδιες συνθήκες.

Οι τιμές δέν άντανακλούν επίσης τις ποιοτικές διαφορές του ίδιου προϊόντος. Στην ΕΣΣΔ, ή διάκριση αυτή είναι χαμηλότερη από ότι στις άλλες σοσιαλιστικές χώρες, πράγμα πού σημαίνει ότι σε μās τά προϊόντα άνωτερης ή χαμηλότερης ποιότητας πωλούνται αντίστοιχα πιά φτηνά και πιά ακριβά από τό κόστος παραγωγής τους. Αυτό εξηγεί τή σπανιότητα των προϊόντων άνωτερης ποιότητας, τήν ξεχωριστή τους θέση στην παραγωγή, τή συχνή εξαφάνισή τους από τήν ελεύθερη πώληση, τήν προδιάρθεσή τους για ειδικές μορφές διανομής ακόμη και για κερδοσκοπία. Τό σύστημα έχει σαν συνέπεια μιά αναδιανομή των εισοδημάτων προς όφελος των στρωμάτων του πληθυσμού πού έχουν άμεση ή έμμεση πρόσβαση σε αυτά τά προϊόντα και μπορούν να τά αγοράσουν στις προτεινόμενες τιμές.

Δέν πρέπει επίσης να ξεχάσουμε τις σημαντικές διαφοροποιήσεις στην τιμή ενός προϊόντος άνάλογα με τόν τόπο πού πουλιέται. Επιβεβαιώνουν στην πράξη τήν υπαρέξη πολλών αγορών πού διαφέρουν στο εύρος, τήν ποιότητα και τήν τιμή των προϊόντων τους. Καταρχήν, οι διάφορες μορφές έμπορίου θά έπρεπε να άλληλοσυσμπληρώνονται για τό καλό των καταναλωτών. Άλλά οι διάφορες κοινωνικές ομάδες δέν έχουν τήν ίδια δυνατότητα πρόσβασης σε όλα τά κανάλια διανομής, πράγμα πού δημιουργεί μιά ειδική μορφή κοινωνικής άνισότητας και συνεπάγεται διαφοροποιήσεις άνάλογα με τις άγορές στην αγοραστική δύναμη του ρουβλιού. Τό σύστημα όμως άμοιβής τής εργασίας βασίζεται στην «ισότητα όλων των ρουβλιών» στην κατανάλωση. Οι αντίφασεις αυτές καταστρέφουν τήν κοινωνική ίσορροπία του συστήματος άποδοχών των διαφόρων κατηγοριών εργαζομένων και μειώνουν τήν άποτελεσματικότητα τής ύλικής τόνωσης τής εργασίας.

Τρίτον, πιά είναι τά κριτήρια πού επιτρέπουν τήν άπόφαση για τή δωρεάν παροχή ενός προϊόντος ή μιάς ύπηρεσίας; Καταρχήν είναι οι κοινωνικοοικονομικές λειτουργίες πού άποδίδονται, άφενός, στην κατανομή σύμφωνα με τήν εργασία, και, άφετέρου, στά κοινωνικά άποθέματα κατανάλωσης. Έτσι, από μιά άποψη πρέπει να εξασφαλιστεί στον καθένα ένα κοινωνικό έλάχιστο από αυτά τά άποθέματα, συγκεκριμένα μιά κατοικία και οι ύπηρεσίες τής εκπαίδευσης και τής ύγείας. Πέρα από αυτό τό έλάχιστο, ή κατανάλωση των αγαθών και των ύπηρεσιών επιβαρύνει τόν πολίτη. Θά μπορούσε βεβαίως να σκεφτεί κανείς άλλα κοινωνικοοικονομικά κριτήρια για τήν άπόφαση τής δωρεάν παροχής ενός αγαθού.

Όστόσο, τά κριτήρια αυτά συχνά σαρώνονται στην πράξη από θεωρήσεις πολύ περισσότερο ύλικές: όρισμένα προϊόντα πωλούνται κανονικά (μεταξύ άλλων, τρόφιμα, ρούχα, παπούτσια, είδη οικιακής χρήσεως και έπιπλα) ενώ άλλα παρέχονται δωρεάν ή σε πολύ χαμηλές τιμές (κατοικία, εκπαίδευση, ύγεια κ.λπ.). Η πρακτική αυτή παρουσιάζει πολλά μειονεκτήματα. Καταρχήν περιορίζει τεχνητά τό εύρος των προϊόντων πού οι άνθρωποι μπορούν να άποκτήσουν με τόν μισθό τους, και άρα μειώνει τό ενδιαφέρον τους να εργαστούν έντονα και άποτελεσματικά. Είναι δύσκολο να εξηγήσουμε, π.χ., γιατί ένας εργαζόμενος ειδικμένος πού άμοιβεται καλά μπορεί να αγοράσει έναν πλήρη οικιακό έξοπλισμό, έπιπλα, ψυγείο, τηλεόραση, αλλά πρέπει να περιμένει χρόνια για να πάρει ένα διαμέρισμα να τά εγκαταστήσει. Οι κοοπερατίβες κατασκευής κατοικιών είναι έδω για να λύσουν αυτή τήν αντίφαση, αλλά στην πραγματικότητα ή ύπαρξή τους κάνει τήν κατάσταση ακόμη πιά συγκεκριμένη και τά κριτήρια τής δωρεάν παροχής ακόμη πιά άόριστα.

Η δωρεάν παροχή αγαθών και ύπηρεσιών πού λείπουν έντονα (όπως ή εκπαίδευση και ή ύγεια) συνεπάγεται άναγκαστικά τήν σπατάλη και κατά συνέπεια αδένει ακόμη περισσότερο τή σπανιότητά τους. Ένας όρισμένος αριθμός πρακτικών αναπτύσσεται τότε, όπως ή κερδοσκοπία στις κρατικές κατοικίες, ή υπενοικίαση σε ψηλές τιμές των κατοικήσιμων έπιφανειών πού δέν χρησιμοποιούνται, ή ακόμα ή άντάλλαγή διαμερισμάτων πού συνοδεύεται από τήν πληρωμή σημαντικών ποσών. Όταν οι ύπηρεσίες πληρώνονται και ή τιμή ενός αγαθού είναι ή ίδια για όλη τή χώρα όλα αυτά τά άρνητικά εξαφανίζονται.

Τέλος, οι κοινωνιολογικές έρευνες δίχουν ότι ή δωρεάν παροχή όρισμένων αγαθών χάρη στα κοινωνικά άποθέματα κατανάλωσης είναι προς όφελος κυρίως των καλύτερα άμοιβομένων κατηγοριών του πληθυσμού (...). Για όλους αυτούς τούς λόγους, μου φαίνεται λοιπόν άναγκαίο να αναπτυχθεί ό τομέας των άμοιβομένων ύπηρεσιών, να αύξηθούν τά ένοίκια, πού πρέπει επίσης να άντανακλούν με σαστότερο τρόπο τήν κατάσταση και τή θέση των κατοικιών.

Όλα αυτά τά ποσά πού οι πολίτες θά πληρώσουν στο Κράτος θά τούς επιστραφούν με τή μορφή αύξήσεων στους μισθούς, συντάξεις, ύποτροφίες. Αυτό θά άντιπροσωπεύει δεκάδες δισεκατομμύρια ρούβλια πού θά θέσουν στη διάθεση του Κράτους τούς άπαραίτητους πόρους για τήν ουσιαστική μεταρρύθμιση του συστήματος των μισθών (...).

Η επίλυση όλων των προβλημάτων πού αναφέραμε θά άποτελέσει ένα ισχυρό μέσο για τήν κινητοποίηση του ανθρώπινου παράγοντα, θά φράξει τό δρόμο σε άνεπιθύμητες τάσεις και θά επιταχύνει ουσιαστικά τήν κοινωνική και οικονομική άνάπτυξη τής σοβιετικής κοινωνίας.

Δημοσιεύτηκε στο *Temps Modernes*, ειδικό τεύχος URSS en Transparence, Σεπτ. 1987.

Η Τατιάνα Ζασλάβσκαγια είναι κοινωνιολόγος, μέλος τής Ακαδημίας Έπιστημών τής ΕΣΣΔ.

Μετάφραση από τά γαλλικά Έλένη Καλαφάτη.

Ἡ περεστρόικα κι ἐμεῖς

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Ἐμεῖς οἱ ἀριστεροί, ὄλων τῶν ἀποχρώσεων, τάσεων, ιδεολογικῶν διαφοροποιήσεων καὶ πολιτικῶν ἀντιπαλοτήτων, βρεθήκαμε σύμφωνα τὸν τελευταῖο καιρὸς στὸ ὅτι ἡ περεστρόικα, μέ τίς κοσμογονικές ὅπως λέγεται ἀλλαγές πού προωθεῖ στήν ΕΣΣΔ, εἶναι μιὰ διαδικασία κατ' ἀρχὴν θετική. Καί ποῦ στηριχθήκαμε γι' αὐτὴ τὴ νέα μας πεποίθηση πού ἀντικαθίστᾶ καί καταργεῖ συνάμα παλιότερες, τείνοντας νά πάρει τὴ θέση τῆς ἀκράδαντης πίστεως — καινούρια γυαλιστερὴ χάντρα στὸ παλιὸ κομπολόι;

«Ὅσα λέγαμε ἀπὸ χρόνια» — «εἶναι μιὰ ἢ ἀλήθεια» οἱ δύο ὄψεις τοῦ ιδεολογισμοῦ

Γιὰ πολλοὺς ἀριστεροὺς ὅ,τι συμβαίνει στήν ΕΣΣΔ, «ὅ,τι συμβαίνει ἐκεῖ», εἶναι πάντα θετικό. Καί ὁ σταλινισμός — ἡ τρομοκρατία, ἡ γραφειοκρατία πού ἐπέβαλε, οἱ μαζικές ἐκκαθαρίσεις, τὰ ἐγκλήματα — καί τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετό του: ἡ καταδίκη τοῦ σταλινισμοῦ, ἡ καταδίκη τῆς προσωπολατρίας, ἡ καταδίκη τῶν ἐπὶ Στάλιν «παραβιάσεων τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητας», ἡ ἀποκατάσταση τῶν θυμάτων τοῦ σταλινισμοῦ. Καί ὁ χρουτσοφισμός καί τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετό του, ἡ μακρὰ περίοδος τοῦ μπρεζνιεφισμοῦ πού τὸν διαδέχθηκε. Καί ὁ μπρεζνιεφισμός καί ἡ ἀκριβῶς ἀντίθετή του περεστρόικα πού σήμερα τὸν καταδικάζει ὡς σύστημα διεφθαρμένο καί περίοδο «στασιμότητας» τῆς σοβιετικῆς κοι-

νωνίας. Καί ἡ σωτήρια ἐπέμβαση σέ Τσεχοσλοβακία - Ἄφγανιστάν ἀλλὰ καί ἡ ἀπὸ ἐπίσημα πλέον σοβιετικὰ χεῖλη σημερινὴ καταδίκη αὐτῆς τῆς μπρεζνιεφικῆς ἐπιθετικῆς πολιτικῆς. Καί ἡ μονολιθικότητα τοῦ χθές καί ὁ πλουραλισμός τοῦ σήμερα. Στους ἀρειμάνιους τῆς ιδεολογικῆς καθαρότητας καί προπαντὸς στους εὐσεβεῖς πιστοὺς τοῦ ἀλάθητου τῆς ὀποιας, καί ἐκάστοτε, σοβιετικῆς ἡγεσίας, ὅπως παλιότερα τὰ πάντα ἦταν θαυμάσια καί θαυμαστά στήν ΕΣΣΔ — τί εὐημερία, τί πολιτισμός, τί δημοκρατία, τί ἀσφάλεια, τί ροδαλὸς σοβιετικὸς ἄνθρωπος —, ἂν καί ἐξ οἰκείων τὰ βέλη, καμιά ἐντύπωση δέν προξενεῖ ὅτι πρέπει νά ἐνστερνισθοῦν τίς διαπιστώσεις τῆς περεστρόικα, γιατί πάλι ἦταν οἱ σοβιετικοὶ αὐτοὶ πού τοὺς εἶπαν ὅτι ὑπάρχουν προβλήματα, στασιμότητα, συγκεντρωτισμός, διαφθορά καί ἀνελευθερία. Αὐτοὶ δέν ἤξεραν τίποτε. Εἶναι σαφές. Ἄνεξάρτητα ἀπὸ ἀντιφάσεις καί κλονισμοὺς πού προκαλοῦν αὐτές οἱ περιπέτειες τῆς ὀρθοδοξίας, ἡ περεστρόικα εἶναι πράγμα θετικό, παρόλο πού ἀνατρέπει ὅ,τι πίστευαν μέχρι χθές προχθές. Εἶναι μιὰ πίστη πού ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ἀλάθητο τῆς σοβιετικῆς ἡγεσίας ἀκόμη κι ὅταν αὐτὸ τὸ ἀλάθητο δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ κατηγορηματικὴ ἀναγνώριση καί προσπάθεια ἀνασκευῆς τοῦ προηγούμενου, δικοῦ του, ιστορικοῦ λάθους. Καί ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη δέν βάζει ἰδιαίτερα προβλήματα ἀναγνώρισης καί κατανόησης. Εἶναι πράγματι διάφανη. Λαμπρὸ παράδειγμα ἐτούτου τοῦ ἀκράιου ιδεολογισμοῦ ὁ Ριζοσπάστης καί ὁ τρόπος πού ὑποδέχεται τὴν περεστρόικα.

“Αν στην μιά άκρη του ιδεολογισμού βρίσκεται η πίστη στο άλαθτο της σοβιετικής ήγερσης, στην άλλη του άκρη θα συναντήσει κανείς την πεποίθηση ότι στην ΕΣΣΔ υπήρχαν μέν προβλήματα σοβαρά αλλά τώρα μπήκε το νερό στ’ αύλακι. Αυτή η επαναφορά της πρώτης σοσιαλιστικής δύναμης στον κόσμο στο σωστό δρόμο, η πορεία για την άποκατάσταση των ιδεωδών του σοσιαλισμού που επιχειρείται με την περεστρόικα και η συνακόλουθη πεποίθηση ότι πρόκειται για μιά στροφή που παίρνουν τα πράγματα κατ’ αρχήν θετική, χαρακτηρίζει το σύνολο των δυνάμεων που αναγνωρίζονται στον τόπο μας ως ανανεωτική άριστερά. Μετά δε την άποκατάσταση των θυμάτων της σταλινικής τρομοκρατίας και ιδιαίτερα του Τρότσκι ίδιες, είναι σέ γενικές γραμμές, και οι πεπονηθείσες που πρυτανεύουν σέ όλα τά εν ζωή τροτσικιστικά ρεύματα. ‘Αφού, λοιπόν, μπήκε τό νερό στ’ αύλακι μέ τή διαφάνεια, τήν άποκατάσταση τής ιστορικής αλήθειας, τήν άποκατάσταση τής σοσιαλιστικής νομιμότητας, τήν έλευθεροτυλία, τόν πλουραλισμό, τό σεβασμό τών άτομικών έλευθεριών, τήν άπογραφειοκρατικοποίηση, τό διαχωρισμό κόμματος και κράτους και τόν ύμνο στον «άνθρώπινο παράγοντα» που ή περεστρόικα φαίνεται νά προωθεί, τώρα, «δσα λέγαμε από χρόνια», εισπράττοντας τίς λιοδορίες του δόγματος, γίνονται πραγματικότητα. Και επιπλέον τό σοβιετικό μοντέλο μπορεί νά μήν είναι τό καλύτερο του κόσμου, μπορεί νά μήν κάνει για μās, πάντως είναι καλό γι’ αυτούς και έν πάση περιπτώσει είναι ένα βήμα για τήν ανανέωση του σοσιαλισμού. ‘Όπως κάποτε, δέν πάνε πολλά χρόνια, εκείνη ή φοβερή «έννοια» τής προσωπολατρίας «έρμηνευε» τήν ιστορία τής σοβιετικής κοινωνίας από τήν ‘Επανάσταση του ‘Οκτώβρη και μετά, έπιρρίπτοντας τίς ευθύνες για τήν ιστορική παρέκκλιση στο πρόσωπο του Στάλιν και μέ βάση αυτή τήν «έρμηνεία» έδινε άπάντηση σέ όλα τά προβλήματα, όπως, λοιπόν, τότε οι άριστεροί έμπιστευθήκαν τήν έρμηνευτική «έννοια» τής προσωπολατρίας, έτσι και τώρα ή περεστρόικα γίνεται ή νέα θεωρητική και έρμηνευτική βάση για τήν κατανόηση τής σοβιετικής κοινωνίας, για τήν επαναστατικοποίηση του σοβιετικού πολιτικού και κοινωνικού συστήματος. ‘Η συνάφεια και συνέχεια τής «καταδικής τής προσωπολατρίας» και τής περεστρόικα είναι σαφής.

Παραμένει, βέβαια, πάντοτε μιά σκιά στην όλη ιστορία. Και στη μιά και στην άλλη περίπτωση έγινε οικονομία μιάς μαρξιστικής, μιάς ιστορικής ανάλυσης τής ιστορίας τής ΕΣΣΔ, που νά άποκαθιστά τήν έρμηνευτική και τήν πολιτική προτεραιότητα τής ταξικής πάλης. Παρατηρούμε έπομένως τήν επιφάνεια τών πραγμάτων, στηριζόμαστε στις προφάνειες και τίς ταυτολογικές κρίσεις και συνεχίζουμε άκάθεκτοι μέσα στη θολούρα και τήν άδιαφάνεια. Εδύλωτο παράδειγμα έτούτου του ιδεολογισμού ή *Αύγη*, άν και οι αντίστοιχες πεπονηθείσες που εκφράζει πάνε πολύ πέρα από τόν πολιτικό χώρο στον όποιο άπευθύνεται και, υποτίθεται, καλύπτει ή έφημερίδα αυτή. Γιατί τό σημαντικότερο είναι ότι σέ επίπεδο κοινής γνώμης και λαϊκών παραστάσεων σχηματίζεται ή πεπονηση μιάς περεστρόικα που διορθώνει τά κακώς κείμενα, άπτή άπόδειξη ό φιλειρηνισμός του Γκορμπατσώφ που άποχρέωσε τόν Ρήγκαν νά καταστρέψει τούς Πέρσιγκ-Κρούζ άπό δέχθηκε νά καταστραφούν και οι δικοί του SS20

Τό γεγονός ότι, παρά τή θρυλούμενη διαφάνεια, έλάχιστα γνωρίζουμε οι άριστεροί για τόν σοβιετικό κοινωνικό σχηματισμό —γιατί οι ίδιοι οι Σοβιετικοί πολίτες έλάχιστα πράγματα γνωρίζουν για τή χώρα τους, τή χώρα τής πιό πυκνής άδιαφάνειας για πολλές δεκαετίες—, τό γεγονός ότι οι πεπονηθείσες διαμορφώνονται μέ μόνη τροφή τήν τρέχουσα έφημεριδογραφία, διόλου δέν κλονίζει τή σιγουριά τών σημερινών άποκρυσταλλώσεων τής ‘Αριστεράς για τήν ΕΣΣΔ. Και κατά συνέπεια έλάχιστα βαραίνει στην πλάστιγγα πώς μιά τέτοια πνευματική τροφοδότηση μπορεί νά λειτουργήσει δημιουργικά στις αναζητήσεις για τήν έπικαιρότητα και τή βιωσιμότητα τής κομμουνιστικής έπαγγελίας, στο τί γίνεται, τελικά, μέ μās εδώ, μέ τό δικό μας καπιταλισμό και τή δική μας προσδοκία για τό σοσιαλισμό.

Περεστρόικα και δυτικοευρωπαϊκή άριστερά: ή εξομάλυνση μιάς σχέσης

Διότι είτε τό θέλουμε είτε όχι ή σχέση μας, ή σχέση τών άριστερών όλων τών τάσεων και άποχρώσεων τής ευρωπαϊκής άριστεράς και τής δικιάς μας, μέ τά συμβαίνουντα κάθε φορά στην ΕΣΣΔ, ή θετική ή άρνητική άποτίμηση τών εκεί έξελίξεων και μονιμότερων καταστάσεων, σέ τελευταία ανάλυση, άντανακλά και προοιωνίζεται τίς αντίληψεις που επικρατούν στην ευρωπαϊκή άριστερά για τή δική της στρατηγική, για τό δικό της σοσιαλιστικό δράμα. «*Η σχέση μέ τίς σοσιαλιστικές χώρες*», σημείωνε παλιότερα ή Ροσάνα Ροσάντα,¹ «*τίς επαναστάσεις που έγιναν άλλοι, εδώ και πενήντα χρόνια, άποτελούν τμήμα τής ιστορίας τής ευρωπαϊκής άριστεράς, μιάς άριστεράς που δέν έχει κάνει τή δική της επανάσταση*».

‘Ό,τι συμβαίνει εκεί, καλό ή κακό, εδώ και δεκαετίες επηρεάζει βαθύτατα τίς άριστερές συνειδήσεις κι αυτό όχι γιατί υπάρχει κάποιο είδους έγγενους τύφλωσης, αλλά, γιατί στή Ρωσία έγινε ή πρώτη άντικαπιταλιστική επανάσταση, ήταν τό πρώτο μέρος όπου οι «κάτω» τόλμησαν νά νικήσουν, και νίκησαν, τούς «άπό πάνω» και δεύτερο γιατί εκεί ήττήθηκε ή φαιά πανούκλα του ναζισμού. ‘Ετσι, για κάθε άριστερό ή πίστη ότι κάπου άλλοι ή εργατική τάξη είχε άνατρέψει τόν καπιταλισμό και οίκοδομούσε τό σοσιαλισμό, ή πίστη δηλαδή ότι τό σοσιαλιστικό δράμα μπορεί νά γίνει πραγματικότητα, τόν ένέπνεε και τόν τροφοδοτούσε ιδεολογικά, τόν κρατούσε ένεργό στα χαρακώματα του άντικαπιταλιστικού άγώνα μιά και στον δικό του τόπο τά πράγματα πηγαιναν από ήττα σέ ήττα, από τό κακό στο χειρότερο.

Νά λοιπόν δύο γεγονότα, τά σημαντικότερα του είκοστού αιώνα, που άκόμη και τώρα, στο τέλος του, εξακολουθούν νά γράφουν ιστορία. ‘Αλλά για τήν περεστρόικα μιλάμε, όχι για τήν ιστορία τών ευρωπαϊκών κινημάτων. ‘Υπενθυμίζοντας όμως τίς ιστορικές σχέσεις τής ευρωπαϊκής άριστεράς μέ τήν ΕΣΣΔ, θέλω νά τονίσω προκαταβολικά ότι ή συζήτηση για τήν περεστρόικα είναι μιά συζήτηση *υποχρεωτική* όχι μόνο γιατί υπάρχει όλο αυτό τό ιστορικό φορτίο πίσω μας, αλλά, κυρίως, και ως εκ τούτου, διότι έντάσσεται στή γενικότερη *αναζήτηση προοπτικών για τή δική μας άριστερά*. ‘Η διαφορετικά: ‘Αν ή περεστρόικα είναι στροφή θετική τουτο σημαίνει ότι και σέ μās κάπως έτσι θά έχουν τά πράγματα, κάπου κατά κεί βλέπουμε νά άχνοδιαφάνεται, άν όχι τό μοντέλο του δικού μας σοσιαλισμού, τουλάχιστο ή γενική γραμμή πλεύσης, ό γενικός ιδεότυπος τής σοσιαλιστικής κοινωνίας για τήν όποία άγωνιζόμαστε. ‘Ετσι συνέβαινε και παλιότερα. Για παράδειγμα ή ιστορική φάση τής άντισταλινικής κριτικής που έγκαινιάσε τό 20ο συνέδριο του ΚΚΣΕ τό 1956, ένω από τή μιά μεριά ήταν καταδίκη και έξορκισμός του «σταλινικού μοντέλου», από τήν άλλη μεριά ήταν έγκατάσταση τής ευρωπαϊκής άριστεράς σέ μιά νέα προβληματική για τό μέλλον του σοσιαλισμού σέ ρήξη μέ τίς αντίληψεις ή τά δόγματα που είχαν διαμορφωθεί στα χρόνια τής Γ’ Διεθνούς, στον άντιφασιστικό πόλεμο και στή διάρκεια του ψυχρού πολέμου. ‘Υπενθυμίζω άπλώς τή συνάφεια και τή συμμετρία του δόγματος τής «ειρηνικής συνύπαρξης» που προβάλλεται από τήν ΕΣΣΔ μετά τό 20ο συνέδριο και τής στρατηγικής του «ειρηνικού περάσματος στο σοσιαλισμό», ιδεολογικό όρίζοντα τών δυτικοευρωπαϊκών κομμάτων μετά τό 1956, καθώς και τή συνακόλουθη στρατηγική τών διαρθρωτικών άλλαγών.

Πρόδηλες είναι και οι σημερινές αναλογίες. ‘Η περεστρόικα ένω άρνητικά θεμελιώνει τήν άντισταλινική - άντιμπερζινική κριτική άπορρίπτοντας μιά προοπτική που άκόμη και κομμουνιστικά κόμματα δέν διστάζουν νά χαρακτηρίσουν χρεωκοπημένη και όλοκληρωτική, ταυτόχρονα προσημείνει μιά νέα προβληματική για τήν άνάπτυξη τής άριστεράς, ένα νέο σοσιαλιστικό σχέδιο. Δέν είναι δύσκολο νά τό διαπιστώσει κανείς: ή αναγνώριση του άτομικού κέρδους, τής άγοράς ως ρυθμιστικού παράγοντα τής οικονομίας, ή άναγνώριση τής έλεύθερης, άτομικής ή συνεταριστικής έπι-

χείρησης, ή απελευθέρωση του πιστωτικού συστήματος, ή μερική έστω παραδοχή του «σιδηρού νόμου της αξίας», ή εισαγωγή της άρχης της ανταγωνιστικότητας, όλες αυτές οι νεόφαντες για την ΕΣΣΔ αρχές που προωθεί ή περεστρόικα συμβαδίζουν με ανάλογες αντιλήψεις που πρυτανεύουν σχεδόν σε όλες τις σημερινές τάσεις της ευρωπαϊκής άριστερας ως αρχές οργανώτριες του σοσιαλιστικού τους σχεδίου. Αυτές οι αρχές που εγκαθιδρύει ή περεστρόικα στην ΕΣΣΔ δέν αποτελούν πιά πρόκληση για την ευρωπαϊκή άριστερα είναι στοιχεία συμβατά με τό δικό της σοσιαλιστικό σχέδιο, διαρθρωτικά του στοιχεία. "Αν τό δυτικοευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα με τις άτομικές ελευθερίες, τόν πολιτικό πλουραλισμό και τόν κοινοβουλευτισμό δύσκολα συμβαδίζει με τό σοβιετικό πολιτικό σύστημα του μοναδικού κόμματος, του συγκεντρωτισμού και της συγκεντροποίησης της εξουσίας ή τήν ισχύή διάσταση του κράτους δικαίου, τή δυσαρμονία αυτή καλείται νά τήν διευθετήσει ή επίκληση τών έθνικών ιδιομορφιών και ή προσήλωση της ευρωπαϊκής άριστερας στις δημοκρατικές αρχές: έμεις έδω στή Δύση δέν έχουμε ούτε τήν προϊστορία της τσαρικής υπανάπτυξης ούτε τήν ιστορία του σταλινικού ολοκληρωτισμού. "Αρα σε μάς θά είναι «άλλωδς». "Αλλωστε ή προοδευτική αναγνώριση και στήν ΕΣΣΔ του κοινωνικού και πολιτικού πλουραλισμού — οι ένθερμοι όπαδοί της περεστρόικα στή Δύση θά τονίσουν με έμφαση πόσα σημαντικά και θετικά βήματα πρός τήν κατεύθυνση αυτή έχουν γίνει μόλις μέσα σε τρία χρόνια —, ή ελευθεροτυπία, ή κατάρτηση τών στρατοπέδων συγκέντρωσης και άναγκαστικής έργασίας, ή απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων, ή κατάρτηση της τρομοκρατίας, ή αναγνώριση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι — τό είδαμε έμπρακτα στήν περίπτωση έθνικών κινητοποιήσεων στή Βαλτική και στήν Αρμενία— αποτελούν άδιάψευστες άποδείξεις μιάς πορείας που, αν δέν μπορεί νά ανατρέψει εν μιά νυκτί καταστάσεις δεκατιών, ώστόσο, τείνει νά συνδέσει σοσιαλισμό και ελευθερία, σοσιαλισμό και δημοκρατία. Δέν τονίζει ό Γκορπατσώφ καθημερινά τήν ανάγκη του βαθύτερου δυνατού έκδημοκρατισμού; Τί διαφορετικό λέμε και έμεις έδω στή Δύση; Δέν λέμε ότι ό σοσιαλισμός ή θά είναι δημοκρατικός ή δέν θά υπάρξει καθόλου;

Είναι φανερό λοιπόν ότι υπάρχει ένας έναρμονισμός της περεστρόικα με τήν δυτικοευρωπαϊκή άριστερή σκέψη και πρακτική ή, αντίστροφα, ένας έναρμονισμός της δυτικοευρωπαϊκής σοσιαλιστικής ιδεολογίας με τήν περεστρόικα, όπου τά άριστερα ρεύματα και κόμματα της Δυτικής Εϋρώπης, ιδίως τά άνανεωτικά κομμουνιστικά, μπορούν νά σεμνύνονται ότι έχουν προηγηθεί κατά πολύ τών σοβιετικών μεταρρυθμίσεων και, επομένως, δέν τούς όφείλουν τίποτε. "Όμως, παρά τόν έναρμονισμό και τήν αντίστοιχη εξομάλυνση τών σχέσεων παραμένει ένα έρώτημα ως πρός τόν έτεροχρονισμό τών διαδικασιών. Γιατί, όταν σκέπαζε στήν ΕΣΣΔ ή σκιά του μπρεζνιεβισμού στή Δύση άναπτυσσόταν ή στρατηγική του δημοκρατικού δρόμου, σε ρήξη ακριβώς με τά καθέκαστα του «ύπαρκτου σοσιαλισμού»; "Η εξέγηση δέν είναι βολικό νά άνατεθεί στή θεωρία της «ώριμανσης» τών συνθηκών, στήν υιοθέτηση δηλαδή ενός τρόπου αντιμετώπισης του ιστορικού γίνεσθαι με βάση τά πρότυπα του βιολογικού εξέλικτισμού. Πρέπει επίσης νά ξεπεραστούν τραυματικές εμπειρίες του πρόσφατου παρελθόντος και νά επανορθωθούν όδυνήρες συνέπειες που προξένησε ή άφερεγγυότητα του ύπαρκτου σοσιαλισμού — μία από τις βασικές αιτίες της όπισθοχώρησης τών κομμουνιστικών κομμάτων στή Δύση. Και έδω ό δρόμος της άποσιώπησης και της ευκολίας θά αποτελεεί πηγή αντιφάσεων. Διότι, όσο περισσότερο θά επιδιώκεται ό έναρμονισμός τόσο θά ύποτονίζονται, θά παρακάμπτονται και θά άποσιωπούνται οι παλιότερες διαφορές και διαφοροποιήσεις. Τό ΚΚΕ για παράδειγμα κάθε φορά που τίθεται θέμα κριτικής του παρελθόντος προσπαθεί νά τό άποφύγει χαρακτηρισίζοντας μία τέτοια προσπάθεια ως «παρελθοντολογία».

Πάντως, φιλοσοβιετικές και άνανεωτικές τάσεις μοιάζει

νά συγκλίνουν έμπρός στήν περεστρόικα. Σε πανευρωπαϊκή κλίμακα, Ανατολικής και Δυτικής Εϋρώπης, προδιαγράφεται μία νέα ενιαία άριστερα, ενιαία ως προς τις βασικές στρατηγικές έπιλογές και τούς προγραμματικούς στόχους. Αυτή ή γενική σύγκλιση και ή εξομάλυνση τών διαφορών βρίσκεται και στή βάση της συμφωνίας ΕΑΡ-ΚΚΕ στον τόπο μας που θά ήταν άδιανόητη χωρίς τήν περεστρόικα. Παρά ταύτα οι ιστορικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τών άνανεωτικών και φιλοσοβιετικών τάσεων δέν είναι δυνατό νά ξεπεραστούν ολοκληρωτικά. Οι άνανεωτικές τάσεις της ευρωπαϊκής άριστερας βίωσαν στο έσωτερικό του, τήν κρίση της τελευταίας εικοσαετίας και πήραν πολύ μεγάλες άποστάσεις από τόν ύπαρκτο σοσιαλισμό και από τούς δυτικοευρωπαίους άπολογητές του για τούς όποιους άκόμη και οι σκοτεινότερες στιγμές του μπρεζνιεβισμού αποτελούσαν άγλαίσμα και άπαύγασμα του σοσιαλισμού. Ναί μέν υπάρχει μία κατ' άρχήν σύγκλιση αλλά και οι ιστορικές διαφοροποιήσεις παραμένουν, δέν είναι δυνατό νά γεφυρωθούν ή νά ξεπεραστούν. Και γιατί αυτό;

Από έρώτημα τί είναι επιτέλους ό σοσιαλισμός σε μία νέα κομμουνιστική ιδεολογία

Κατ' άρχήν θά ήταν πολύ χοντροκομμένο νά κατατάξουμε όλα τά ρεύματα, κόμματα και κινήσεις της τελευταίας εικοσαετίας σε δύο παρατάξεις: τούς άνανεωτές από τή μία, τούς φιλοσοβιετικούς από τήν άλλη. Στα διάκενα αυτών τών δύο διακριτικών παρατάξεων έχουν διαμορφωθεί άλλες άριστερές αντιλήψεις που δέν έναρμονίζονται με τις κυρίαρχες: άλλου μέσα στα κομμουνιστικά κόμματα και άλλου έξω από αυτά, άλλου διάχυτα και άλλου συγκεκριμενοποιημένα, άλλου κομμουνιστικής προέλευσης και άλλου από άλλες άριστερές εδαισθησίες, άλλα κατά κανόνα ως προϊόντα τών μεγάλων ιδεολογικών και πολιτικών άμφισβητήσεων και άνακατατάξεων που προηγήθηκαν ή άκολούθησαν τόν Μάη του 1968. Αυτά τά άριστερα ρεύματα δέν μπορούμε νά τά εκλάβουμε ως μία «νέα άριστερα» με διακριτικά χαρακτηριστικά, και άκόμη περισσότερο νά τά ταυτίσουμε με τις όνομαζόμενες άριστερικές τάσεις (μαοϊκές, τροτσικτικές, άναρχοαυτόνομες κ.λπ.). Μπορούμε ώστόσο νά διαπιστώσουμε τήν ανάδειξη μιάς νέας πολιτικής εδαισθησίας και προβληματικής σε ρήξη με τήν παραδοσιακή είτε σοσιαλδημοκρατική είτε κομμουνιστική άριστερα. Αυτή ή νέα εδαισθησία δέν έχει ούτε άσπρη ή οργανωτικά περιγράμματα ούτε μόνιμες πολιτικές άναφορές. "Αλλοι άποτέλεσαν άριστερές ριζοσπαστικές τάσεις μέσα στα κομμουνιστικά κόμματα, άλλοι συναντήθηκαν μέσα στις πρόσκαιρες άριστερικές οργανώσεις της δεκαετίας του '70 και άλλοι στρατεύθηκαν σε ριζοσπαστικά κοινωνικά ή πολιτισμικά κινήματα. "Όλους, ώστόσο, διακατέχει τό έρώτημα τί είναι οι μεταναστατικές κοινωνίες, πόσο σοσιαλιστικός είναι ό «ύπαρκτος σοσιαλισμός». Και μία είναι κατ' άρχήν ή άπάντηση: ρήξη με τις κοινωνίες σοβιετικού τύπου, ρήξη με τόν σοβιετικό μαρξισμό.

Σε παλιότερες εποχές μία τέτοια άναρώτηση που θά έθετε σε άμφισβήτηση τήν επαναστατικότητα της ΕΣΣΔ και του σοβιετικού μαρξισμού — μαρξισμού δηλαδή που είναι ή επίσημη κρατική ιδεολογία της ΕΣΣΔ και τών κομμουνιστικών κομμάτων της Δύσης— δέν ήταν δύσκολο νά καταλήξει και, τελικά, κατέληγε στο νά «παιζει τό παιχνίδι της αντίδρασης και τών ταξικών έχθρών». Είτε τό ήθελε είτε όχι. Τά παραδείγματα επώνυμων διανοητών αλλά και κινήσεων είναι άπειράριθμα ως τά μέσα της δεκαετίας του '60. Στήν καλύτερη περίπτωση όσοι δέν εντάσσονταν στήν κυρίαρχη λογική τών κομμουνιστικών κομμάτων και της ΕΣΣΔ καταδικάζονταν σε μία περιθωριακή ύπαρξη. Για όρισμένους άριστερούς οι άνάγκες που επέβαλαν τή στράτευση στις γραμμές του κομμουνισμού, δηλαδή από τή μία μεριά ή υιοθέτηση της μαρξιστικής προβληματικής και από τήν άλλη ή συμπαρά-

ταξη με τό μαχόμενο για τή χειραφέτησή του προλεταριάτο, όσο περισσότερο ήταν σαφείς και συνειδητοποιημένες τόσο περισσότερο επέβαλαν μιάν άποστασιοποίηση άπέναντι στα δόγματα του σοβιετόφωνου μαρξισμού. Τό δίλημμα συνήθως λυνόταν με τήν όχώρωση σέ έναν άπολιτικό και συνάμα θεωρησιαρχικό, ά-ιστορικό προσανατολισμό πού, όπως έδειξε ό Μερλώ Ποντύ,² άποτελοόσε μιά έπιπλέον «προδοσία» του Μάρξ καθ' όσον ό μαρξισμός είναι άδιανόητος έξω άπό τήν άμεση κοινωνική και πολιτική δράση. Έτσι πολλοί, στό όνομα τής ιδεολογικής καθαρότητας, και τής πίσης στίς θεμελιακές μαρξιστικές θέσεις, βρέθηκαν στό περιθώριο τής ιστορίας. Προσπαθώντας νά άποφύγουν τίς ανεπάρκειες των κομμουνιστικών κομμάτων και τήν έκτροπή τής ΕΣΣΔ βρέθηκαν στα δίχτυα μιάς άπατηλής λογικής πού άκύρωνε κυρίως τό σημείο εκείνο πού για τούς ίδιους άποτελοόσε τή «μεγάλη ρήξη». Διότι ή μεγάλη ρήξη τής κομμουνιστικής έπαγγελίας δέν στηριζόταν σέ ύπαρκτά κοινωνικά κινήματα, σέ ύπαρκτές κοινωνικές δυνάμεις πού θά ήταν δυνατό νά άναδειξουν τήν κομμουνιστική προοπτική. Διότι οι ύπαρκτές προλεταριακές και μη δυνάμεις ήταν στρατευμένες στην κομμουνιστική άριστερά και άκόμη χειρότερα στην σοσιαλδημοκρατική άριστερά πού άπό καιρό είχε νίψει τάς χείρας της και τακτοποίησε όριστικά τούς λογαριασμούς της με τό ζήτημα τής επανάστασης.³

Τά πράγματα άρχισαν νά αλλάζουν στα μέσα τής δεκαετίας του '60 και νά δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για μιά στρατεύση πού δέν θά υπέκυπτε στό δίλημμα ή άπολιτική περιθωριοποίηση και έν τέλει άποστράτευση έν όνόματι τής ιδεολογικής καθαρότητας ή παραδοχή του σοβιετικού σταλινισμού. Δύο ήταν κυρίως οι λόγοι πού άνέδειξαν τή νέα εδαισθησία για τήν όποία μιλοόσα πιό πάνω. Άπό τή μιά μεριά οι άντιαποικιοκρατικές - άντιμπεριαλιστικές επαναστάσεις - Άλγερία, Κούβα, Βιετνάμ - και ιδιαίτερα ή πολιτιστική επανάσταση στην Κίνα, οι όποιες καθώς δέν προέρχονταν άπό τήν ΕΣΣΔ, άντίθετα μάλιστα έρχονταν σέ άντίθεση προς τήν ΕΣΣΔ, θά δώσουν τή δυνατότητα για μιά νέου τύπου στρατεύση και άριστερή έμπνευση πού καταργόσε τό παλιό δίλημμα. Η δεύτερη άντικειμενική συνθήκη πού κυρίως μέτρησε ήταν οι φοιτητικές εξέγέρσεις και οι μεγάλες εργατικές κινητοποιήσεις στην Δυτική Εύρώπη τόν Μάη του 1968. Τώρα πλέον άπτά και όχι θεωρησιαρχικά, έδώ και τώρα, όχι κάπου και άλλου, με ύπαρκτό προλεταριάτο και όχι τό έγκεφαλικό του ύποκατάστατο, μπορεί νά στρατευθεί κανείς στην άντικαπιταλιστική πάλη χωρίς ταυτόχρονα νά υποτάσσεται στα δόγματα του ύπαρκτου σοσιαλισμού. Άντίθετα μάλιστα αυτή ή νέα στρατεύση δξυνε τήν κριτική του σταλινισμού καθώς έπιπλέον ή ΕΣΣΔ χρεώνεται με τήν άμφιλόγημενη στάση της στό Βιετνάμ, τήν είσβολή στην Τσεχοσλοβακία, τά Πολωνικά, τήν πολιτική τής υπερδύναμης. Πολλαπλασιάζονται έτσι τή δεκαετία του '70 τά αναλυτικά και τά πραγματολογικά στοιχεία πού τροφοδοτούν τή νέα στρατεύση και τήν κριτική των κοινωνιών σοβιετικού τύπου.

Οι νέες θεωρητικές κατακτήσεις και ή αναγέννηση του μαρξισμού θά μολιάσουν όχι μόνο τή νέα εδαισθησία αλλά και τίς δυνάμεις τής παραδοσιακής στρατεύσης, θά έλεγα τό σύνολο τής άριστεράς. Θά έγκαταλειφθεί έτσι ό Μάρξ των έγχειριδίων για νά ξαναγυρίσουμε στό μαρξισμό του Μάρξ, θά επικαιροποιηθούν παραποιημένες ή ξεχασμένες μορφές τής μαρξιστικής σκέψης - Γκράμσι, Λαμπριόλα, Λούξεμπουργκ, Τρότσκι, Λούκατις, ύπερρεαλιστές του μεσοπολέμου, Μπένγιαμιν, Σχολή τής Φραγκφούρτης -, θά άναδειχθούν πληθος νέων στοχαστών και μαρξιστών έρευνητών, θά έγκαταλειφθεί ή κοινωνιολογία του εξελικτισμού, ή Ιστορία του θετικισμού, ή φιλοσοφία του ούμανισμού, θά κατανοηθεί ή σημασία των νέων κοινωνικών κινήματων, άρχίζει νά επαναξιολογείται ή σχέση του άνθρώπου με τή φύση, έπισημαίνονται οι κοινωνικοί και οικολογικοί κίνδυνοι άπό τήν «ανάπτυξη» και τόν τυφλό παραγωγισμό, θά τεθούν νέου τύπου προβλήματα για τόν χαρακτήρα του επαναστατικού κόμματος, τήν έσωκομματική δημοκρατία, τή σχέση κόμ-

ματος και κινήματων, θά άπορριφθεί ή θεωρία των σταδίων, ή θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού με δλες τίς στρατηγικές και πολιτικές συνεπαγωγές, θά επαναξιολογηθεί τό ζήτημα των πολιτικών έλευθεριών και θά επιζητηθεί ένας άνέκδοτος συνδυασμός άμεσης και έμμεσης δημοκρατίας, θά τεθεί ή προοπτική τής αυτοδιαχείρισης, θά μορφοποιηθεί ή ευρωκομμουνισμός ως στρατηγική του δημοκρατικού δρόμου και τής πλήρους άνεξαρτησίας άπέναντι στην Σοβιετική Ένωση. Αυτές οι νέες άριστερές - άντικαπιταλιστικές εδαισθησίες τήν εποχή τής μεγαλύτερης τους ανάπτυξης, μέσα άπό μιά περίπλοκη έμπειρία θεωρητικών και πολιτικών διεργασιών, κατάφεραν νά επικαιροποιήσουν τό έρώτημα: *μά τί είναι τέλος πάντων ό σοσιαλισμός και νά καταργήσουν τήν παραδοσιακή άπάντηση (τής άντικομμουνιστικής δεξιάς και τής κομμουνιστικής άριστεράς): σοσιαλισμός είναι ό,τι γίνεται στην ΕΣΣΔ.* Όλα τελικά συμπυκνώνονταν εκεί, στίς σχέσεις Άριστεράς και σοσιαλιστικών χωρών, στην σύνθετη προβληματική μιάς επανάστασης πού δέν έγινε άλλα και πού άπέριπτε τά άποτελέσματα μιάς επανάστασης πού είχε γίνει.

Η σοσιαλιστική βάση και τό άντισοσιαλιστικό έποικοδόμημα

Τό γενικό άντικλειδί πού άνοίγει τήν πόρτα για νά δούμε με περισσότερη ευκρίνεια μέσα άπό τήν άδιαφάνεια πού σκεπάζει τήν πραγματικότητα των σοσιαλιστικών κοινωνιών είναι ή άπόρριψη τής παλιάς πεποίθησης ότι ό σοσιαλιστικός μετασχηματισμός έπιτυγχάνεται με τήν κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής ύστερα άπό μιά έπιτυχημένη επανάσταση, πού δίνει τήν έξουσία στην πεπαιγημένη εκπροσώπηση του προλεταριάτου. Η διαφορετικά, τής πεποίθησης ότι ή κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας συνεπάγεται άναγκαστικά κατάργηση του καπιταλισμού ως τρόπου παραγωγής, συνεπώς και ως πολιτικοκρατικό συστήματος διακυβέρνησης. Αυτή ή έικαζόμενη αυτόματη σχεδόν άντικατάσταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής άπό ένα νέο τρόπο παραγωγής πού όνομάστηκε *σοσιαλιστικός*, κόκκινη κλωστή των επαναστατικών φαντασιώσεων άπό τήν εποχή τής Β' Διεθνούς ως τήν Γ' Διεθνή και τήν μακρά μετασταλινική περίοδο, ήταν ή άδιόσειστη άπόδειξη του σοσιαλιστικού χαρακτήρα των μετεπαναστατικών κοινωνιών, και συνάμα τό ιδεολογικό έρεισμα πού μετέτρεπε σέ βλασφημία και άντικειμενική συνέργεια με τόν ταξικό έχθρό κάθε κριτική προς τό σοβιετικό καθεστώς. Είναι δέ άπολύτως άναγκαίο νά ύπογραμμίσουμε ότι τήν πεποίθηση για τή σοσιαλιστική βάση των χωρών του ύπαρκτου σοσιαλισμού συμερίζονταν άπολύτως τά ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα, άκόμη και τά ευρωκομμουνιστικά, παρόλο πού αυτά τά τελευταία άπέριπταν τό πολιτικό τους έποικοδόμημα ως άναντίστοιχο προς τή βάση του, ως άντιδημοκρατικό, άκόμη και ως όλοκληρωτικό. Κι αυτή ήταν ή σημαντικότερη άντίφαση τής θέσης τους. Γιατί άν τό κοινωνικό είναι καθορίζει τίς μορφές τής συνείδησης ή άν είναι ή οικονομική βάση πού καθορίζει τό άντίστοιχο της πολιτικοκρατικό έποικοδόμημα και τίς μορφές τής ιδεολογίας (Μάρξ) τότε πώς, στην περίπτωση των σοσιαλιστικών χωρών, τό κρατικοπολιτικό έποικοδόμημα είναι τόσο άπειθαρχο, πώς επί 70 χρόνια δέν καταφέρνει νά έναρμονισθεί με τή βάση του; Μήπως τό πρόβλημα βρίσκεται άκριβώς στην ίδια τήν βάση, στίς κοινωνικές σχέσεις και τίς σχέσεις παραγωγής πού τήν άρθρώνουν, μήπως είναι τό είδος των παραγωγικών σχέσεων πού επικρατούν στην βάση πού δέν επιτρέπει και πολύ περισσότερο δέν επιβάλλει τήν ανάπτυξη των σοσιαλιστικών μορφών του κράτους;⁴

Αυτό ήταν τό κύριο έρώτημα πού έθεσαν και πολιτικοποίησαν οι νέες άριστερές εδαισθησίες για τίς όποιες μιλοόσα πιό πάνω. Άλλά ή άντίφαση αυτή πού ήταν άντίφαση τής λογικής και των έπεξεργασιών των ευρωκομμουνιστικών

κομμάτων θά παραμείνει μετέωρη γιά καιρό μέ άνυπολόγιστες πρακτικές συνέπειες γι' αυτά τά ίδια. Θά δούμε πιά κάτω πώς πάει νά λυθεί τώρα στην εποχή τής περεστρόικα και του έναρμονισμού ευρωπαϊκής άριστερας-ΕΕΣΔ. Σημειώνουμε μόνο ότι άν οι νέες τάσεις άνεδειξαν τό έρώτημα τής φύσης τής παραγωγικής βάσης των σοσιαλιστικών κοινωνιών, ώστόσο, γιά λόγους πού έχουν νά κάνουν μέ τή γενικότερη καθίζηση του άριστερου κινήματος τή δεκαετία του '80, χωρίς νά έχουν εξαφανισθεί ύποχώρησαν και οι ίδιες σέ σημαντικό βαθμό, τόσο πού σήμερα καθώς εξέλισσονται οι διαδικασίες του έναρμονισμού, νά μήν είναι σέ θέση νά άντισταθούν δραστικά και άποτελεσματικά.

Ή «σοσιαλιστική» συσσώρευση

Άς δούμε όμως συνοπτικά πώς έχει τό πράγμα. Σύμφωνα μέ τόν Μάρξ, τό κεφάλαιο δέν είναι ένα πράγμα πού άν αλλάξει ιδιοκτήτη αλλάζει και ο χαρακτήρας του αλλά μιά σχέση άνάμεσα στους ανθρώπους, στους παραγωγούς των υλικών άξιών και τους κατόχους των χρηματικών μέσων, μιά σχέση πού ενώ παίρνει τή νομική μορφή τής ατομικής ιδιοκτησίας άπορρέει από ένα τεράστιο ιστορικό παραγωγικό πολιτισμό του οποίου ή πεμπτοσία είναι ένας συγκεκριμένος τύπος συσσώρευσης, άναπαραγωγής κεφαλαίου και κοινωνικών σχέσεων. Μέ άλλα λόγια, στό βαθμό πού διατηρούνται οι διαδικασίες τής συσσώρευσης, έστω και άν καρπωτής τής ύπεραξίας δέν είναι ένας ατομικός κεφαλαιούχος αλλά τό κράτος, ή κεφαλαιοκρατική δομή διατηρείται μέ όλα τά συνεπαγόμενα και τίς προϋποθέσεις, όπως ή εκμετάλλευση τής εργατικής δύναμης και οι μυθοποιητικές λειτουργίες του μισθού.⁴ Διότι ο μισθός, όπως έδειξε ο Μάρξ, στό καθεστώς τής μισθωτής εργασίας, δέν πληρώνει παρά ένα μέρος τής εργασίας, ένα μεταβλητό και έλαττωμένο μέρος, του οποίου τό ύψος καθορίζει ο συσχετισμός δυνάμεων μεταξύ εργατικής τάξης και κατόχων των μέσων παραγωγής.

Στήν ΕΕΣΔ ή μορφή μισθός - μισθωτή εργασία και οι διαδικασίες συσσώρευσης - εκμετάλλευσης δέν άλλαξαν μετά τήν επανάσταση ούτε τά 70 χρόνια πού πέρασαν από τότε, παρόλο πού δέν υπάρχει ατομική ιδιοκτησία και ατομική κάρπωση τής ύπεραξίας. Ίσως και δέν μπορούσαν νά αλλάξουν, πράγμα γιά τό όποιο συνηγορούν οι συγκρούσεις στην ΕΕΣΔ τή δεκαετία του '20 και ή επί Λένιν καθιέρωση τής Νέας Οικονομικής Πολιτικής. Τό σημαντικότερο όμως δέν είναι ότι οι προσιδιάζουσες στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής σχέσεις επέζησαν άναπαραγόμενες αλλά ότι δέν άποτελούσαν πλέον πρόβλημα. Και δέν άποτελούσαν πρόβλημα διότι, όπως δίδαξε ο σταλινισμός, θεωρήθηκε ότι ξεπεράστηκαν, ότι ή οικονομική βάση του νέου καθεστώτος είναι πλέον έκατά τά έκατό σοσιαλιστική, μάλιστα επί Κροϋτσεφ άναγγέλθηκε ότι μέσα σέ μιά εικοσαετία ή ΕΕΣΔ θά ξεπερνούσε και τό μεταβατικό στάδιο του σοσιαλισμού και θά έμπαιναν στό στάδιο του κομμουνισμού. Αυτά θά γίνονταν τή δεκαετία του 1980!!! Γι' αυτό και ή άνακίνηση τέτοιου τύπου προβλημάτων, τόσο στην ΕΕΣΔ όσο και έξω από αυτή, θεωρήθηκε ότι προέρχεται από τίς τάξεις του ταξικού έχθρου. Νά λοιπόν μιά από τίς άντικειμενικές βάσεις τής σταλινικής τρομοκρατίας, αλλά και τής μακρόχρονης «έθελουφλίας» τής κομμουνιστικής άριστερας. Ποιός θά μπορούσε νά πεί σέ ένα Κνίτη ότι 70 χρόνια μετά τήν επανάσταση διατηρούνται στην ΕΕΣΔ άκόμη βασικές καπιταλιστικές δομές και δέν θά εισέπραττε άραυτα τά έπίχειρα τής κακίας του;

Έτσι λοιπόν ή κατάργηση τής ατομικής ιδιοκτησίας, ενώ άποτελεί άναγκαία συνθήκη γιά τήν έναρξη τής διαδικασίας μετάβασης από τον καπιταλιστικό πρός ένα νέο παραγωγικό πολιτισμό πού ονομάζεται κομμουνιστικός, δέν στοιχειοθετεί ένα ιδιόζοντα τρόπο παραγωγής, τον σοσιαλιστικό όπως είπαν. Δέν υπάρχει σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής εφόσον διατηρούνται οι εκμεταλλευτικές σχέσεις, ή μισθωτή

εργασία, ή συσσώρευση. Τό πρόβλημα, φυσικά, δέν είναι οι χρησιμοποιούμενες λέξεις, αλλά ή πραγματικότητα στην όποια άναφέρονται οι λέξεις. Διότι ο ονομαζόμενος σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής, ενώ βασίζεται και αυτός στις διαδικασίες συσσώρευσης, άρα στις διαδικασίες εκμετάλλευσης τής εργατικής δύναμης, ενώ οι διαδικασίες τής συσσώρευσης ενισχύονται μέ τή μεταφορά πλεονασμάτων (ή και μή πλεονασμάτων) από τον γεωργικό στό βιομηχανικό τομέα, όπως επίσης και μέ τήν άμεση ή έμμεση άπόσπαση εισοδημάτων από τους παραγωγούς άξιών στό κράτος (φορολογία) ταυτόχρονα άποκρύπτει αυτές τίς καπιταλιστικές σχέσεις. Ή άπόκρυψη άρχισε από τότε πού ο Προεμπραξένσκυ ονόμασε τήν συσσώρευση στην ΕΕΣΔ «σοσιαλιστική».⁵ Τό έπίθετο έμοιαζε μέ έξορκισμός. Ήταν όμως ο έξορκισμός πού θά στηρίξει όλο τό ιδεολογικό οικοδόμημα του σταλινισμού έστω και άν ο Προεμπραξένσκυ εκτελέστηκε. Τό γεγονός δέ ότι στις σοσιαλιστικές κοινωνίες έμπαινε ένα όρισμένο όριο στην εργατική εκμετάλλευση, πράγμα πού σέ σχέση μέ τό άστικό καθεστώς άντιστοιχούσε σέ μιά δικαιότερη κατανομή του εισοδήματος, δέν άναιρούσε ούτε θεωρητικά ούτε πρακτικά τήν εκμεταλλευτική φύση τής «σοσιαλιστικής» συσσώρευσης. Άλλωστε στον καπιταλιστικό κόσμο, μέ τήν επικράτηση του κενσινισμού, ή δικαιότερη κατανομή των εισοδημάτων ή ή έπιστροφή μέρους των εισοδημάτων στό κοινωνικό σύνολο μέσα από τους θεσμούς του κράτους προνοίας, καταργούσε σέ μεγάλο βαθμό αυτό τό ύποτιθέμενο συγκριτικό πλεονέκτημα των σοσιαλιστικών κοινωνιών.

Οι σοσιαλιστικές κοινωνίες όμως, σίγουρες γιά τή σοσιαλιστική τους βάση, έχοντας νά άντιμετωπίσουν μιά κατάσταση ένδειας και πραγματικής ύναπείτης των παραγωγικών τους δυνάμεων, υιοθέτησαν πλήρως τό βιομηχανικό μοντέλο, τήν άρχή τής πάσης θυσία άνάπτυξης τής βιομηχανίας. Θέλησαν δηλαδή νά συμπυκνώσουν σέ ένα ή δύο πενταετή πλάνα μιά όλόκληρη ιστορική διαδικασία πού στον καπιταλιστικό κόσμο πραγματοποιήθηκε μέ τή βιομηχανική επανάσταση στη διάρκεια πολλών δεκαετιών. Συνέπεια: τό χάσμα πόλη-ύπαιθρος διευρύνθηκε, πριμοδοτήθηκαν τά διοικητικά μοντέλα και οι καταπιεστικοί μηχανισμοί άπόσπασης των εισοδημάτων (άποκουλακοποίηση - βίαιη κολλεκτιβοποίηση), μονιμοποιήθηκαν οι άυταρχικές και συγκεντρωτικές μέθοδοι όργάνωσης τής παραγωγής, γιγάντωσε ή γραφειοκρατία, τό χάσμα κυβερνώντων κυβερνωμένων όπως και τό χάσμα χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας μεγάλωσε. Άναπαράχθηκαν δηλαδή τά βασικά δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ενώ παράλληλα, ή άποσιώπηση αυτού του θεμελιακού προβλήματος, ενός προβλήματος άλλαγής του τρόπου παραγωγής πού δέν μπορούσε νά λυθεί ούτε βολонταριστικά ούτε μέσα σέ έλάχιστο χρονικό διάστημα, στέρησε και τό κόμμα και τήν εργατική τάξη από τά πολιτικά και τά ιδεολογικά μέσα νά τό άντιμετωπίσουν. Έτσι ή μέν εργατική τάξη και ή άγροτιά, ύπιστάμενες τήν εκμετάλλευση και τήν καταπίεση, άνέπτυξαν μηχανισμούς παθητικής, ένίοτε και ενεργητικής άντίστασης, μέ άποτέλεσμα τή φθορά του παραγωγικού έξοπλισμού και κυρίως τήν άπελπιστικά χαμηλή παραγωγικότητα, τό δέ κόμμα και τό κράτος, όργανο αυτής τής εκμεταλλευτικής και καταπιεστικής σχέσης, άνέπτυξε στό έπακρο τήν καταστολή γιά νά ύπερασπισθεί τά προνόμια των νέων διευθυντικών - εκμεταλλευτικών τάξεων πού άναπτύσσονταν στό έδαφος των σχέσεων, πού ονομάζονταν αλλά δέν ήταν σοσιαλιστικές.

Οι σοσιαλιστικές κοινωνίες, λοιπόν, έξακολούθησαν και μετά τήν προλεταριακή επανάσταση νά είναι ταξικές και δυνατές τέτοιες ή ταξική πάλη συνεχίστηκε μέ μορφές ύπόγειες και διαθλασμένες δεδομένου ότι τό πολιτικό της σύστημα και οι κυρίαρχες διευθυντικές τάξεις κατέστειλαν τίς άμεσες μορφές τής, μέ κύριο πολιτικό και ιδεολογικό εργαλείο τήν τρομοκρατία των πολιτών — άμεση και αίματηρή στά χρόνια του σταλινισμού, έμμεση αλλά έξίσου δραστική στά

χρόνια του μπρεζνιεφισμού. Ο πανθομολογούμενος σήμερα ακόμη και από επίσημα σοβιετικά χείλη κάθετος διαχωρισμός μεταξύ κρατών - κόμματος και κοινωνίας των παραγωγών - πολιτών αποτελεί συνέπεια αυτής της μακρόχρονης τρομοκρατίας.

Η άλλη πλευρά της ίδιας εκμεταλλευτικής διαδικασίας είναι η υπερεκμετάλλευση και η καταλήστευση των περιοχών των εθνικών μειονοτήτων που συνθέτουν τη Σοβιετική Ένωση: Ουκρανία, Καύκασος, Ουζμπεκιστάν, Βαλτική, Αρμενία, Γεωργία κ.λπ. Οι περιοχές αυτές χρησίμευσαν σαν αποικίες απ' όπου εξαγόταναν πρώτες ύλες, φθηνή εργατική δύναμη, τα μεγάλα αποθέματα του σοβιετικού στρατού σέ έμψυχο υλικό με αποτέλεσμα μία εξαιρετικά άνισομερη ανάπτυξη των σοβιετικών δημοκρατιών και συνάμα την οικολογική καταστροφή της περιφέρειας της όποιας μία μόνο ένδειξη ήταν τό Γσερνμπιλ⁶. Τό άλλο αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν ή λανθάνουσα, και τώρα πλέον άνοιχτή, εθνική ή εθνικιστική αντίδραση των μειονοτήτων που διεκδικούν την άνεξαρτησία και την άρση της κοινωνικής και πολιτικής ήγεμονίας της κεντρικής (ρωσικής) εξουσίας.

Δέν θά πρέπει επίσης, νά μήν πάrouμε ύπόψη ότι ή εκμεταλλευτική σχέση και ή «σοσιαλιστική» συσσώρευση, μετά τόν πόλεμο επεκτάθηκε στό σύνολο των χωρών ευθύνης του συμφώνου της Βαρσοβίας. Ο καταμερισμός εργασίας που έπιβλήθηκε στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και ή στρατιωτικοπολική ήγεμονία της ΕΣΣΔ πάνω σ' αυτές δέν είναι εκδήλωση ήγεμονισμού και πολιτικής υπερδύναμης όπως συνήθως λέγεται. Ο ήγεμονισμός και ή πολιτική των μπλόκ που μπλοκάρει την πολιτική έχουν τις κοινωνικές τους άφετηρίες, τους κοινωνικούς τους στόχους, δέν είναι ένα άφηρημένο πρόβλημα διεθνούς πολιτικής χωρίς κοινωνικούς προσδιορισμούς. Η πολιτικοστρατιωτική κυριαρχία της ΕΣΣΔ πάνω στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, τηρουμένων των αναλογιών, δέν ήταν παρά ή έμμεση αποικιοποίηση των χωρών αυτών, ό μηχανισμός μεταφοράς πλεονασμάτων προς την ΕΣΣΔ που ίσχυροποιούσαν τη σοσιαλιστική συσσώρευση. Η εξέγερσεις της Ουγγαρίας τό 1956, ή άνοιξη της Πράγας στην Τσεχοσλοβακία και κυρίως των εργατών της Πολωνίας είχαν πάντοτε μία διάσταση κοινωνική, ήταν μία ειδική μορφή διεθνοποιημένης ταξικής σύγκρουσης που στόχο είχε τις ντόπιες κυρίαρχες ομάδες και τόν σοβιετικό επικυρίαρχο. Εκεί άλλωστε βρίσκεται και ή βασική αίτια της ανάπτυξης στην ΕΣΣΔ του τεράστιου στρατιωτικοβιομηχανικού μπλόκ που άπορροφούσε και άπορροφά κατά μέσον όρο τό 12% του εθνικού εισοδήματος, ύπονομεύοντας έξ όρισμού την ανάπτυξη άλλων τομέων της σοβιετικής οίκονομίας.

Περεστρόικα: άσυνέχεια μέσα στη συνέχεια

Δέν θά άσχοληθώ με την περιγραφή των δεδομένων της σοβιετικής κοινωνίας ως τη στιγμή που με την περεστρόικα εγκαινιάζεται μία φάση μεταρρυθμίσεων και ανακατατάξεων. Άρκει μόνο νά τονισθεί ότι τό σύστημα αυτό είχε φτάσει στά όριά του, σύμφωνα άλλωστε με τις περιγραφές των ίδιων των Σοβιετικών, επισήμων και άνεπισήμων. Η άνισομερη ανάπτυξη, ή κατασπατάληση των πόρων, ή χαμηλή παραγωγικότητα, ό αναχρονισμός των τεχνολογικών μεθόδων, ή νέκρωση του κοινωνικού κεφαλαίου, οι ύστερήσεις της κατανάλωσης, οι οικολογικές καταστροφές, τά προνόμια των διευθυντικών τάξεων και της κομματικής νομενκλατούρας, ή διαφθορά, τό μεγάλο έξωτερικό χρέος, οι αντιδράσεις από τις μειονότητες αλλά και εκείνες, περισσότερο ευγλωττες, που έρχονταν από τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες, ή τεχνολογική καθυστέρηση της ΕΣΣΔ έναντι των ΗΠΑ, της Ιαπωνίας και των χωρών της ΕΟΚ έδιναν από καιρό τά σήματα κινδύνου.

Ήδη από την εποχή του Άντρόποφ, ουσιαστικά εγκαινιάζεται ή μεγάλη καμπή της περεστρόικα. Ο Γκορμπα-

τσώφ θά συνεχίσει στό δρόμο που χάραξε ό Άντρόποφ με μία συνέπεια που φτάνει ως την άκρεια λογική της. Ήταν σαφές: έπρεπε πάση θυσία νά ξαναμπει σέ κίνηση ή παραγωγική μηχανή της ΕΣΣΔ, νά κερδηθεί τό χαμένο έδαφος και νά άποτραπούν έκρηκτικές καταστάσεις. Άπ' αυτή την άποψη ή περεστρόικα ήταν μια αντίδραση στό καθεστώς της μπρεζνιεφικής στασιμότητας. Τό σύνολο των μέτρων, τόσο των οικονομικών όσο και των πολιτικών, στόχο έχει τόν περιορισμό της σπατάλης, την αύξηση της παραγωγής και της παραγωγικότητας, την ανάπτυξη. Σέ καμιά όμως στιγμή, και από καμιά πλευρά της σοβιετικής ήγεσίας δέν άμφισβητήθηκε ή σοσιαλιστική βάση της σοβιετικής κοινωνίας. Σέ καμιά περίπτωση δέν άναιρούνται οι αντίληψεις για τό συνέχεια στην ίστορία του σοβιετικού καθεστώτος. Οι άποκαταστάσεις και οι καταδίκες αναφέρονται στά έκτροπα και τις βαναυσότητες του έποικοδομήματος. Οι οικονομικές, διοικητικές, οργανωτικές μεταρρυθμίσεις, ακόμη και οι συνταγματικές, θέλουν νά έναρμονίσουν τό στρεβλό οικόδομημα με τη βάση του, νά τό φέρουν στά μέτρα της. Άς τις περιγράψουμε με συντομία.

- Η ιδιοκτησία του κράτους — ή «σοσιαλιστική» ιδιοκτησία — πάνω στά μέσα της παραγωγής και στον παραγωγικό έξοπλισμό διατηρείται. Ο νόμος για τη μεταρρύθμιση των επιχειρήσεων δέν την θίγει. Προβλέπεται όμως ή δημιουργία μικρών ιδιωτικών επιχειρήσεων με δικό τους κεφάλαιο. Άναγνωρίζεται, έπομένως, ή δυνατότητα άτομικής ή συνεταιριστικής ιδιοκτησίας κάτω από ένα όρισμένο όριο, όριο τό όποιο έξάλλου δέν όρίζεται με σαφήνεια.

- Στόν άγροτικό τομέα, ουσιαστικά παρακάμπτεται τό πρόβλημα της άτομικής ιδιοκτησίας της γής με τη δυνατότητα μακροχρόνιας μίσθωσης της γής (για 50 χρόνια) και τη σάφιστατη ύποβάθμιση των κολχόζ και των σοβχόζ. Τό πρόβλημα της χρησιμοποίησης μισθωτής εργατικής δύναμης στή γεωργία από τις οικογενειακές ή τις συνεταιριστικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις για την ώρα παραμένει άνοιχτό. Άλλά ό έφοδιασμός της γεωργίας με ενέργεια, μηχανήματα και γεωργικά λιπάσματα παραμένει στά χέρια του κράτους, ενώ από την άλλη μεριά με την προσδοκόμενη αύξηση της παραγωγής και των εισοδημάτων των ελεύθερων γεωργών δημιουργείται μία νέα φορολογητέα μά και φορολογήσιμη μάζα.

- Οι κρατικές επιχειρήσεις άποκτούν την έλευθερία νά καθορίζουν τις χονδρικές τιμές, νά προσλαμβάνουν ή και νά άπολύουν τό περισσευόμενο εργατικό δυναμικό, περίσσειμα που προβλέπεται νά πάρει κολλοσιαίες διαστάσεις με την έντεινόμενη εισαγωγή της νέας τεχνολογίας. Άπελευθερώνεται έπομένως ό σιδηρός νόμος της άξίας και ή δημιουργία άνοιχτής άνεργίας γίνεται άποδεκτή. Άκόμη, οι επιχειρήσεις μπορούν νά έπανεπενδύουν τά κέρδη τους, νά δανείζονται από τά ντόπια αλλά και από ξένα πιστωτικά ιδρύματα, προσανατολιζόμενες πλέον στή μεγιστοποίηση του κέρδους. Έξάλλου, στά κίνητρα για την ευρύθημη λειτουργία τους άναγνωρίζεται άφενός τό διευθυντικό δικαίωμα και άφετέρου ποσοστό συμμετοχής των διευθυντικών στελεχών στά κέρδη της επιχείρησης.

- Οι κρατικές δαπάνες χρηματοδοτούνται κυρίως από τά φορολογικά έσοδα, καταργείται τό μονοπώλιο του έξωτερικού έμπορίου, ύποτιμάται τό ρούβλι ώστε νά άνοιξουν οι μηχανισμοί του ελεύθερου ανταγωνισμού με τη διεθνή άγορά, άντιμετωπίζεται ακόμη και ή έλεύθερη μετατρεψιμότητα του ρουβλιού στή διεθνή νομισματική άγορά.

- Καταργούνται ή περιορίζονται οι άπειράριθμες γραφειοκρατικές ύπηρεσίες, τά έπιμέρους οικονομικά ύπουργεία που διαμεσολαβούσαν τη σχέση πλάνου και παραγωγής. Τό Πλάνο διατηρείται, μελετά και προτείνει τις γενικές κατευθύνσεις αλλά προβλέπονται πιο εύελικτες προσαρμογές στις άνάγκες της παραγωγής, ενώ ή δημιουργία γενικών ύπερ-υπουργείων, (στήν πραγματικότητα διυπουργικές συντονιστικές επιτροπές), άποσκοπει στην ταχύτερη διεύθυνση της παραγωγής και συνάμα την εύκρινέστερη έποπτεία του συνό-

λου, χωρίς την παρέμβαση ενδιάμεσων γραφειοκρατικών υπηρεσιών.

• Άπελευθερώνονται εν μέρει οι τιμές με προοπτική την ολοκληρωτική άπελευθέρωσή τους ώστε μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς να βρίσκουν τό «έπίπεδο ισορροπίας» τους.

Αυτή είναι η γενική προοπτική ως προς την οργάνωση της παραγωγής και των σχέσεων παραγωγής, όπου όχι μόνο δεν άτονούν οι προϋφιστάμενες έκμεταλλευτικές σχέσεις αλλά τονίζονται περισσότερο. Στην πραγματικότητα όμως όλες αυτές οι ανακατατάξεις και μεταρρυθμίσεις φέρνουν αντιμετώπους από τη μιά μεριά τη μεγάλη μάζα των γραφειοκρατικών - διευθυντικών τάξεων και στρωμάτων που ιστορικά διαμόρφωσε τό σοβιετικό σύστημα και από την άλλη μεριά τά έπιστημονικο-τεχνικά στρώματα και οι νέοι μανάτζερ. Η έπιτυχία των μεταρρυθμίσεων, αναγκαστικά, θά ένισχύει την πολιτική αλλά και την οικονομική δύναμη των δεύτερων σέ βάρος των πρώτων, πράγμα που δημιουργεί ένα νέο πεδίο ταξικών συγκρούσεων — αυτό που σήμερα ονομάζεται σύγκρουση «άνανεωτών» και «συντηρητικών». Οι εργατικές μάζες για την ώρα δεν εμφανίζονται στο προσκήνιο ούτε υπέρ ούτε κατά της μεταρρύθμισης. Άν η κατάργηση του τρόμου άντιστοιχεί, σίγουρα, στά ταξικά, πολιτικά τους δικαιώματα ή συνάδουσα αναβάθμιση των έκμεταλλευτικών σχέσεων, και ιδίως η έντατικοποίηση της εργασίας καθώς και η άπειλή της άνεργίας παρέχουν τό πραγματικό, άν και άντιφατικό, πλαίσιο πολιτικής συμπεριφοράς των Σοβιετικών εργατών. Σίγουρο είναι ότι τώρα νέες πολιτικές μορφοποιήσεις είναι όχι μόνο δυνατές, αλλά, άπολύτως μέσα στη λογική των πραγμάτων.

Τό όλο σύστημα θά ήταν άδύνατο να άναπτυχθεί άν παράλληλα δεν υπήρχαν όλα τά μέτρα έκδημοκρατισμού και φιλελευθεροποίησης που προβλέπονται: έλευθεροτυπία, άναγνώριση του κοινωνικού και πολιτικού πλουραλισμού, κατάργηση των διώξεων για άδικήματα γνώμης, άναγνώριση του δικαιώματος στη διαφωνία και την άντιπολίτευση μέσα και έξω από τό κόμμα, πολιτιστικός πλουραλισμός, έλευθερία καλλιτεχνικής δημιουργίας, τονισμός του ρόλου των συνδικάτων, συμμετοχή έκπροσώπων των εργαζομένων στη διοίκηση των έπιχειρήσεων, άναγνώριση ένθικών δικαιωμάτων στις μειονότητες. Διότι έλευθερία της έπιχείρησης και τρομοκρατική - συγκεντρωτική οργάνωση της παραγωγής θά άποτελούσε τό μέγιστο δυνατό άνορθολογισμό. Στη βάση αυτή διαμορφώνεται ένα νέο πεδίο συγκρούσεων όπου υπέρμαχοι των μέτρων έκδημοκρατισμού και φιλελευθεροποίησης δεν είναι μόνο οι «έκσυγχρονιστές» αλλά η μεγάλη μάζα των σοβιετικών πολιτών που επί δεκαετίες τίς στερήθηκαν. Τώρα πρέπει να τίς έπιβάλλουν ένάντια στις άδρανειες αλλά και ένάντια στις ομάδες των «συντηρητικών» που άντλούσαν και (άντλουν άκόμη) τη δύναμή τους από τά προνόμια που τους έξασφάλιζε ο καταπιεστικός μηχανισμός. Μιά άλλη συνέπεια του έκδημοκρατισμού και της φιλελευθεροποίησης, σέ αντίθεση με όσα λεγόνται, είναι η ένίσχυση του ρόλου του κόμματος και όχι η άποδυνάμωσή του. Μόνο που τό κόμμα καλείται να άνανεώσει την κοινωνική του βάση εκφράζοντας και στηριζόμενο στις άνερχόμενες ή προϋπάρχουσες διευθυντικές τάξεις και στρώματα, εκείνες άκριβώς που διευκολύνει ή και δημιουργεί ή έφαρμογή της περστρόικα. Γι' αυτό δεν έχουμε μιά ρήξη με τό παλιό πολιτικό σύστημα μιά και διατηρείται — και δεν μπορούσε παρά να διατηρηθεί — τό σύστημα του μοναδικού κόμματος, πράγμα που συνεπάγεται ότι τό κόμμα, χάρη και στον σχετικό έκδημοκρατισμό των λειτουργιών του γίνεται τό κύριο και πιό άνοιχτό πεδίο άνάπτυξης της πολιτικής ταξικής πάλης. Τό γεγονός έπιβεβαιώνει ή έμπειρία των τελευταίων δύο έτών, και ιδιαίτερα των τελευταίων μηνών.

Συνέχειες λοιπόν αλλά και άσυνέχειες. Συνέχειες που άπομακρύνουν περισσότερο τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό

της παραγωγικής βάσης, συνέχειες που τονίζουν τά έκμεταλλευτικά χαρακτηριστικά του ύφιστάμενου τρόπου παραγωγής και τον φέρνουν έγγύτερα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ένώ συνάμα έπιχειρούνται τομές στην ιστορία του «ύπαρκτου σοσιαλισμού», αυτές που σχετίζονται κυρίως με τον έκδημοκρατισμό και προοιωνίζονται μιά άνοιχτότερη κοινωνία, με λιγότερη άδιαφάνεια, περισσότερες δυνατότητες άνάπτυξης της πολιτικής διαπάλης και συμμετοχής.

Η περστρόικα κι εμείς

Θετική, λοιπόν η άρνητική ή στροφή που παίρνουν τά πράγματα με την περστρόικα στην ΕΣΣΔ: Ποιά είναι η ποιά πρέπει να είναι η άπάντηση της δυτικοευρωπαϊκής άριστερας;

Αυτό τό πολυσυζητημένο θέμα των σχέσεων ευρωπαϊκής άριστερας και ΕΣΣΔ, με την πολυτάραχη και τραυματική ιστορία, δεν μπορεί να άντιμετωπισθεί με ένα ναι ή ένα όχι, δεν μπορεί να κλείσει και να κλειστεί σέ μιά μανιακή άπόφαση «θετικό» - «άρνητικό». Λίγο πολύ, τώρα πιά, όλοι είμαστε πονηρεμένοι με τίς περιπέτειες της ιστορίας, λίγο πολύ κανείς δεν θέλει να ξαναβουλιάξει στη ναυαγική νάρκη των προστατευτικών μύθων με τά άγρια, συνήθως, ξυπνήματα. Είναι ώστόσο άναγκαίο να διακινδυνεύσει κανείς μιά πιθανόν λανθασμένη έκτίμηση παρά να σηκώνει τους ώμους ή να έδέχεται άκριτα τηλεοπτικά μηνύματα και άλλότριους προπαγανδιστές. Πρέπει να σκεφτούμε με τό δικό μας μυαλό, να προσπαθήσουμε να δούμε τά πράγματα από τη δική μας σκοπιά. Η περστρόικα, άν και δεν έχει την έκπληκτική λάμψη της 'Οκτωβριανής 'Επανάστασης που καταύγασε τον κόσμο όλόκληρο, άν και δεν έχει την άγλη της άντιφασιστικής νίκης στο Στάλινκραντ και την άνακούφιση που εκείνη η νίκη προσέφερε στους λαούς της Εύρώπης, ώστόσο βρίσκεται έδω άνάμεσά μας, μας έγκαλεί και μας ύποχρεώνει να πάρουμε θέση γιατί συνδέεται με τό μέλλον του σοσιαλισμού, πρόβλημα έξίσου δικό μας όσο και του σοβιετικού λαού.

Όσα εκτέθηκαν προηγούμενα για τη φύση του τρόπου παραγωγής στη Σοβιετική Ένωψη, ενός τρόπου παραγωγής του όποιου τά έκμεταλλευτικά χαρακτηριστικά ή περστρόικα όχι μόνο δεν άναιρεί αλλά τά τονίζει περισσότερο, ύπαινίσσονται έτούτο τό θεμελιακό συμπέρασμα: οι μεταρρυθμίσεις στην ΕΣΣΔ δεν άνοιξαν ένα νέο όριζοντα για τό σοσιαλισμό, για τη χειραφέτηση των εργαζομένων από τά δεσμά της έκμετάλλευσης και της άλλοτρίωσης. Πάνω σέ αυτό τό κεφαλαϊώδες ζήτημα δεν μπορούμε να κρυβόμαστε πίσω από τό δάκτυλό μας: κέρδος, έλευθερη έπιχείρηση, έντατικοποίηση της εργασίας, άποδοχή των μηχανισμών της άνεργίας, άποδοχή του ρυθμιστικού ρόλου της αγοράς, άπελευθέρωση του έξωτερικού έμπορίου και του πιστωτικού συστήματος, τονισμός του έπιχειρηματικού πνεύματος έστω κατά σοβιετικό τρόπο, δεν άποτελούν σοσιαλιστικά μέτρα στην άντικειμενική τους βάση ούτε συντελούν στην άνάπτυξη της κομμουνιστικής ιδεολογίας που άντιμάχεται τίς έκμεταλλευτικές σχέσεις. Γιατί, τελικά, έκατομμύρια εργάτες θά έξακολουθήσουν να παραμένουν στά έργοστάσια ή στά εργαστήρια νέου τύπου έχοντας κατακτήσει, ένδεχομένως, ένα άνώτερο βιωτικό επίπεδο από τό σημερινό στο βαθμό που η περστρόικα θά πετύχει την «άναθέρμανση της οικονομίας». Όστόσο δεν θά έχουν πάψει να είναι οι έξεκομμένοι από τό προϊόν της εργασίας τους ανθρώπινες μηχανές.

Άπό την έφαρμογή των μέτρων του κράτους προνοίας, των μέτρων του κένσιναιτισμού, (έξασφάλιση κατωτάτου όριου ήμερομισθίου, πλήρης άπασχόληση, κοινωνική άσφάλιση, δωρεάν εκπαίδευση, ίατρική περίθαλψη, σύνταξη, κοινωνικά έπίδοματα κ.λπ.) οι εργατικές τάξεις του καπιταλιστικού κόσμου έπωφελήθηκαν και χάρη σέ αυτά βελτιώθηκε τό βιωτικό τους επίπεδο. Οι εργατικές τάξεις των καπιταλιστικών χωρών πάλεψαν γι' αυτές τίς κατακτήσεις, ήταν δικές τους. Όμως καμιά από αυτές και όλες μαζί δεν άλλαξε

τή φύση τών καπιταλιστικῶν σχέσεων μέσα στις ὁποῖες συνέχισαν νά ζοῦν, δέν ἀνέτρεψαν τίς ἐκμεταλλευτικές - ἀλλοτριωτικές σχέσεις. Καί γι' αὐτό, ὁ ἀγῶνας συνεχίζεται καί θα συνεχίζεται, παρά τίς ἰδεολογίες τῆς ἐνσωμάτωσης καί τῆς ἀποστράτευσης.

Ἡ περεστρόικα εἶναι μιά μορφή κενυσιανισμού,⁷ πού ἐρχεται στή ζωή μέ μιά καθυστέρηση πενήντα χρόνων. Ὁ κενυσιανισμός μέ τήν τόνωση τῆς ἐνεργοῦς ζήτησης καί τήν πλήρη ἀπασχόληση ἐπέδωξε καί πέτυχε τήν ἀξίωση τῆς παραγωγικότητας καί τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη. Ἴδιος εἶναι καί ὁ στόχος πού ἐπιδιώκει καί ἡ περεστρόικα μέ τή φιλελευθεροποίηση τῶν ἐπιχειρηματικῶν - παραγωγικῶν διαδικασιῶν. Ὁ κενυσιανισμός πριμοδοτοῦσε τήν ἐργασία γιά νά ἀπελευθερωθεῖ τό κεφάλαιο. Ἡ περεστρόικα ἀπελευθερώνει τό κεφάλαιο δεσμεύοντας τήν ἐργασία, ἐνσωματώνοντάς τήν στή λογική τοῦ κέρδους. Ἡ φιλελευθεροποίηση ἴσως πέτυχε τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη, τό ξεβάλτωμα τῆς ΕΣΣΔ ἀπό τήν οἰκονομική καθυστέρηση καί τήν περιθωριοποίηση στήν ὁποία κινδυνεύει νά περιπέσει σέ ἐπίπεδο διεθνῶν οἰκονομικῶν σχέσεων. Εἶναι λόγος κρατικός, ὄχι κοινωνικός, εἶναι ὁ ἐξορθολογισμός πού ἐπιδιώκει τό κράτος καί τά κοινωνικά του ἐρείσματα. Ἀλλά βλέπουμε, σέ παγκόσμιο πιά ἐπίπεδο, πού ἔχει ὀδηγήσει ἡ λογικότητα τοῦ βιομηχανισμοῦ καί τοῦ κρατισμοῦ. Αὐτή ἡ «ἀνάπτυξη» πού ποτέ δέν εἶναι ἀρκετή καί ἰκανή γιά νά χορτάσει τή βουλημία τῶν δυναμῶν τῆς καταστροφῆς, τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τοῦ κέρδους, ἡ ἀνάπτυξη πού δέν ξεκινᾷ ἀπό τίς ἀνάγκες ἀλλά ὑπάρχει γιά νά δημιουργεῖ ἀνάγκες, οἱ ἰδεολογίες πού βλέπουν μόνο τήν ἀποδοτικότητα, τήν παραγωγικότητα τήν ἀποτελεσματικότητα, στίς μέρες μας ἔχουν «χρωμακοπήσει». Γιά τή θεώρηση κάποιων λίγων, βέβαια, ἀφοῦ γιά τόν πολύ κόσμο εἶναι ἡ νέα θρησκεία. Ὅμως δέν βλέπω γιατί ἡ Ἀριστερά πρέπει νά προσηλυτισθεῖ σέ μιά νέα θρησκεία ἐπειδή καί μόνο οἱ νέοι ἱεραπόστολοι εἶναι σοβιετικοί. Κάποτε οἱ ἀριστεροί ἐκστασιαζόμαστε ἐπειδή στή χώρα τῶν Σοβιέτ παράγονταν τόσα ἑκατομμύρια τόνοι ἀτσάλι. Γιατί τάχα τώρα θά ἐκστασιασθοῦν ἄν, μέ τήν περεστρόικα, μπορέσουν νά παραχθοῦν στήν ΕΣΣΔ περισσότερα κομπιούτερ ἀπό τήν Ἰαπωνία; Παντοῦ στόν κόσμο παραμονεύει κάποιο Τσερνομπίλ.

Ἡ φιλελευθεροποίηση τοῦ παραγωγικοῦ συστήματος θά ἐπιτρέψει, σίγουρα, μίαν ἀποσαφήνιση καί μίαν εὐκρινέστερη διαμόρφωση τῶν τάξεων στήν ΕΣΣΔ, θά ἀποσαφηνίσει τήν κοινωνική διαστρωμάτωση. Ἄρα θά δώσει νέες διαστάσεις καί μορφές στήν ταξική πάλη. Δέν ξέρω ἄν θά εἶναι καλύτερα ἢ χειρότερα. Θά εἶναι ἀλλιῶς καί αὐτό τό ἀλλιῶς εἶναι τό μόνο πού ἐνδιαφέρει. Κι ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ἡ κοινωνία αὐτή μπαίνει, πράγματι, σέ μιά νέα ἐποχή, ἀρκετά διαφορετική ἀπό ἐκείνη πού δραματίστηκαν καί γιά τήν ὁποία πάλεψαν οἱ ἐπαναστάτες τῆς στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα. Ἡ ἐποχή τοῦ Λένιν εἶναι πράγματι πολύ μακρινή. Ὅπως θά ἔλεγε καί ὁ ἴδιος ὁ σοσιαλιστικός μετασχηματισμός θέλει δεκαετίες καί δεκαετίες, χρόνια πολλά.

Τίποτε ὁμως δέν ὑπάρχει χωρίς τίς ἀντιφάσεις του. Τό σοβιετικό καθεστῶς γιά νά προωθήσει τήν φιλελευθεροποίηση ἦταν ἀναγκασμένο νά κάνει τά γνωστά ἀνοίγματα ἐκδημοκρατισμοῦ. Καί ἡ δημοκρατία, ὄχι μόνο γιατί ἀντιστοιχεῖ στά ταξικά πολιτικά δικαιώματα τῶν λαϊκῶν τάξεων, ἀλλά καί γιατί ἀποτελεῖ αὐτάξια καί θεμελιακή ἀρχή ὀργάνωσης τῶν κοινωνιῶν, εἶναι ὁ πολιτικός ὀρίζοντας τῆς ἐποχῆς μας. Κανείς δέν μπορεῖ νά ἐπιδοκιμάζει συστήματα γενικοῦ πολιτικοῦ ἀποκλεισμοῦ σάν κι αὐτό πού ἐπικράτησε στήν ΕΣΣΔ τή μακρά περίοδο τοῦ σταλινισμοῦ καί τοῦ μετασταλινισμοῦ. Ἐτσι δέν μπορεῖ κανείς παρά νά χαιρετίζει ἀκόμη καί τίς πιο μικρές δημοκρατικές κατακτήσεις, ἔστω κι ἄν προέρχονται ἀπό τήν «πονηριά τῆς ἐξουσίας», γιατί οἱ δημοκρατικές ἀξίες καί οἱ δημοκρατικοί θεσμοί εἶναι περιοριστικοί τῶν ἐξουσιῶν. Στήν ΕΣΣΔ ἀναγνωρίστηκαν κάποια στοιχειώδη δημοκρατικά δικαιώματα, κάποια στοιχειώδη δικαιώματα πολιτικῆς ὑπαρξῆς καί δράσης τῶν ἀνθρώπων ἀπό αὐτά πού ἀποτελοῦν ἐδῶ καί δεκαετίες ὀλόκληρες αὐτο-

νόητες καταστάσεις στόν δυτικό κόσμο, αὐτά πού, στόν δυτικό κόσμο, οἱ ἐργαζόμενοι χρησιμοποίησαν καί χρησιμοποιοῦν γιά νά ἀντισταθοῦν στήν ἀθαιρέσια τῆς κρατ κῆς ἐξουσίας καί τήν ἐκμετάλλευση. Ἴσως τώρα, σέ Ἀνατολή καί Δύση, ἀρχίζουν νά μιλάνε τήν ἴδια γλώσσα, ἴσως, πράγματι, νά ἔχει ἀρχίσει νά διαμορφώνεται ἕνας ἐνιαῖος πολιτικός χώρος. Κι ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη μπαίνουμε σέ μιά νέα ἐποχή. Μιά ἐποχή ὅπου οἱ σοσιαλιστικές δυνάμεις, χωρίς τά ἀνατολικά καί δυτικά στρατόπεδα, σέ Ἀνατολή καί Δύση, θά μπορέσουν καλύτερα νά ἐπικοινωνήσουν, νά ἀγωνισθοῦν μαζί νά ξαναβροῦν τίς ἰδέες τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότη-
τας.

Ἄν ἔχουν ἔτσι τά πράγματα οἱ σχέσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀριστερᾶς καί τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν πρέπει νά βροῦν μιά ὀλοσδιόλου νέα βάση. Εἶναι πιά παλιά ἡ ἐποχή πού ὁ κάθε ἀριστερός τῆς Δύσης γονάτιζε κάτω ἀπό τό ἐκβιαστικό δίλημμα: ἢ μέ τίς ἐπιλογές τῆς σοβιετικῆς ἡγεσίας ἢ συνεργός τοῦ ταξικοῦ ἐχθροῦ. Κι ἀκόμη ἡ πληθώρα τῶν πραγματολογικῶν καί ἀναλυτικῶν στοιχείων, μαζί μ' αὐτά πού φέρνει τώρα ἡ περεστρόικα, μπορεῖ νά μᾶς προστατεύσει ἀπό τοῦς δικαιωτικούς μύθους, νά ὀξύνει τήν κριτική στάση. Μποροῦμε, τώρα, καλύτερα νά διακρίνουμε τίς ὀπισθοδρομήσεις καί τά προχωρήματα, τίς συνέχειες καί τίς ἀσυνέχειες μέσα σ' αὐτό τό ἀτελείωτο ἀνακάτωμα τῆς ζωντανῆς ἱστορίας, μέσα στή σύγκρουση τῶν τάξεων. Μποροῦμε νά εἶμαστε περισσότεροι ἀπειθαρχοί, λιγότεροι θρησκοί.

Ὁ τύπος τῆς ἀνάλυσης πού προσπαθεῖ νά συλλάβει τήν πραγματικότητα, βασιζόμενος στήν ἱστορία τῆς ταξικῆς πάλης, τίς ἀποκρυσταλλώσεις τῆς καί τίς μεταμορφώσεις τῆς, καθώς δέν θεωρεῖ μοῖρα τό καπιταλιστικό μοντέλο καί προσπαθεῖ νά συλλάβει τό πραγματικό κίνημα πού μέσα του κυφοροῦνται τά στοιχεῖα ἐνός ἄλλου τύπου παραγωγικῶν δυνάμεων καί παραγωγικῶν σχέσεων, εἶναι ὁ ὀρίζοντας στοχασμοῦ καί πράξης τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀριστερᾶς. Ἡ μάλλον θά ἔπρεπε νά εἶναι. Γιατί φαίνεται ὅτι οἱ ἰδεολογίες τοῦ ἐξελικτισμοῦ πού διαμορφώθηκαν ἐδῶ καί ἕνα αἰῶνα, φάνηκαν πολύ πιο μακρόβιες καί ἀνθεκτικές ἀπ' ὅσο τοῦς ἐπέτρεπε ἡ ἀναλυτική τους ἀνεπάρκεια. Αὐτή ἡ ἀναλυτική ἀνεπάρκεια καί ἡ γενικότερη ὑποχώρηση τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς στή δυτική Εὐρώπη, καί στόν τόπο μας, ὑπαγορεύει τή στάση τοῦ ἐναρμονισμοῦ μέ τήν περεστρόικα γιά τήν ὁποία μιλοῦσα στήν ἀρχή, τήν πεποίθηση ὅτι τώρα τό νερό μῆκε στ' αὐλάκι. Ἀλλά ἄς μὴν πιστέψουμε καί μεῖς ὅτι ὁ συντομότερος δρόμος γιά τόν καπιταλισμό εἶναι ὁ σοσιαλισμός.

1. Ροσάνα Ροσάντα, «Οἱ ἐπαναστάτες διανοούμενοι καί ἡ Σοβιετική Ἐνωση», ἑλλην. μετάφραση Περ. Πολίτης, τεῦχος 61, Ἰούλιος 1983.

2. Μερλώ-Ποντύ, *Les aventures de la dialectique*. Gallimar, 1953.

3. Ροσάνα Ροσάντα, στό ἴδιο.

4. Ἐκτενὴ ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς προβληματικῆς στό τρίτομο ἔργο τοῦ Σάρλ Μπετελέμ, «*Ταξικοί ἀγῶνες στήν ΕΣΣΔ*», ἑλλην. μετάφραση ἐκδ. Ράππας, Ἀθήνα. Βλέπε ἐπίσης τή συζήτηση τῶν Πῶλ Σουόζυ καί Σάρλ Μπετελέμ, ἑλλην. ἐκδοσὴ τῆς «*Συζήτησης*» ἐκδ. Στοχαστής.

5. Preobrajensky, *Nouvelle Economie*, Μασπερό, Παρίσι 1966.

6. Βλ. τό ἄρθρο τοῦ Th. Shanine «Σοβιετικὴ γεωργία καί περεστρόικα» στό παρόν τεῦχος.

7. Ἄπ' ὅσο γνωρίζω παρόμοιο συσχετισμὸ περεστρόικας καί κενυσιανισμοῦ ἔκανε ὁ Κ.Σ. Κάρολ, «ΕΣΣΔ στόν ἀστερισμὸ τοῦ κενυσιανισμοῦ», Πολίτης, τεῦχος 83, Νοεμ. 1987.

Ἡ Βαβέλ τῶν εἰδῶν

καί ἡ στρατηγική τῶν ὀρίων

(...ἡ πεζή ποίηση τῆς ποιητικῆς πρόζας)

Δημήτρη Δημηροῦλη

1. Λόγος περί εἶδους

Εἶναι ἀναμφίβολα ἀδιανόητο νά ἀρχίσει κανεῖς μιά συζήτηση περί εἰδῶν ἢ νά ἀποπειραθεῖ κάποια προσέγγιση τοῦ ζητήματος, καί μάλιστα σ' ἓνα *Συμπόσιο Ποίησης*, πού ἐπιπλέον ἔχει ὡς θεματικό του ἄξονα τό ζεύγμα *Ποίηση - Πεζογραφία*, χωρίς νά ἀνιχνεύει τό γνωσιολογικό του ἔδαφος, χωρίς δηλαδή νά ἐξετάσει τά κριτήρια πού καθορίζουν τίς προϋποθέσεις (καί συχνά παράγουν τίς συνέπειες) τοῦ λόγου περί εἰδῶν. Αὐτή ἡ παραδοσιακή πρόνοια τοῦ στοχασμοῦ δέν χάνει ποτέ τήν ἱκανότητά της νά μᾶς ἐκπλήσσει. Τά πάντα ἄλλωστε γύρω μας, σέ αὐτό τό συμπόσιο, εἰδοκρατοῦνται. Τί ποῖο εὐλογο, λοιπόν, ἀπό τή χειρονομία πού κρατᾶ τό εἶδος σέ ἀπόσταση στοχαστικῆς ἐνατένισης;

Τί εἶδους, συνεπῶς, μπορεῖ (ἢ πρέπει) νά εἶναι ὁ λόγος περί εἰδῶν; Ψάχνοντας νά ἀπαντήσῃ κανεῖς εἶναι σάν νά ψάχνει τό δρόμο του σ' ἓνα ναρκοπέδιο, ὅπου οἱ παραπλανητικές ἐνδείξεις εἶναι τόσες ὥστε ἀναστελλοῦν ὅλες τίς ἀποφάσεις. Σάν νά ψάχνει τό εἶδος τοῦ λόγου του μέσα στούς καθρέφτες τῶν εἰδῶν, στά εἰδῶλα τοῦ εἰδολογικοῦ λαβύρινθου — ἐκεῖ πού ἡ ὄραση ἀνθίζει σέ τόσες ὄψεις πού χάνει τό μάτι τῆς αὐτογνωσίας. Κάθε συζήτηση περί εἰδῶν ἐμπλέκει ἀναπόφευκτα καί μιά ποιητική τῆς ὄρασης.

Τό ἐρώτημα, ἐπομένως, θά μπορούσε νά μορφοποιηθεῖ ὡς ἐξῆς: ἀπό ποιά ὀπτική γωνία, μέ ποιά εἰδητική μέθοδο, σέ ποῖο εἶδος προσεγγίζουν τό ζήτημα (βλέπουν τόν λόγο τῶν εἰδῶν) οἱ ἀνακοινώσεις (οἱ κατά παραγγελίαν εἰδοποιήσεις) αὐτοῦ τοῦ συμποσίου; Τί εἶδους εἶναι οἱ εἰδογραφίες περί εἶδους; Ἀπό πού κατάγονται, πῶς δηλώνονται, ποῖο εἶναι τό γένος τους καί τό συλλογικό τους ὄνομα; Ὑπάρχει ἄραγε ἓνα ὄνομα πού θά μπορούσε νά εἰδογραφήσῃ μιά ἐπιστημολογία τοῦ εἶδους; Ὑπάρχει ἄραγε κάποιος χώρος ἐκτός εἶδους, εἰδολογικά ἀμόλυντος; Καί ἡ πολυμορφία, οἱ διαφοροποιήσεις, οἱ ἀντιθέσεις, τά κενά —ἀκόμη— σ' αὐτό τό Συμπόσιο; Τί νά δοῦμε πού νά μὴν εἶναι ἤδη εἰδωμένο;

Νά γιατί χρειαζόμαστε, κοντά στήν ποιητική τῆς ὄρασης, καί μιά ποιητική τῆς ὀμιλίας σ' αὐτήν τήν τόσο πρωτεϊκή καί ἀμήχανα πρωτόπειρη συμποσιακή ἐπιστημολογία. Ἡ ποιητική ὡστόσο δέν ἀρκεῖ γιατί δέν μπορεῖ νά κυριαρχήσει στό χρόνο τῆς μορφῆς της. Ἴσως ἐδῶ ἡ προσφυγή στήν ἐρμηνευτική τῶν εἰδῶν συμπληρώνει τήν εἰκόνα (ἢ τό εἰδῶλο ἂν θέλετε) τῆς εἰδητικῆς γνώσης.

Πρόθεσή μου βέβαια δέν εἶναι νά ἐπιχειρήσω μιά τόσο φιλόδοξη ἀνάλυση μέσα στό λαβύρινθο τῶν εἰδῶν. Θά περιοριστώ, ἐπομένως, νά προτείνω τά πλαίσια ἐνός προβληματισμοῦ πού δέν ἔχει ἀφήσει πίσω του τό ναρκοθετημένο πεδίο — κάτω ἀπό τή σκιά τῆς σκιάς του.

Πρόκειται, οὐσιαστικά, γιά μιά *εἰδοποίηση*: γιά μιά ποιητική (μέ τήν ἐτυμολογική σημασία τῆς λέξης) πράξη πού κατασκευάζει μορφές, πού ἀπευθύνεται στό μάτι μέ τήν πῖο φανερή ἐκδοχή της, κι ἔτσι διακρίνει καί διακρίνεται, ἀναγνωρίζει καί ἀναγνωρίζεται.

Εἰδοποιῶ ἔτσι, σημαίνει κάνω τό εἶδος σημεῖο ἀναγνώρισης, συνεννόησης καί συμμετοχῆς. Ἡ, ἀκόμη, σημεῖο διαφορᾶς.

2. Ὁροθετήσεις

Ἡ διάκριση τῶν εἰδῶν ἔχει μακρά ἱστορία καί πλούσια φιλολογία. Σέ αὐτούς, ὅμως, τοὺς χώρους δέν θά πλησιάσω. Ὅχι μόνον γιατί οἱ σχετικές πληροφορίες εἶναι εὐκόλα ἐντοπίσιμες καί οἱ συναφεῖς συζητήσεις ἀρκούντως γνωστές καί οἰκείες, ἀλλά καί γιατί δέν μέ ἐνδιαφέρει μιά χρηστική, ταξινομική, κανονιστική διερεύνηση καί κατάταξη τῶν εἰδῶν. Δέν μέ ἐνδιαφέρει, δηλαδή, νά προτείνω ἀντικειμενικά ἢ ὀρθολογικά συστήματα ταξινόμησης καί ἱεράρχησης. Κάτι τέτοιο, θέλω νά πιστεύω, δέν ἀνήκει στό πεδίο τῆς ὄρασής μου οὔτε στήν ὄψη τῆς ὀμιλίας μου.

Βεβαίως ἡ ἀριστοτελική καί πλατωνική προϊστορία ξεμυτίζει πάντα στόν ὀρίζοντα κάθε προβληματικῆς περί εἰ-

δῶν, στὸν ἴδιο ὀρίζοντα πού περικλείει ἐπίσης καί τὸ σύνολο τῆς εὐρωπαϊκῆς παράδοσης, καί τοῦ ὁποῦ ἡ παρουσία θεωρεῖται, ἀκόμη καί ὅταν δέν μνημονεύεται, αὐτόνοητη, ἐνῶ τὸ βᾶρος τῆς παράδοσης γίνεται ἡ ἰκανὴ συνθήκη τῆς γῶσης.

Μῆτε θά μέ ἀπασχολήσει ἡ στροφή πού σημειώνεται στήν προβληματικὴ περὶ εἰδῶν, κατὰ τὴν ἔλευση καί κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἀναγέννησης, ὅταν ἡ τυπογραφία μεταβάλλει ριζικά τὶς ὑποκειμενικὲς καί ἀντικειμενικὲς συνθήκες τῆς παραγωγῆς καί τῆς κατανάλωσης στό χῶρο τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης γενικά. Ἀπώτερος στόχος μου εἶναι, ἀντίθετα, μιά «θεωρία» τῶν εἰδῶν πού, κινητοποιώντας ὅλες τὶς ἐτυμολογικὲς τῆς συνδηλώσεις, νά θεωρεῖ τὰ εἶδη, νά θεᾶται τὶς μορφές, ἀναζητώντας τὸ εἶδος τῆς δικῆς τῆς τάξης καί μηχανευόμενη τοὺς νόμους τῆς δικῆς τῆς ρητορικῆς.

Προσβλέποντας στό ἐνδεχόμενο μιᾶς τέτοιας εἰδητικῆς θεωρίας τῶν εἰδῶν, ἔχω νά προτείνω ἀπλῶς ἑπτὰ προοπτικὲς, ἑπτὰ ὄψεις, θεωρήσεις, εἰδολογίες, διοράσεις πού θεῶνται ἀντίστοιχες πτυχές τοῦ ζητήματος στή μοντέρνα ἐκδοχὴ του.

3. Ἡ προοπτικὴ τῆς αἰσθητικῆς

Ὁ καθορισμὸς τῶν εἰδῶν καί οἱ ταξινομίες πού συνεπιφέρει συνδέονται ἄμεσα μέ τὸ θεσμικὸ πλαίσιο καί τὸν κοινωνικὸ ρόλο τῆς τέχνης. Εἶναι ἀποτελέσματα μακρόχρονων ἐξελιξέων καί συγκεκριμενοποιήσεις (τυποποιήσεις, σέ τελικὴ ἀνάλυση) διῦποκειμενικῶν διεργασιῶν πού ἰσορροποῦν τὸ κοινωνικὸ status τῆς τέχνης μέσα σέ ἓνα πλέγμα συμβάσεων καί κυριάρχων μοντέλων. Σέ μιά κοινωνία λ.χ. πού οἱ τέχνες θεωροῦνται θεσμικά ἐξαρτημένες ἀπὸ τὴν ἐκκλησία καί τὴν αὐλή, ἡ ἱεράρχηση καί ἡ λειτουργία τῶν εἰδῶν γίνονται μέσω μηχανισμῶν πού εὐνοοῦν τὴν παγίωσή τους καί τὴν εὐκολα ἀναγνώριση συμβατικότητά τους. Οἱ κατὰ καιροὺς διαφοροποιήσεις καί μεταβολές συναρτῶνται μέ ἀντίστοιχες ἐξελιξέεις στήν καλαισθησία τοῦ κοινού, μέ ριζικὲς ἀλλαγές στὸν τομέα τῶν τεχνικῶν μέσων (δηλαδή στήν παραγωγικὴ διαδικασία) καί μέ σημαντικούς μετασχηματισμούς στὰ θεσμικά πρότυπα. Ὅταν οἱ ἱστορικὲς συγκυρίες εὐνοοῦν ἀνάλογα φαινόμενα, τότε διαπιστώνουμε μιά σταθερότητα στήν ἀνάπτυξη τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν καί μιά σχετικὴ σαφήνεια στὸν ἐννοιολογικὸ προσδιορισμὸ τους.

Ἡ αὐστηρότητα τῆς μορφῆς ἢ ἡ γενικὴ οἰκονομία τοῦ εἶδους σέ ὀρισμένες κοινωνίες δέν ἐπιτρέπει βίαιους πειραματισμούς, μῆτε αἰφνίδιες μεταβολές. Ἡ προφορικὴ λογοτεχνία συνιστᾷ ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα, ἀφοῦ ἡ μονιμότητα τῶν κωδίκων διασφαλίζει τὴν εὐκολὴ ἀναγνώριση καί, ἐπομένως, καθορίζει τὸν βαθμὸ κοινωνικῆς ἀποδοχῆς τοῦ εἶδους. Ἡ ἀναγεννησιακὴ τέχνη μέ τὶς αὐστηρὰ προσδιορισμένες συμβάσεις τῆς εἶναι ἓνα ἄλλο παράδειγμα, σέ ἄλλη βέβαια κλίμακα.

Μέ δύο λόγια, τὰ εἶδη τῆς τέχνης ἐμφανίζονται καί εὐδοκιοῦν μέσα σ' ἓνα δυναμικὸ πλέγμα σχέσεων καί ἀναποκρίσεων σέ κοινωνικὲς ἀναγκαιότητες καί συμβάσεις καί

παρεμβαίνουν αἰσθητικά, σύμφωνα μ' ἓναν πολύπλοκο μηχανισμό θεσμικῶν περιορισμῶν καί προσδιορισμῶν πού δέν εἶναι, συνήθως, φανεροί ἢ μᾶλλον ἔχουν καταστῆ ἀόρατοι λόγω τῆς εὐρύτατης ἀποδοχῆς καί χρήσης. Τὰ εἶδη, στήν περίπτωσή αὐτή, λειτουργοῦν ὡς φυσικὲς κατηγορίες, ὡς φαινόμενα διαρκῆ καί ἀναλλοίωτα. Ἡ συμβατικότητά τους ἔχει ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ μιά αἰτιοκρατούμενη εὐλογοφάνεια.

Τὸ σκηνικὸ μεταβάλλεται ριζικά περὶ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα καί σταθεροποιεῖται κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου. Τὴν ἐποχὴ πού ἡ ἀστική τάξη δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνεξαρτοποίηση τῆς τέχνης, καί σ' ἓναν βαθμὸ τὴν ἐνθαρρύνει μέ τὴ θεσμοποίηση τῆς κατηγορίας τοῦ αἰσθητικοῦ. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ αἰσθητικὴ αὐτονομεῖται ὡς θεωρητικὸς προβληματισμὸς περὶ τοῦ ὠραίου (δηλαδή περὶ τῆς τέχνης ὡς ἰδιαίτερης κατηγορίας), ὁ δυτικὸς κόσμος εἰσέρχεται σέ μιά περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ στοχασμὸς περὶ εἰδῶν ἀποκτᾷ κεντρικὴ σημασία καί οἱ παραδοσιακὲς διακρίσεις καί ταξινομήσεις ὑφίστανται βαθύτατη κριτικὴ ἀναθεώρηση καί, τελικά, μετασχηματίζονται σύμφωνα μέ τὸ καινούριο θεωρητικὸ πλαίσιο.

Μέσα ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς αἰσθητικῆς ὁ λόγος περὶ εἰδῶν δέν ἔχει τόσο ταξινομικὸ χαρακτήρα ὅσο προγραμματικὸ. Ἡ ταξινομήση ἢ ἡ διάκριση δέν νοεῖται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν προγραμματικὴ θεώρηση τοῦ ἔργου τέχνης τὸ ὁποῖο καλεῖται, στίς καινούριες κοινωνικὲς συνθήκες, νά ἐκπληρώσει ἓναν διαφορετικὸ θεσμικὸ ρόλο. Ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ ἔργου προσδιορίζεται στήν ἀστικὴ ἀγορὰ καί ἡ ποιότητά του ἀπὸ τὸν αἰσθητικὸ κανόνα.

Ὁ πυρήνας αὐτῆς τῆς αἰσθητικῆς, πού εἶναι γνωστὴ ὡς ρομαντικὴ αἰσθητικὴ, εἶναι ἡ προώθηση, διαφήμιση καί καθιέρωση καινούριων λογοτεχνικῶν εἰδῶν. Ἀπὸ τότε ἕως σήμερα ὑπάρχουμε, συζητοῦμε καί στοχαζόμαστε στὸν ρομαντικὸ πύργο πού συμβολίζει τὸ κατηγοριοποιημένο σύμπαν τῆς μοντέρνας δυτικῆς τέχνης καί λογοτεχνίας. Στὴν κόψη αὐτῆς τῆς διάκρισης παίζεται ἡ ὄψη κάθε σύγχρονης αἰσθητικῆς.

4. Ἡ προοπτικὴ τοῦ ρομαντισμοῦ

Ὁ ρομαντισμὸς ξανάθεσε ἐπίμονα τὸ ἐρώτημα «Τί εἶναι λογοτεχνία;» ἀφοῦ πρῶτα βεβαίωσε τὸ θάνατο τῆς λογοτεχνίας ἢ, ὀρθότερα, τῆς παράδοσης τοῦ Μεγάλου Κανόνα. Ὁ θάνατος αὐτὸς δέν ἦταν παρά ἡ συμβολοποίηση τῶν ἀδιεξόδων τοῦ τότε παρόντος. Ἐνῶ τὸ ἐρώτημα συνόψιζε τὸ ὑφέρπον αἶτημα γιὰ αἰσθητικὴ καθολικότητα ὡς μέσου ὑπέρβασης ἐνός δυσβάσταχτου κενοῦ. Ἡ ρομαντικὴ ἀπόπειρα (κυρίως στήν γερμανικὴ ἐκδοχὴ τῆς) νά ἀπαντηθεῖ τὸ ἐρώτημα, φιλοσοφικά καί αἰσθητικά, συνοδεύτηκε ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς φαντασίωσης γιὰ τὴν ἰδανικὴ μείξη τῶν ἀντιθετικῶν ζευγμάτων (λ.χ. ποίηση - φιλοσοφία, προφορικὸ - γραπτὸ, ἀντικείμενο - ὑποκείμενο κ.ἄ.).

Τὸ εἶδος (μέ κεφαλαῖο Ε) ἔγινε ἡ σκηνὴ τοῦ κεντρικοῦ δράματος ὅπου συνέρρεαν γιὰ νά λυτρωθοῦν οἱ ἀπόλυτες ρομαντικὲς ἀγωνίες. Στὴν σκηνὴ αὐτὴ ὅλα τὰ Ἐπιμέρους ἀφομοιώθηκαν ἀθόρυβα ἀπὸ τὴν μεταφορὰ τοῦ ὀργανικοῦ

“Όλου. Οί Γερμανοί ρομαντικοί, καί ιδιαίτερα ό Φρειδε-
 ρίκος Σλέγκελ, επέμειναν βέβαια νά υπογραμμίζουν τήν
 φημισμένη συμμετρική τριάδα *ἔπος — λυρική ποίηση —*
δράμα, στήν πραγματικότητα έντούτοις έννοοῦν τό μονα-
 δικό, ὕψιστο Εἶδος ὑπεράνω ὄλων, τή σύνθεση ὄλων τῶν
 ἀντιθέσεων, ὄλων τῶν ἐπιμέρους, σέ μιά ένότητα πού δέν
 εἶναι ἀπλῶς γενική ἀλλά τό κατεξοχήν Γένος τῶν εἰδῶν.
 Καί αὐτό τό Γένος (πού σβήνει τά εἶδη στό Εἶδος) εἶναι ἡ
 ἴδια ἡ *Λογοτεχνία* ὡς αἰσθητικό Ἐπίλυτο.

Ἐο ρομαντισμός ἀντιπαρέβαλε τόν μεταφιλοσοφικό δια-
 λογισμό καί τήν προγραμματική αἰσθητική περί Εἶδους
 στήν ἐμπειρική, ἱστορική, καί κανονιστική προσέγγιση τῶν
 εἰδῶν, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα μιά ρητορική πού ἔ-
 κανε τό ἀπόλυτο ὄραμα τῆς λογοτεχνίας τό ἐφικτό παρόν
 τῆς γραφῆς.

5. Ἡ προοπτική τοῦ ὑποκειμένου

Ἡ ριζοσπαστική ρομαντική αἰσθητική θεμελίωσε τό λόγο
 τῆς περί εἰδῶν σέ μιά καινοφανή, καί φιλοσοφικά ἐκλεπτυ-
 σμένη, ἀντίληψη περί (καλλιτεχνικοῦ) ὑποκειμένου. Ἡ
 έννοια τῆς λογοτεχνίας ὡς ἀπολύτου εἶδους στηρίχτηκε
 στήν έννοια τοῦ Ἐποκειμένου ὡς ἀπόλυτης κατηγορίας.
 Τά λογοτεχνικά εἶδη δέν ἀντιπροσωπεύουν, ὑπό τήν έν-
 νοια αὐτή, ἀντικειμενικές συμβάσεις ἢ ἱστορικές ἀναγκαιότη-
 τες· ἀλλά ὀργανικές ἀνάγκες τοῦ ἀπολύτου ὑποκειμένου
 στή συνάντησή του μέ τήν Ἱστορία.

Ἀπόρροια τῆς συναφοῦς προβληματικῆς εἶναι ἡ προβο-
 λή τοῦ ὀνόματος τοῦ «δημιουργοῦ» ὡς ἰδεατοῦ κέντρου
 τοῦ αἰσθητικοῦ σύμπαντος καί ὡς κινήτηριου μοχλοῦ τῆς
 καλλιτεχνικῆς μετουσίωσης τοῦ κόσμου. Ἡ γλώσσα αὐ-
 τῆς τῆς προβληματικῆς δανείζεται, συχνά, θεολογικές ἀλ-
 ληγορίες καί φιλοσοφικούς τόνους πού υπογραμμίζουν ἀ-
 κόμη περισσότερο τήν αἰσθητικοποίηση τῆς πραγματικό-
 τητας καί τήν ποιητική ὄψη τοῦ κόσμου: τήν οἰκιοποιητι-
 κή δύναμη τῶν ὀργανικῶν μεταφορῶν. Τά εἶδη δέν εἶναι
 τίποτε ἄλλο παρά βοηθήματα τῆς δημιουργικῆς ἐνέργειας,
 δεκανίκια τῆς ἐμπνευσης στήν ἀνύψωσή της πρὸς τό ἀπό-
 λυτο Εἶδος τοῦ ἑαυτοῦ τῆς. Μόνον στό τελικό αὐτό εἶδος
 πραγματώνεται ἡ ἀναμέτρηση τοῦ Ἐποκειμένου μέ τόν
 Κόσμο.

Ἀπό τήν στιγμή αὐτή καί μετά ἡ λογοτεχνία θεσμο-
 ποιεῖται αὐτόνομη στόν κοινωνικό χῶρο, χωρίς ὡστόσο νά
 δηλώνει τό θεσμικό της χαρακτήρα οὔτε νά συζητᾶ τήν αὐ-
 τονομία της, ἐνῶ τό Ἐποκειμένο καθίσταται ἡ παγκυρίαρ-
 χη σύμβαση τοῦ αἰσθητικοῦ ἰδιώματος.

6. Ἡ προοπτική τοῦ μοντερνισμοῦ

Τό λογοτεχνικό κίνημα τοῦ μοντερνισμοῦ (σέ συγκεκριμέ-
 νες ἱστορικές πραγματώσεις του, κυρίως γαλλικές), ἐξέ-
 φρασε τήν μεταρομαντικότητά του μέ μιά βίαιη καί, κάπο-
 τε, τρομοκρατική ἢ μηδενιστική ἄρνηση τῶν εἰδῶν. Ἡ ἄρ-
 νηση αὐτή ἐκδηλώνεται, συνήθως, μέ δύο ἀκραίες μορφές.

Ἡ πρώτη ἀφορᾶ τό ἴδιο τό Εἶδος *par excellence*: τήν
 λογοτεχνία ἢ τήν τέχνη. Διακηρύξεις ὅπως, *Ἡ τέχνη πέ-
 θανε ἢ τέχνη γιά ὄλους ἀπό ὄλους ἢ ἡ τέχνη εἶναι ἀχρη-
 στη ἢ ἡ ζωή ἐναντίον τῆς τέχνης*, συνιστοῦν τόν πυρήνα
 μιᾶς ἰδιόμορφης αἰσθητικῆς τῆς ἀντίφασης. Τελικά, ἡ τέ-
 χνη ἐπιβιώνει, ἀνανεώνεται καί ἀναπροσανατολίζεται σέ
 πένθιμο σκητικό ὅπου πιστοποιεῖται, μέ θεαματική ὑπερ-
 βολή, ὁ θάνατός της. Κατά παράδοξο τρόπο ἡ διάγνωση
 αὐτή δέν καταδικάζει τήν τέχνη ἀλλά τήν σώζει ἀπό τούς
 κινδύνους τῆς παρακμῆς, γιατί τῆς ἐπιτρέπει νά ἀναζητή-
 σει καινούριες μορφές ζωῆς ὑπό τό ἔνδυμα τῆς ἀνυπαρξίας.
 Μέ ἄλλα λόγια ἡ τέχνη, μέσω τῆς μίμησης τοῦ θανάτου,
 ὑπερβαίνει ὀριστικά τόν θάνατο, ἀποκτᾶ καινούριο «περι-
 χόμενο» καί διαφορετική «μορφή» καί, ἐπομένως, κλέβει
 πρὸς ὄφελός της τήν παράστασι.

Ἡ δεύτερη ἀκραία μορφή ἀναφέρεται στήν ὑπονόμευση
 τῶν εἰδολογικῶν κατατάξεων μέσω τῆς σκόπιμης καί ρι-
 φοκίνδυνης παράχρησης τοῦ σημαίνοντος. Τό ὕφος τοῦ λο-
 γοτεχνικοῦ ἔργου γίνεται τό πεδίο ὅπου ὀρισμοί, διακρί-
 σεις καί διαφοροποιήσεις συμπλέκονται, συγχέονται καί ἐ-
 λέγχονται. Μέσον καί σκοπός ἀλληλοὑποκαθίστανται ἢ
 ἀλληλοαναιροῦνται γιά νά καταλήξουν, στήν πιό εὐσυνεί-
 δητη ἐκδοχή τους, σέ μιά ἰσοπεδωτική καί ἀπροσπέλαστη
 αὐτοαναφορικότητα. Στήν τελευταία αὐτή περίπτωση δέν
 ἔχουμε μόνον ὑπονόμευση τῶν εἰδολογικῶν προσδιορι-
 σμῶν ἀλλά καί τοῦ ἰδιοῦ τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ ρόλου τῆς τέ-
 χνης, ιδιαίτερα ὅταν τό κοινό εἶναι ἀναγκασμένο ὄχι μόνον
 νά ἀναθεωρήσει τίς ὑπάρχουσες (κρατούσες) ἀντιλήψεις
 περί εἰδῶν ἀλλά καί τήν ἴδια τήν ἀναγνωστική / ἐρμηνευ-
 τική πράξη.

Καί στίς δύο μορφές, ὅμως, ὑπάρχει κάτι κοινό: τό ξάφ-
 νιασμα καί ἡ συνακόλουθη ἀπορία τοῦ κοινού πού εἶτε,
 βαθμιαία, θά προσαρμοστεῖ στά καινούρια δεδομένα ἢ θά
 τά ἀπορρίψει ὡς μὴ ἀρμόζοντα στίς κυρίαρχες (δηλαδή, ἀ-
 ναγνωρίσιμες) διακρίσεις τῶν εἰδῶν. Τό ἐρώτημα πού,
 κατά κάποιον τρόπο, ἐπιζητεῖ νά ἐπιβάλλει ὁ μοντερνισμός
 σέ ὄλες τίς τέχνες εἶναι ἀπόλυτης ἀξίας καί σημασίας:
 «Γιατί αὐτό πού βλέπω, ἀκούω, διαβάζω κ.λπ. εἶναι τέ-
 χνη;» Καί κατά συνέπεια: «ἂν εἶναι τέχνη, τί εἶδους τέχνη
 εἶναι;» ἢ «ἂν δέν εἶναι τέχνη, γιατί ἐμφανίζεται ὡς τέτοια;»

Βέβαια κάποια στιγμή τό ἐρώτημα νομιμοποιήθηκε (ὅ-
 πως καί ὀρισμένες ἀπαντήσεις του), ὁ μοντερνισμός ἔγινε
 παράδοση καί οἱ ἀντιρρήσεις προσαρμόστηκαν στά καινού-
 ρια δεδομένα. Αὐτό πού εἶναι φανερό σέ αὐτήν τήν τόσο έν-
 τεχνη καί περίτεχνη ὑπονόμευση τῶν εἰδῶν καί, κυρίως,
 τοῦ κατεξοχήν Εἶδους τῆς τέχνης, εἶναι ὁ κριτικός ἔλεγχος
 πού ἀφορᾶ τόσο τήν θεσμική της ὑπόστασι ὅσο καί τόν ὑ-
 φολογικό της ἰδανισμό.

Κάτι τέτοιο δέν εἶχε γίνει μέ τόν ρομαντισμό, ὅπου ἡ
 βία διοχετευόταν στήν τρομώδη ἡδονή τῆς δημιουργίας.
 Μέ τόν μοντερνισμό ἡ δημιουργία γίνεται ἀτελεύτητο παι-
 χνίδι μεταμορφώσεων καί παρ-εξηγήσεων, ὅπου τίθενται
 ὑπό ἐρώτησι (χωρίς, ὡστόσο, νά ἐξαφανίζονται) ἡ νομι-
 μότητα τῶν διακρίσεων, τό ἀπόλυτο τῶν κανόνων, ἡ δια-
 φάνεια τῶν ἀντιστοιχιῶν, τό κῦρος τοῦ συστήματος καί ἡ
 ἀλήθεια τῆς ταυτότητας τοῦ Ὀλοῦ πρὸς τά Μέρη ἢ τῆς
 ἀντίθεσης τοῦ Ἐνός πρὸς τά Πολλά. Τά εἶδη, ἐντέλει, δέν

καταργοῦνται, ἀπλῶς δοκιμάζονται στίς ἔσχατες δυνατότητές τους, ἐκεῖ πού ὁ λόγος τῆς τέχνης γίνεται τό περιεχόμενό της.

Ὁ μοντερνισμός, συχνά, ταύτισε τό *Τί* τῆς τέχνης μέ τό *Πῶς*. Τό *τί* λέω ἐξαρτᾶται ἀπό (περιέχεται στό) *πῶς* τό λέω. Ἡ νομιμότητα τοῦ πειραματισμοῦ κατέστησε τά εἶδη εὐπλαστο ὑλικό στά χέρια τοῦ καλλιτέχνη, τόσο εὐπλαστο πού ἐπέτρεφε μείξεις, ἐπικαλύψεις, συγχύσεις καί ὑπερβάσεις. Ἄν τό ἀπόλυτο εἶδος (ἡ ἴδια ἡ τέχνη) ὑπέστη τά διεκδικητικά αἰσθήματα τόσων παθιασμένων ἐραστῶν, τά εἶδη καθαυτά, στίς μοντέρνες πραγματώσεις τους, δέν ἔχασαν ἐξολοκλήρου τήν αὐτονομία τους, παρά τή θεσμική καί αἰσθητική ὑπονόμευση. Κατά κάποιο τρόπο ἡ διάγνωση (ἤ, γιά ἄλλους, ἡ πρόγνωση) τοῦ θανάτου της ὑπῆρξε ὁ πῶς ἀποτελεσματικός τρόπος νά διατηρηθοῦν στή ζωή.

7. Ἡ προοπτική τοῦ μεταμοντερνισμοῦ

Εἶναι γνωστή ἡ «δυσκολία» νά ὀριστεῖ τί εἶναι ὁ μεταμοντερνισμός. Γιά ὀρισμένους κάτι τέτοιο ἀρκεῖ νά διαβάσει τήν ἀξιοπιστία τοῦ ὄρου καί νά ἐκμηδενίσει τήν ὅποια χρησιμότητά του. Ἡ «δυσκολία», ὡστόσο, αὐτή εἶναι σύμφυτη θά ἔλεγα μέ κάθε ἀπόπειρα ὀρισμοῦ τοῦ *μετά*, δηλαδή μέ κάθε ἱστορική αἰτιοκρατία καί μέ κάθε ἐπιστημολογική ἐρμηνεία. Δέν εἶναι μάλιστα καθόλου σίγουρο ὅτι θά κατορθώσουμε, τελικά, νά ὀρίσουμε τό μεταμοντέρνο, ἔστω καί συμβατικά. Ἐχουμε ἀναμφισβήτητα ἀνάγκη ἀπό ἕναν καινούριο λόγο καί τρόπο σκέψης.

Ἴσως ἡ ἀδυναμία νά ὀριστεῖ τό μεταμοντέρνο νά ὀφείλεται σέ ἐγγενεῖς ἀντιστάσεις τοῦ ἴδιου τοῦ ὄρου, ἀντιστάσεις πού ἐξαρχῆς ἀμφισβητοῦν παρόμοιες ἐκλογικεύσεις μέ τήν ἀναγωγή τῆς ἀντίφασης σέ τρόπο στοχασμοῦ. Πῶς εἶναι δυνατόν νά φάχνει κανεῖς γιά ὀρισμούς στόν πύργο αὐτόν τῆς Βαβέλ;

Ἄν ὅμως δέν μποροῦμε νά ὀρίσουμε (νά ὀριστικοποιήσουμε ἐπομένως οἰκειοποιούμενθι) τό μεταμοντέρνο, ἀκόμη λιγότερο μποροῦμε νά ὀρίσουμε τά εἶδη τοῦ λόγου του ἢ τό Εἶδος τῆς γραφῆς του. Αὐτό βέβαια δέν σημαίνει ὅτι τό μεταμοντέρνο καί τά λογοτεχνικά του εἶδη εἶναι ἀνύπαρκτα. Ἀντίθετα, σημαίνει ὅτι ἀπαίτοῦν ὄχι μόνον ἄλλη προσέγγιση ἀλλά καί ἄλλον λόγο (περί αὐτῶν).

Ἄν μέ τόν μοντερνισμό ἐπιβάλλεται ἡ ὑπονομευτική βία πού ἀνατρέπει τίς ἰσορροπίες καί ὠθεῖ σέ θεσμικές καί αἰσθητικές ἀναθεωρήσεις καί συμβιβασμούς, μέ τόν μεταμοντερνισμό εἰσέρχόμαστε στό βασίλειο τῆς εἰρηνικῆς αὐθαιρεσίας, ὅπου ὅλα διακυβεύονται, κάθε στιγμή, ἀλλά καί τίποτε δέν χάνεται ὀριστικά.

Μέ τή ρητορική ἀποστροφή τοῦ «ὅλα ἐπιτρέπονται» ὁ μεταμοντερνισμός καθιστᾶ τή βία, τήν εἰρωνεία, τήν ἀπάτη καί τήν αἰνιγματικότητα ἀναρχικά στοιχεῖα τῆς ποιητικῆς του (ἄν μπορεῖ ἀκόμη νά ὀνομάζεται ἔτσι ἡ ριζική της ἀμφισβήτηση ἢ ἀντιστροφή). Τό μέγα πλεονέκτημα ἀλλά καί μειονέκτημα τοῦ μεταμοντερνισμοῦ ἔγκειται στήν ἐλλειψη πρωτοτυπίας. Ὁ μοντερνισμός ξάφνιασε, ἐνόηλησε, πρωτοτύπησε, δῖχασε. Ὁ μεταμοντερνισμός ἀπλῶς διχάζει καλλιεργώντας τήν αἰσθητική τοῦ «ὅλα μποροῦν νά εἶ-

ναι, νά γίνουν ἢ νά θεωρηθοῦν τέχνη». Ἀκόμη καί ὁ πῶς ἀρχαῖος πειραματισμός ἐντασσόμενος στήν «λογική» τοῦ «ὅλα ἐπιτρέπονται», παύει νά προκαλεῖ ὅπως πρῖν. Ἴσως ἐνοχλεῖ ἀλλά δέν ἐνοχλεῖ μέ τήν πρωτοτυπία του.

Ὁ κίνδυνος πιά τώρα δέν εἶναι ἡ ἀνάμειξη τῶν εἰδῶν σέ σημειο πού νά μὴν ἀναγνωρίζονται ἀλλά ἡ κατάργηση τῆς διαχωριστικῆς γραμμῆς μεταξύ τέχνης καί πραγματικότητας, φαντασίας καί λογικῆς, πράξης καί σκέψης.

Πῶς νά γίνουν σεβαστά τά λογοτεχνικά εἶδη ἀπό ἕναν λόγο πού δέν σέβεται πῶς σημαντικές λειτουργίες τῆς τέχνης, πού στήν πραγματικότητα θεωρεῖ τά πάντα ὑποψήφια αἰσθητικά ἀντικείμενα, πού «καταργεῖ» συνεπῶς τήν αἰσθητική, ἀφοῦ τήν μεταβάλλει σέ ἀπλή θεσμοποιητικὴ πράξη;

Μποροῦμε ἄραγε νά μιλάμε ἀκόμη γιά ὀρισμούς, εἰδολογικές ταξινομήσεις καί ἀντικειμενικούς προσδιορισμούς, ὅταν δέν εἴμαστε σίγουροι γιά τό ἔδαφος πάνω στό ὅποιο πατάμε;

Νά ἕνα ἐρώτημα πού δέν εἶναι εὐκόλο νά ἀγνοήσουμε.

8. Ἡ προοπτική τῶν ὀρίων

Ἀπό τήν ὀπτική γωνία πού προσεγγίζω τό ζήτημα τῶν εἰδῶν μ' ἐνδιαφέρουν, κυρίως, ἐκεῖνα τά κείμενα πού παρακάμπτοντας τίς ἀπλοϊκές καί περιοριστικές ἐπιλογές (θετικό / ἀρνητικό, καλό / κακό, ὠραῖο / ἄσχημο κ.λπ.) ἀντιστέκονται στήν ἀσφυκτική αὐθεντία τῶν ταξινομήσεων (δηλαδή στόν νόμο τῆς συμμόρφωσης) ἀλλά καί δέν πιστεύουν ἀφελῶς σέ μιά αὐτόματη καί εὐκόλη ὑπέρβαση. Κάθε ἄλλωστε ὑπονόμευση ἢ ὑπέρβαση διατρέχει τόν κίνδυνο νά ἀναπαράγει τόν κώδικα πού ἀμφισβητεῖ, παγιδεύοντάς μας στό σύστημα ἀπό τό ὅποιο προσπαθεῖ νά μᾶς ἀπελευθερώσει.

Τά κείμενα αὐτά παράγονται καί ἀκμάζουν στά ὅρια τῶν εἰδῶν (ἀκριβέστερα τοῦ εἶδους), ἐκεῖ πού κανεῖς ταυτόχρονα ἀνήκει καί δέν ἀνήκει, ἐκεῖ πού πληθαίνουν τά ἐρωτήματα, οἱ ἀβεβαιότητες, οἱ ἀνασφάλειες, οἱ ἀντιφάσεις καί οἱ πολυσημίες. Ἡ ἐγκατοίκηση αὐτῆς τῆς γραφῆς στά ὅρια τοῦ εἶδους, τῆς ἐπιτρέπει νά γίνεται οἰκεία καί συνένοχη, χωρίς, ὡστόσο, ν' ἀνήκει ποτέ πέραν τῆς διαχωριστικῆς γραμμῆς. Ἀλλά καί χωρίς νά ἐπαναπαύεται ἐπὶ τῶν ὀρίων.

Συνέπεια αὐτῆς τῆς διπλῆς ὄψης (ταυτόχρονα δηλαδή ἐντός καί ἐκτός ὀρίων) εἶναι ἡ τροποποίηση τοῦ εἶδους καί, κάποτε, ἡ ὑπέρβασή του ὑπό τήν ἔννοια τῆς ἀναθεωρητικῆς προσαρμογῆς. Βέβαια, κανεῖς δέν ζεῖ μέσα στήν ὑπέρβαση ὅπως κανεῖς δέν ζεῖ κάπου ἄλλου, πέραν τοῦ προβλήματος τῶν εἰδῶν. Ἡ ἴδια ἡ ὑπέρβαση παραβαίνει τά ὅρια ἀλλά δέν τά καταργεῖ, τά ὅρια εἶναι πάντα ἐκεῖ, πίσω ἢ μπρός, στήν σκοτεινὴ περιοχὴ ὅπου ἐντός καί ἐκτός συγχέονται, συναλλάσσονται καί μεταμφιέζονται. Τό παιχνίδι τῶν ὀρίων (ἡ μόνη δυνατὴ πραγματικότητα στό χῶρο αὐτόν τῶν ἀμετάκλητων διλημμάτων) κάνει τή γραφὴ τερατώδως ἐλκυστικὴ ἀλλά καί ἐπίμοχθα ἐπαμφοτερίζουσα.

Πῶς, ὅμως, κάτι τέτοιο μπορεῖ νά μελετηθεῖ; Καί τί εἶδους «ἐπιστήμη» ἔχουμε ἀνάγκη ἐδῶ; Πῶς θά προσεγγί-

σουμε μία γραφή τών όριών, μία όριακή ανάγνωση, μέ μία έπιστήμη πού στρογγυλοκάθεται στό κέντρο τής αλήθειας (καί τής μοχθηράς εύπρεπείας) και πού ένδιαφέρεται, πρωτίστως, νά ταξινομήσει τίς βεβαιότητές της και όχι νά «ύπερβεϊ» τά όρια της;

“Αν τά είδη διακυβεύουν τήν παρθενική τους αυτονομία στό παιχνίδι τών όριών, τί είδους πρέπει νά είναι ό λόγος πού άφηγείται τό χρονικό τών άκριτικών μεταμορφώσεων;

9. Η προοπτική τής Βαβέλ

“Ο τίτλος και ό υπότιτλος τής ανακοίνωσής μου δέν αναφέρονται άπλώς ένδεικτικά σέ μία πραγματικότητα αλλά τήν σχολιάζουν κιόλας προσφεύγοντας στην ειρηνική ύπερβολή. Η συμπαράθεση μιās οικείας άλληγορίας και μιās ταυτολογίας άποσκοπούν στην ύπογράμμιση του άδυνάτου για νά καταστήσουν δυνατή τήν κριτική του δυνατού.

“Αν λείπει κάτι από τήν Βαβέλ τών ειδών είναι ή ποιητική τής όμιλίας πού μνημόνευσα και σέ έσχατη άνάλυση μία ποιητική τής όρασης ή, άκριβέστερα, του όραν. “Αν ύπάρχει τρόπος νά δραπετεύσουμε από τίς συνέπειες τής ταυτολογίας, θά πρέπει νά τόν αναζητήσουμε σέ μία έρμηνευτική τών όριών, σέ μία έρμηνευτική πού όχι μόνον άναλύει αλλά και προτείνει τήν όριακή γραφή πού παίζει τό παιχνίδι αλλά δέν ταυτίζεται μαζί του. Μόνον έτσι τό παιχνίδι δέν παγιώνει τούς κανόνες του, δηλαδή δέν μονοπωλεί τά είδη του. Και μόνον έτσι οί ταυτολογίες συντριβονται στά όρια...

Νά μήν ξεχάσουμε όμως: ποιά θά είναι ή «έπιστήμη» πού θά μάς έπιτρέψει νά άποπειραθοϋμε κάτι τέτοιο; Και πού, ταυτόχρονα, θά μάς έπιτρέψει νά στρέψουμε τούς έπιστημολογικούς καθρέφτες όχι μόνον πρός τά έξω αλλά και πρός τά μέσα, έννοικώντας τό μεταξύ;

Τό όνομα αυτής τής έπιστήμης πού θά συνδυάζει τήν

ποιητική μέ τήν έρμηνευτική τών ειδών, πού θά φέρει στην έπιφάνεια έξ-ορισμένα έρωτήματα και πού θά κρατῶ τόν λόγο της στά όρια του άντικειμένου της, δέν μπορεί παρά νά είναι Θεωρία. Η προοπτική εκείνη, δηλαδή, πού έγγυάται τήν άμφίδρομη θέαση και έρμηνεύει, τελικά, τά είσαγωγικά στή λέξη «έπιστήμη», δίνοντάς της άλλο νόημα: άλλη ματιά και άλλη όψη.

“Η θεωρία έντούτοις δέν πρέπει ν’ άνέβει θεαματικά στό βάθρο ως Είδος τών Ειδών, ως Είδος ύπεράνω τών Ειδών, αλλά νά αναπτύξει μία ειδητική πρακτική από τό πεδίο τής όποιας νά μήν άπουσιάζει ό όριακός έαυτός της, αλλά και νά μήν φαίνεται καθόλου.

Δέν έχει, έπομένως, σημασία άν τά είδη είναι πολλά ή ένα, ύψηλά ή ταπεινά, μεικτά ή άγνά. Για τέτοια διλήμματα δέν άποφασίζει ή έπισταμένη Θεωρία. “Όπως δέν «άπορρίπτει» τά είδη έν όνόματι κάποιας ταραχώδους δημιουργικής άναρχίας, όπου τίποτε δέν σέκεται έμπόδιο στή συγγραφική «μανία»: τόν έσχατο και μοναδικό νόμο του νοοείν. Η θεωρία άποφεύγει τίς παγίδες τής ληξιαρχικής φιλολογίας και τής συμβολαιογραφικής κριτικής. Δέν άρνείται, παρακάμπτει.

“Η θεωρία θεωρεί τόν λόγο τών ειδών και τόν λόγο περι ειδών συγγενικά διάφορους και συνένοχα άντιπάλους. Πάντα, ώστόσο έντός και έκτός ενός όριου πού καθιστά τήν ταύτιση άδύνατη, όχι γιατί πιστεύει σέ κάποια ειδολογική καθαρότητα ή αυτονομία αλλά γιατί πιστεύει ότι αυτός είναι ό πιό άποτελεσματικός τρόπος ύπέρβασης, δηλαδή κριτικής.

Πώς, άλλωστε, θά μπορέσουμε νά ύπερβοϋμε (ή, άν θέλετε, ν’ άντέξουμε) διακόσια χρόνια ρομαντικής ειδολογίας;

“Όλα αυτά (παρ’ όλα αυτά) δέν είναι τίποτε άλλο παρά προοπτικές, θεάσεις, θεωρήσεις, θεωρίες, πρός τά μέσα και πρός τά έξω, από μέσα και από έξω, πάντα όμως στή σκιά του πύργου τής Βαβέλ...

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

Ζωοδόχου Πηγής 17, Τ.Κ. 11526

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΛΟΓΗ ΧΑΜΗΛΟΤΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ

ΠΑΡΗΣ ΚΑΙ ΜΟΝΙΜΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΑΝΤΙΕΞΕΔΡΑΣΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ "Ελεύθερος Τύπος"

Τύπος

ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ
φθηνά ΠΟΛΥ φθηνά βιβλία

Έγκυκλοπαίδειες μισοτιμής
Ευκολίες πληρωμής

ΜΗΟΣΤΑΝΟΓΛΟΥ - ΓΙΑ ΤΟ ΦΘΙΝΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ 92, ΠΕΙΡΑΙΑΣ Π.Α. 4112258

Σχεδίασμα για τήν ὑπεράσπιση τῶν γλωσσικῶν χρήσεων

τοῦ Φώτη Ἀ. Καβακόπουλου

1. Σέ μία πολιτιστική καθημερινότητα ὅπου τή θέση τῶν ἐρωτημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ «γλωσσικοῦ προβλήματος» πῆρε ἤδη ὁ νεκραναστημένος συγγενής προβληματισμός περί διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν, πῶς θά γινόταν νά μιλήσει κάποιος γιά γλωσσικές χρήσεις παρά περνώντας α) μέσα ἀπό τίς συνιστώσες τοῦ κοινωνικοῦ τοπίου πού γεννοῦν τά ἐρωτήματα γιά τήν (ἑλληνική) γλώσσα καί θεσμοποιοῦν τό λόγο πού ζητᾶ νά ἀνταποκρίνεται σέ αὐτά, καί β) μέσα ἀπό τόν καθορισμό καί τήν ἀξιολόγηση ἐργαλείων τεχνικῶν πού ἤ ἀγνοιά τους μετέτρεψε τίς ἐπιστημονικές συζητήσεις σέ ἀγνοες κι ἀνεξέλεγκτες ἀνταλλαγές γνώμων καί τούς συζητητές σέ θεατές ἀμέτοχους μιᾶς διαδικασίας γλωσσικῆς ἐξομάλυνσης πού, οὕτως ἢ ἄλλως, ὀλοκληρώνεται χωρίς αὐτούς ἐδῶ καί μερικά χρόνια κι ὅπου οἱ *πραγματικοί ρεαλιστές, σέ τούτη τήν κατάσταση πραγμάτων, δέν εἶναι —δέν μποροῦν νά εἶναι— ἄλλοι ἀπό τούς ἴδιους τούς ὀμιλητές*. Θά δοκιμάσουμε παρακάτω νά συνθέσουμε τίς δύο αὐτές πλευρές τῶν ἑλληνικῶν γλωσσικῶν ἐρωτημάτων, γιατί ὁ ἐπιστημονικός λόγος, καί μάλιστα στήν περίπτωση αὐτή ὁ γλωσσολογικός, ἔγινε πιά παράδοση στήν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους νά ἐγκαταλείπει τήν ἀποστασιοποιημένη περιγραφή δεδομένων, στήν ὁποία εἶναι ἐξ ὀρμῆς ταγμένος, γιά νά μεταμφιεσθεῖ σέ σφοδρό πολέμιο ἢ ὑπέρμαχο μιᾶς συγκεκριμένης γλωσσικοκοινωνικῆς τάσης (βλ. Ψυχάρη, Μιστριώτη). Θά πρέπει κάποτε οἱ γλωσσολόγοι κι οἱ γλωσσικοί ἐπιστήμονες ἐγγένοι νά ἀναρωτηθοῦν τί εἶναι ἐκεῖνο πού, στή μεθοδολογία τους ἢ καί στήν ἴδια τή θεσμική σύσταση τοῦ κλάδου τους, μπορεῖ νά τοῦς κάνει νά πάρουν, ἐδῶ καί τώρα, θέση καί στάση σέ ζητήματα πού ἴσως τελικά τοῦς κρύβουν τό οὐσιώδες: τόν ἴδιο τους τό ρόλο σάν σημαιοφόρων κάποιας *γλωσσικῆς πολιτικῆς*.

2. Μποροῦμε νά δοῦμε τόν προβληματισμό πάνω στήν ἑλληνική γλώσσα ἀπό δύο πλευρές: τήν ἱστορική καί τήν πολιτική. Οἱ δύο αὐτές πλευρές ἀντικατοπτρίζονται σέ ἀνάλογα *αἰτήματα* πού διαμορφώνονταν ἤδη ἀπό τήν αὐγή τῆς ἱστορίας τῆς νεότερης Ἑλλάδας (π.χ. Κοραῆς). Τό αἶτημα πού ἀφορᾶ τήν ἱστορική, «διαχρονική» πλευρά τῆς γλώσσας εἶναι γνωστό, ἀλλά ἴσως ὄχι καί ξεπερασμένο ἂν σκεφτοῦμε ὅτι ἐμπεριέχει τίς ἰδεολογικές ἀντιφάσεις τῶν ὁποίων τόν τύπο ξαναβρίσκουμε καί σήμερα στίς συζητήσεις περί νεοελληνικῆς: ποιά εἶναι τά σωστά (;) ἑλληνικά καί ποιά ἡ ἐνδεδειγμένη μεθοδολογία γιά τή διδασκαλία τους; Ποιές εἶναι οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στά διαφορετικά κοινωνιολογικά καί πολιτικά συμπεράσματα πρέπει νά βγάλουμε ἀπό αὐτές; Ποιά εἶναι ἡ γλώσσα τοῦ κράτους καί ποιά τοῦ λαοῦ; Ποιά εἶναι ἡ σχέση γλώσσας καί ἐξουσίας; Τήν πολιτική πλευρά τοῦ θέματος θά τήν ἐντοπίσουμε ἐδῶ σέ ἕνα δευτερογενές (ἢ καί ἀντιφατικό ἀπό ἱστορική σκοπιά) ἀλλά πολιτικά θεμελιῶδες ζήτημα πού εἶναι ἡ μονοτυπία, ἡ ἐδρύτερα ἡ ὁμοιομορφία (ὁμοιογένεια)

τῆς γλωσσικῆς χρήσης. Καθαυτό *ὁμοιομορφία* δέν μαρτυρεῖται ποτέ καί πούθενά ἀναφορικά μέ τήν *προφορική* χρήση μιᾶς γλώσσας (ἐκτός κι ἂν ἀναφερόμαστε σέ ἐπίπεδα ἀλλά ἀπό τό τυπολογικό ἢ καί τό λεξιλογικό) καί εἶναι φανερό ὅτι οἱ πολιτικές ἐκείνες ρυθμίσεις πού καθόρισαν, σέ κρίσιμες πάντα ἐθνικές στιγμές, δεδομένες μονοτυπικές νόρμες, πού ἐπέβαλαν ρυθμίσεις γραμματικές, προϋπέθεταν τήν «ἐξωθεν» τυπολογική κ.λπ. ὁμοιομορφία ἐφαρμοσμένη σέ ὅλα τά *γραπτά* κείμενα καί σέ ὅλες τίς προφορικές χρήσεις πού (συ)σχετίζονταν μέ μία, κατά βάση, γραπτή νόρμα. Ὅσο κι ἂν αὐτό τό δευτερογενές, ἀπό πλευρᾶς γλωσσικῶν χρήσεων, αἶτημα ἀποτελεῖ ἀδήριτη πολιτικο-κοινωνική ἀναγκαιότητα (ἀγνοοῦμε ἂν κάποιοι πολιτικοί τῆς νεότερης Ἑλλάδας πρότεινε ποτέ τήν υἱοθέτηση πολυτυπικῆς νόρμας), μπορεῖ κανεῖς νά ἀναρωτηθεῖ ποιά θέση θά ἔχει, στή διδασκαλία τῆς γραμματικῆς, ἀφενός ἡ ἐκμάθηση τῆς μονοτυπικῆς νόρμας κι ἀφετέρου ἡ ποικιλία τῶν παραλλαγῶν —ἀρχίζοντας ἀπό τίς διαλεκτικές καί καταλήγοντας στίς κοινωνιολογικές— πού ἀποτελοῦν ἀτίμητο γνώρισμα τῆς προφορικῆς γλώσσας καθώς καί, στή μεταβατική ἐποχή πού περνᾶμε, ἐνός μέρους τῶν γραπτῶν χρήσεων (χωρίς νά ἀναφερόμαστε στίς «φύσει» ποικίλλουσες λογοτεχνικές γραπτές χρήσεις). Ἡ διδασκαλία ἀναγκαῖα ἀπλουστεύεται ὅσο ὁμοιογενέστερο εἶναι τό γλωσσικό ὕλικό, ὅμως οἰκείοι δεῦτεροι τύποι, συντάξεις καί λεξιλογικές μονάδες «λαϊκότερες» (καί γι'αὐτό κάποτε συχνότερες) ἐξοβελίζονται σέ ὄφελος τῶν τύπων τῆς γραπτῆς νόρμας. Εἶναι γνωστό πῶς καί οἱ προφορικές χρήσεις ἔχουν τίς δικές τους νόρμες περιλαμβάνοντας καί τό τυπολογικό ἐπίπεδο. Ἡ γραμματική διδασκαλία πού δέν βασιζέται στή (*στατιστική*) ἀξιολόγηση τῶν παραλλαγῶν τῆς γλώσσας καί σέ μία κατάταξή τους ἀνάλογα μέ τό βαθμό τῆς χρηστικότητάς τους (κατά πρώτο λόγο στήν προφορική γλώσσα) δέν μπορεῖ νά ἔχει ἀξιώσεις ὀρθολογικῆς ἀναγωγῆς καί κωδικοποίησης τῶν γλωσσικῶν χρήσεων. Ἄλλο πράγμα ἡ «σωστή» κι ἄλλο οἱ σωστές (οἱ διαθέσιμες) χρήσεις στά διάφορα *ἐπίπεδα* χρήσεων.

3. Ἡ γραφή εἶναι τό κύριο μέσο ἐφαρμογῆς τῆς γραμματικῆς ρύθμισης σέ μία γλώσσα (ἂν δεχτοῦμε πῶς κάθε γραμματική καταλήγει νά εἶναι, λιγότερο ἢ περισσότερο, ρυθμιστική παρέμβαση σέ κάποιο σύστημα ἀλληλοεπικαλυπτόμενων χρήσεων). Ἄν μάλιστα δοῦμε τή γραφή ὡς ἀνθρωπολογικό ἐπιφανόμενο, παρατηροῦμε πῶς ἡ πρακτική τῆς ὄχι μόνο ἐπέτρεψε ἱστορικά τή σύλληψη τῆς ἔννοιας τῆς γραμματικῆς ἀλλά καί ἀποτελεῖ ἀπό μόνη τῆς ἕνα εἶδος γραμματικῆς (ὅπως σέ κοινωνίες πού εἶχαν τή γραφή ἀλλά ὄχι καί τή γραμματική). Πῶς ὅμως ὁ γραπτός λόγος καταλήγει νά γίνει ὁ παράγοντας πού παγιώνει (καί ἀγκυλώνει) τίς γλωσσικές χρήσεις στά πλαίσια τῶν γραμματικο-ρυθμιστικῶν κανόνων; Δέν ἀρκεῖ νά ἀποδώσουμε αὐτή τήν ιδιότητα στό γε-

γονός ότι η γραφή, σε αντίθεση με τον προφορικό λόγο, δέν εμπιέρεχει τή χρονική διάσταση, τό *hic et nunc* τής έκφώνησης, ούτε καν στό ότι η γραφή άποτελεί έπιλεκτική άναγωγή χαρακτηριστικών του προφορικού λόγου. Έκείνο που πρέπει να δούμε είναι ο κοινωνικο-πολιτισμικός της ρόλος. Η γραφή είναι, σε μικρό (π.χ. Ισπανικά, όπου διαδοχικές μεταρρυθμίσεις είχαν σκοπό να προσεγγίσουν τή γραφή με τήν προφορά) ή μεγάλο βαθμό (π.χ. κινέζικη γραφή) *κώδικας ιδεογραμματικός*, από τήν άποψη ότι άποτελεί κώδικα του οποίου οι λέξεις (δρος που πρέπει να άναφέρεται μόνο σε σχέση με τό γραπτό λόγο) είναι όπτικά σύμβολα που παραπέμπουν σε έννοιες, χωρίς να υπάρχει κατά περίπτωση δρος προς δρο άντιστοιχία άνάμεσα στα ελάχιστα στοιχεία τής γραφής (γραφήματα) και τής φωνής (φωνήματα). Σε ένα γραπτό κώδικα όπως εκείνον τής ελληνικής, με μέσου βαθμού ιδεογραμματικότητα, αυτό φαίνεται καθαρά σε ζεύγη λέξεων όπως *κλίμα* και *κλήμα*, όπου η άναγνώριση των έννοιών «κλίμα» και «κλήμα» δέν επιτυγχάνεται στό γραπτό λόγο μέσα από τήν δρο προς δρο άντιστοιχία φωνημάτων και γραφημάτων αλλά χάρη στα όπτικά σύμβολα καθαυτά *κλίμα* και *κλήμα*, που πρέπει να έννοηθούν στή συγκεκριμένη περίπτωση σάν άτμητες δντότητες (ιδεογράμματα) κι όχι σάν ένότητες που μπορούν να άναλυθούν σε έπιμέρους συστατικά: αυτή η τελευταία άνάλυση θα ήταν άδιέξοδη έφόσον η άνυπαρξία δρου προς δρο φωνο-γραφικής άντιστοιχίας δέν θα έκτρέπε να συνθέσουμε «σωστά» τό γραπτό σημαίνον. Βασικός ρόλος του όπτικού συμβόλου-λέξης είναι να άποτελεί ένα είδος πολιτιστικού *εχέγγυου* τής έπικοινωνίας στα πλαίσια τής ευρύτερης γλωσσικής κοινότητας (θα παρομοιάζαμε αυτό τό ρόλο με τόν κρατικό χρυσό των Η.Π.Α. που πριν από λίγα άκόμα χρόνια έγγυόταν τις συναλλαγές σε άμερικανικά δολάρια...). Η γραφή όριοθετεί μιά γλωσσική κοινότητα ως άντικείμενο των άνθρωπιστικών — ή των κοινωνικών — επιστημών (ό φιλόλογος άσχολείται κυρίως με τά ίχνη ενός πολιτισμού που είναι τά κείμενα). Η γραφή ένισχύει τό γλωσσικό αίσθημα τής κοινότητας σάν τέτοια και τείνει να έξουδετερώνει τήν επίδραση των παραλλαγών χρήσης, κοινωνιολογικών και ιδιολεκτικών (με τήν ούσιώδη συμβολή του σχολείου και των πάσης φύσης media). Μιά μακροπρόθεσμη, τώρα, πολιτιστική πολιτική όπως αυτή που άφορά τήν έπιβολή ρυθμιστικής γραμματικής έμπλέκει στήν πραγματοποιήσή της όχι μόνο τόν ίδιο τόν κρατικό θεσμό αλλά και κάθε άλλο θεσμό που διαμορφώνει και καθοριστικοποιεί τά κοινωνικο-πολιτιστικά έργα της έπικοινωνίας (πανεπιστήμια, τηλεόραση κ.λπ.). Έτσι, μιά τέτοια πολιτική σχετίζεται, πέρα από τήν άσκηση του κρατικού έλέγχου, με τούς τόπους και τρόπους παραγωγής του θεσιμοποιημένου λόγου, ευαισθητοποιώντας κατά περίπτωση ευρείες κοινωνικές δμάδες και καταλήγοντας μέσα από σύνθετες διαδικασίες στήν έμπέδωση των γραμματικών «κανόνων» και των γλωσσικών γνωρισμάτων όχι πιά δμάδων και κοινωνικοοικονομικών τάξεων αλλά, καθ' ύπερβασή τους, τής *έθνογλωσσικής κοινότητας*, όπως κατεξοχή έκφράζεται μέσα από τό γραπτό λόγο.

4. Συνομιλώντας για τή γλώσσα, βασικές προϋποθέσεις για τήν έπίτευξη συμφωνίας μεταξύ των συζητητών είναι συνήθως α) ο καθορισμός των ιδιωμάτων, διαλέκτων, κοινωνιολέκτων, ή άκόμα των εππέδων χρήσης, άναφορικά με τά όποια θα καταλήξουν σε κοινά συμπεράσματα (έχουμε, π.χ., τή λεγόμενη γλώσσα των νέων, τή λαϊκή, τήν καθημερινή ή άκόμα και τή γραπτή γλώσσα ως ξεχωριστά κοινωνιολέκτα και ως ξεχωριστά έπίπεδα χρήσης) και β) ο (όρθολογικά άνέφικτος;) καθορισμός του είδικού μορφολογικού βάρους των (προφορικών / γραπτών) τύπων / χρήσεων που θα προκριθούν ως κοινός κορμός μιάς ένιαίας ελληνικής γλώσσας, είτε με μέθοδο άποκλειστική και στερητική (άυστηρή διαλογή τύπων και γραπτών «λέξεων») είτε με μέθοδο συμπεριληπτική κι έμπλουτιστική (άντληση «χρήσιμων λέξεων» από τις προηγούμενες έποχές τής γλώσσας με τό έπιχείρημα, ένδεχόμενα, κάποιος άναπόδεικτης σημερινής γλωσσικής άνε-

πάρκειας). Και οι δύο αυτές μέθοδοι είναι προορισμένες να δεχτούν γλωσσικούς κανόνες που η μή-τήρησή τους θα συνεπάγεται δυνητικά διορθωτικές και ρυθμιστικές παρεμβάσεις. Άμελώντας τό πρόβλημα των διαλέκτων - κοινωνιολέκτων - εππέδων χρήσης και τής σύνθεσής τους στα πλαίσια μιάς περιγραφής των γλωσσικών χρήσεων, θα άναφερθούμε σε αυτό που μιάς διδάσκουν (έστω και άρνητικά) οι δύο μέθοδοι μορφολογικής και λεξιλογικής έπιλογής που μόλις μνημονεύσαμε. Άν δεχτούμε πως η γλωσσική δυναμική (έξέλιξη) εμπιέρεχει τις δύο δψεις μιάς άνιστορικής (ή έξωιστορικής) τάσης που ταυτίζεται με τή άναλογική σκέψη στή γλώσσα (δημιουργία *όμαλών* συστημάτων κλίσης, σύνθεσης κ.λπ. πάνω στή βάση τής άναλογίας με προϋπάρχοντα πρότυπα) και μιάς άναχρονιστικής (ή συντηρητικής) τάσης ή όποια ταυτίζεται με τή διατήρηση γλωσσικών παγιωμάτων και άπολιθωμάτων που άκολουθούν ποικίλες τύχες σε συγκεκριμένες καταστάσεις και περιόδους, παρατηρούμε ότι οι δύο μνημονευθείσες μέθοδοι άντιστοιχούν λίγο-πολύ σε αυτές τις δύο γλωσσοδυναμικές τάσεις, άναλαμβάνοντας ιδεολογικά (και, σε πρακτικό έπίπεδο, μέσα από τήν άποτύπωση τής όποιας ρύθμισης στό γραπτό λόγο) τή ένίσχυση, στό πλαίσιο των γλωσσικών χρήσεων, μιάς μόνο από τις δύο τάσεις. Όπως όμως τό άποτέλεσμα των δύο άντικρουόμενων γλωσσικών τάσεων δέν (μπορεί να) είναι παρά η παραγωγή του λόγου *hic et nunc*, έτσι κι η άπάντηση στις δύο αυτές άντιφατικές μεθόδους δέν μπορεί παρά να δοθεί μέσα από τις ίδιες τις χρήσεις του όμιλητή. Άς δόσουμε ένα παράδειγμα: έστω *έργαστήρι* (σύγχρονου χοροϋ)· η μονάδα αυτή δέν μπορεί σήμερα να χρησιμοποιηθεί, στήν καθημερινή γλώσσα, για να δηλώσει, π.χ., ένα (βιοχημικό) *έργαστήριο*. Η έξέλιξη αυτή όφείλεται βέβαια στή διαφοροποίηση χρήσεων ενός πάλαι ποτέ ένιαίου τύπου, διαφοροποίηση που σηματοδύθηκε (σιγουρευτήκε) με τή μορφολογική μετάπλαση του τύπου (*έργαστήρι*) και που άρχικά πρέπει να έμφανίστηκε μόνο σε κάποιο «λαϊκό» έπίπεδο χρήσης. Πρέπει να προσεχτεί πως αυτή η διπλή — αλλά μορφικά ξεχωριστή πιά — χρήση τής λέξης *έργαστήρι(ο)* δείχνει ότι η διαφοροποίηση του καινούργιου στή γλώσσα χρειάζεται άπαραίτητα τήν «άντιθεση» με τό παλιό, έφόσον από τή στιγμή που η καθεμιά από τις δύο μονάδες είναι μορφικά και άξιολογικά αθύπαρκτα, στήρίζεται άντιθετικά για τή διάκρισή της στήν άλλη: η άντίθεση άνάμεσα στή λόγια (-ριον) και τή «λαϊκή» (-ρι) παραγωγική κατάληξη όδήγησε στήν άμεση έκμετάλλευσή της, που άλλου, στό πεδίο των χρήσεων (πρβλ. άκόμα *καταλαβαίνω* - *καταλαμβάνω*, *δίχτυ* - *δίκτυο* και τόσα άλλα). Άπό τις δύο αυτές γλωσσοδυναμικές τάσεις, η άνιστορική - άναλογική είναι κι η ισχυρότερη, έφόσον κατατείνει στήν έξομάλυνση κι όμοιογενοποίηση, τήν καλύτερη λειτουργικότητα των συστημάτων κάθε γλωσσικού εππέδου, ίσοδυναμεί δηλ. με τήν άρχή τής έξοικονόμησης τής προσπάθειας (τής ήσσονος προσπάθειας) από τή μεριά του όμιλητή (βλ. π.χ. τό «λανθασμένο» τύπο *υποβοηθεί* άναλογικά σχηματισμένο από τό *βοηθεί* άντί για τό «σωστό» *υποβοηθει*). Άπό τήν άλλη μεριά, η άναχρονιστική - συντηρητική τάση, που άντιπροσωπεύεται γενικότερα στις γλωσσικές χρήσεις από τις παλιότερες γενιές όμιλητών, κατατείνει στή διατήρηση στοιχείων που άφαιρούν ένα μέρος από τή λειτουργικότητα των επμέρους συστημάτων. Σε ένα χώρο παντοειδών γλωσσικών παρεμβάσεων όπως σε εκείνο των ελληνικών, η σύγκρουση αυτών των τάσεων (μέσα από τις ένσυνειδητες πιά έπιλογές των πολιτικών και πολιτιστικών φορέων τους) καταλήγει όχι βέβαια μόνο στον «έμπλουτισμό» και τόν καθαρό από ξένα στοιχεία, ή στή συνειδητοποίηση κάποιος (καθόλου άταπόδεικτης) γλωσσικής διαχρονικότητας, αλλά και στή δυσλειτουργικότητα, τή γλωσσική δυσεψία, και σήμερα στήν (όπως δήποτε παροδική) γλωσσο-ιδεολογική σύγκρουση ως φυσικό έπακόλουθο αυτής τής σύγκρουσης. Η σύλληψη των γραμματικών κανόνων ως τάσεων (στατιστικών αλλά και ευρύτερα δομικών) στα πλαίσια τής περιγραφής μιάς γλώσσας σημαίνει ότι πολλές «λανθασμένες» γλωσσικές χρήσεις και ειδικά οι λεγόμενες «άδόκιμες» χρήσεις δέν ά-

ποτελούν παρά Έκφραση γλωσσικής εξέλιξης, είτε λεξιλογικής (βλ. τήν παραφθορά (!) του *έργαστήριο* σέ *έργαστήρι*), είτε συντακτικής (βλ. τίς «άσυντακτες» χρήσεις του *πού*, π.χ. *ὁ δρόμος πού μένει ὁ Κώστας*), είτε φωνητικής - φωνολογικής (βλ. τήν προφορά *b, d* μεταξύ φωνηέντων, ἀντί γιά τή «νόρμα» *mb, nd* στά γραφηματικά συμπλέγματα *μπ, ντ*, προφορά πού ἀνιχνεύσαμε ἀκόμα καί σέ ἔκφωνητές τῆς τηλεόρασης). Εἶναι, ἐξάλλου, χαρακτηριστικό τοῦ (χαμηλοῦ) ἐπιπέδου τῶν σημερινῶν συζητήσεων γιά τά ἑλληνικά τό γεγονός ὅτι τό ἐνδιαφέρον κεντρώνεται σχεδόν ἀποκλειστικά στούς τύπους (δηλ. στήν περιττή ἀπό καθαυτό λειτουργική κι ἐπικοινωνιακή σκοπιά μορφολογία τῆς γλώσσας, ἰδίως δταν μιλάμε γιά γραπτή γλώσσα κι ὄχι γιά τήν προφορική γλώσσα μέ τούς ρυθμούς καί τή φωνητική τῆς πλαστικότητα) καί στίς λεξιλογικές μονάδες, κάτι πού μαρτυρεῖ ὄχι μόνο ἄγνοια ἀλλά καί διαστροφή (πρός ἴδιο ὄφελος) τῶν τρόπων, τῶν μέσων μέ τά ὁποῖα ἐπιτυγχάνεται ἡ γλωσσική ἐπικοινωνία: εἶναι ἀνάγκη ἐπείγουσα νά γίνει εὐρύτατα κατανοητό ὅτι τά μέσα αὐτά ἐπικοινωνίας δέν ἐξαντλοῦνται στίς καρικατοῦρες περιγραφῆς πού ἀποτελοῦν ὄλα τά κλασικά (καί κλασικίζοντα) γραμματικά μοντέλα, εἶτε αὐτά διέπονται ἀπό κανόνες τῆς τυπικῆς λογικῆς εἶτε ὄχι. Τό σημερινό καυτό πρόβλημα τῆς γλωσσικῆς περιγραφῆς εἶναι ἡ ἀνάλυση τῆς «ἐν καταστάσει» λεγομένης παραγωγῆς λόγου, πού ἀφενός συνεξετάζει ὄλες τίς συγκυριακές πλευρές τοῦ γλωσσικοῦ μηνύματος κι ὄλες τίς παραμέτρους πού τό διαμορφώνουν τόσο ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἀκροατῆ ὅσο κι ἀπό τήν πλευρά τοῦ ὁμιλητῆ, καί πού ἀφετέρου θεωρεῖ τίς ἐπιμέρους ἔκφωνήσεις ὡς μέλη ἑνός εὐρύτερου πεδίου λόγου, ἀπό τά ὁποῖα προηγούνται καί μετά τά ὁποῖα ἐπονται ἄλλες ἔκφωνήσεις (μέ τά προβλήματα τῶν γλωσσικῶν κι ἐξωγλωσσικῶν παραμέτρων στίς ἀκολουθίες ἔκφωνήσεων —κι ὄχι πιά ἐλάχιστων σημασιακῶν μονάδων— ἀσχολεῖται ἡ γλωσσολογική πραγματολογία). Θά δώσουμε ἐδῶ σάν παράδειγμα ἀποχαιρητισμοῦ στόν στενό κορσέ τῆς γραμματικά «σωστής» χρήσης ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό πρόσηφο (22.3.87 τῶν ΒΗΜΑ) χρονογράφημα τοῦ Ν. Μάργαρη: «Ἐπανερχόμενος στήν ἀρχή τοῦ σημειώματος, τόν ἀγριοβασιλικό τῆς γαϊγῆς τόν συνιστῶ στούς δημοτικούς συμβούλους πρὶν ἀρχίσουν τό κονταροχτύπημα νά συζητήσουν γιά τίς ἀναπλάσεις τίς δυνατότητες πού ὑπάρχουν μέ τίς γαϊγῆδες τους». Παρατηροῦμε ἐδῶ μιά παράθεση ἀσύντακτων (ἢ καί «λαθεμένα» συνταγμένων) φράσεων, ὅπου τόν καθοριστικό ρόλο παίζει τό ἴδιο τό βᾶφτισμα τοῦ μηνύματος στό εὐρύτερο ὁμιλιακό του περιβάλλον (οἱ φράσεις τοῦ χρονογραφήματος πού προηγήθηκαν). Ἄν καί συντακτικά «ἀδόκιμο», τό ἀπόσπασμα αὐτό εἶναι σαφέστατο καθαυτό, ἄν μάλιστα ἔχει προηγηθεῖ ἡ ἀνάγνωση τῶν συμφραζομένων του, καί τά ἑλληνικά του δέν θά μπορούσαν νά κηρυχτοῦν λαθεμένα στό ὄνομα καμιάς συμβατικῆς (αὐθαίρετης) γλωσσικῆς ἀντίληψης. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε δτι ἡ ἀπόκλιση ἀπό ρυθμιστικές νόρμες μπορεῖ νά συντελέσει στό γραπτό λόγο καί στή δημιουργία προσωπικοῦ ὄφους (καί ἤθους).

5. Ἡ περίφημη «γλωσσική παράδοση τοῦ ἔθνους» εἶναι γινόμενο ἑνός ἀπροσδιόριστου ἀριθμοῦ ἐπιδράσεων καί ἀλληλοεπιρροῶν. Στό ὁμιλοῦν (καί κυρίως γράφον) ὑποκείμενο, μιά τέτοια παράδοση δέν μπορεῖ παρά νά ταυτίζεται μέ τήν εἰδική του γλωσσική ψυχολογία, τό γλωσσικό του ἐνστικτο καί εὐαίσθησία, πού θά τό ὀδηγήσει, σέ διάφορες φάσεις τῆς ζωῆς του, σέ διαφορετικές συνθέσεις τῆς ἀναλογικῆς καί τῆς συντηρητικῆς γλωσσικῆς τάσης. Ἐτσι ἐννοοῦμε τήν «πολυμορφία» τῆς γλωσσικῆς παράδοσης, πού ὅπως ὄλες οἱ μορφές παράδοσης δέν ὑπάρχει παρά χάρη καί γιά τό ζῶν ὑποκείμενο. Ἄν δεχτοῦμε δτι ἡ ἴδια ἡ γλώσσα δέν εἶναι θεσμός ἀλλά κάτι πού τόν ἐπικαλύπτει, μέσο ἰδεολογικῆς (ἰδεογλωσσικῆς;) παγιοποίησης, παραγωγός θεσμῶν (ἡ γλωσσική νόρμα τῆς Ἀκαδημίας δέν εἶναι θεσμός, ἀλλά ἐνμέρει θεσμοποιεῖ τήν Ἀκαδημία· ὁ θεσμός προϋποθέτει ἕνα φορέα καί στήν περίπτωση μιάς γλώσσας φορέας εἶναι ὀλόκληρη ἡ κοινότητα), ἀντίθετα ὑπάρχουν πολλοί λόγοι νά πιστεύουμε

ὅτι ἡ γλώσσα ἐξελίσσεται τό ἴδιο ἀργά, ἢ τό ἴδιο γρήγορα, μέ τό ρυθμό ἐξέλιξης τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν. Βέβαια, στήν Ἑλλάδα διαθέτουμε καί τήν ιστορική - ἐτυμολογική ὀρθογραφία, ἡ ὁποία, στό βαθμό πού ὄλοι οἱ Ἕλληνες δέν χειρίζονται (ἢ δέν χειρίζονται τό ἴδιο καλά) τό γραπτό λόγο, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μαζί μέ ὄλο τό σύστημα (μετα)γραφῆς τῆς ἑλληνικῆς ὡς θεσμός μέ εἰδικά θεσπισμένους φορεῖς (π.χ. σχολεῖα, Ἀκαδημία). Θά λέγαμε μάλιστα ὅτι, στό μέτρο πού ὁ γραπτός λόγος εἶναι ἀσθηρᾶ ρυθμισμένος ἀπό μιά κρατική νόρμα, ὁ ἴδιος μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς θεσμός καί οἱ χρήστες του ὡς φορεῖς καί ἐκπρόσωποι τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ. Ξέρομε, τώρα, ὅτι ἡ γλωσσική μᾶς παράδοση «ἐγγράφεται» εὐφημιστικά στό γραπτό λόγο (καί πάλι στούς μορφολογικούς τύπους καί τίς σημασιακές μονάδες ἐγγένει...) μέσω τῆς ὀρθογραφίας κι ὡς ἕνα σημεῖο μέσω τῆς λεξιλογικῆς ἐπιλογῆς. Ὁ γραπτός (κι ὁ ἐπίσημος, προφορικός) λόγος μπορεῖ νά ἀποτελεῖ ἐνιαῖο φορέα μιάς ἐνιαίας (= μέ μακροχρόνια διαχρονία) γλωσσικῆς παράδοσης, ἀλλά προϋποθέτει κι ἕναν κοινωνικό «παραγγελιοδόχο», τό κράτος, πού ἔχει λόγους νά ἐπιθυμεῖ ἕνα μονοτυπικό κι ὀπωσδήποτε ὕψηλης παγίωσης δημόσιο λόγο. Τελικά, ὁ γραπτός λόγος ὡς ὀδυσιαδῆς ἔκφραστής τῆς γλωσσικῆς παράδοσης (γιατί σέ αὐτόν βρίσκεται τούτη «ἐγγεγραμμένη») προϋποθέτει καί καταλήγει ἰδεατά σέ πανομοιότυπο γλωσσικό ἐνστικτο γιά ὄλους τούς χρήστες: αὐτό προκύπτει σαφῶς ἄν θυμηθοῦμε τόν ἀναγωγικό καί συρρικνωτικό χαρακτήρα τοῦ γραπτοῦ λόγου σέ σχέση μέ τόν προφορικό, ἄν ἀναλογιστοῦμε τήν κατά βάση ἰδεογραμματική του λειτουργία (ἐξοῦ καί ἡ δυνατότητα «ἐγγραφῆς» στό σῶμα του τῆς γλωσσικῆς διαχρονίας), καί σημαίνει ἀπλά ὅτι μιά ἀπό τίς συνιστάμενες τῆς «σωστής» χρήσης τῶν ἑλληνικῶν εἶναι ἡ γνώση (ἡ παραδεδομένη ἀλλά καί θεσμοποιημένη γνώση) τῆς ἐτυμολογίας τῶν «λέξεων». Ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κοραῆ μέχρι σήμερα, δηλαδή ἐδῶ καί ὄλο αἰῶνες, ἡ γλωσσική παράδοση ταυτίζεται στήν πράξη μέ τήν ἐτυμολογία. Σέ ὄ,τι μᾶς ἀφορᾶ, θά θυμίσουμε ὅτι ἡ ποσότητα γλωσσικῆς παράδοσης πού ἐμπεριέχεται στίς ἐτυμολογικές «λέξεις» ἀφορᾶ στήν πραγματικότητα ἕνα μικρό συγκριτικά τμήμα τῆς διαχρονίας, τῶν τύπων καί τῶν χρήσεών της (ἔτσι ὅστε ἡ διακήρυξη τῆς ἑλληνικῆς γλωσσικῆς διαχρονίας νά μοιάζει σήμερα μέ διαφήμιση προορισμένη γιά ἐξωτερική κατανάλωση), ὅτι μιά τέτοια παράδοση καθρεφτίζοταν στό κάτω - κάτω καθαρότερα στό λογιότατο μὲ ἀνάμικτο μέ κάποια δημοτικά στοιχεῖα, ἑνός Ροῖδη. Ἐξάλλου, ἡ γλωσσική παράδοση, ὄσο κι ἄν μπορεῖ νά ἀποτελέσει δυσλειτουργικό παράγοντα στήν πράξη τῆς ἐπικοινωνίας, θά ἀναζητηθεῖ στό ζωντανό προφορικό λόγο, στή λειτουργική ἐντέλει ἐνσωμάτωσή της στήν ποικιλία τῶν χρήσεων ἑνός, καταρχῆ, ὁμιλητῆ. Ἡ γλωσσική παράδοση στήν πῶ αὐθόρμητη (ἀσυνείδητη) μορφή της διαμορφώνεται ἀπό τό σύστημα «συγκοινωνούντων δοχείων» πού ἀπαρτίζουν οἱ ὁμιλητές καί, στίς κοινωνίες πού ἔχουν τή δυνατότητα νά τήν προπαγανδίσουν μέσω τοῦ γραπτοῦ κώδικά τους (βλ. καί γαλλικά), εἶναι τόσο ἰσχυρότερη (θεωρεῖται τόσο πῶ ἐνιαῖα καί ἐπηρεάζει τόσο περισσότερο τίς νεότερες γενιές) ὄσο τό μορφωτικό ὑπόβαθρο εἶναι κοινωνικά πῶ ὁμοιογενές (ἐκφράζει δηλαδή σέ τελική ἀνάλυση λιγότερες φυγόκεντρες τάσεις, λιγότερες ἀνισότητες). Ἡ ἴδια ἡ ἀρχὴ τῶν «συγκοινωνούντων δοχείων» σημαίνει ἐγγένει ὅτι οἱ ὄροι κάθε γλωσσικοῦ ἐπιπέδου μποροῦν νά δώσουν τήν εἰκόνα στό μελετητή ὅτι μετατοπίζονται ἢ ὅτι μετατίθενται ὡς ἕνα βαθμό ἀπό τά θεωρητικά τους ὄρια (τά ὄρια πού θέτουν καταρχῆ οἱ γλωσσικές ἀναλύσεις) ἀπό τόν ἕνα συνομιλητῆ στόν ἄλλο: τέτοιες μετατοπίσεις, π.χ. στό μορφολογικό ἐπίπεδο, μποροῦν νά ὀδηγήσουν στή δημιουργία σημασιολογικῶν ἀποχρώσεων, ἢ ἀκόμα διαφοροποιήσεων, στίς χρήσεις (πρβλ. *ἐργαστήρι*). Ὑπάρχει δηλαδή διηλεκτική μεταλλαγή, ἀκόμα καί τῶν «δομῶν» (τῶν βασικῶν ἀντιθετικῶν συστημάτων), ἐφόσον ἡ γλώσσα μορφοποιεῖ τήν πραγματικότητα ἀλλά καί, ἀντίστροφα, διαπλάθεται ἀπό τίς ἀνάγκες, τήν πίεση τῆς πραγματικότητας. Ἡ εἰκόνα παγίωσης τῆς γλώσσας πού δίνουν ὁ ἴδιος ὁ γραπτός λόγος ἀλλά καί τόσα γραμματικά πρότυπα

των ημερών μας (πού δέν παίρνουν βέβαια τόν κόπο νά δηλώσουν ρητά οτι αναφέρονται σέ μιά στάνταρντ γλώσσα και σέ μιά άφρημένη γλωσσική χρήση και καθόλου στήν πραγματική ποικιλία των χρήσεων) είναι μιά όφθαλμαπάτη, μιά ύπεκφυγή από τίς άντινομίες (όπως άφρημένο - συγκεκριμένο, σταθερό - μεταβλητό) πού διατρέχουν μιά γλώσσα. 'Ο όμιλητής «μιλά μέ κομάτια από τή σιωπή του»: άν, πράγματι, μιλά από όσα ξέρει και μόνο από αυτά κι άν τό νόημα των όσων λέει σέ μιά στιγμή είναι τό γινόμενο όλων όσων θά μπορούσε έξίσου νά πει εκείνη τή στιγμή (πρβλ. τίς έρμηνείες μιάς φράσης, μιάς διατύπωσης, πού βασίζονται στό γεγονός ότι αυτά πού δέν λέγονται, πού σιωπούνται, φορτίζουν αυτά πού λέγονται), τότε μπορούμε νά πούμε πώς ή γλωσσική του συνείδηση έχει μοναδιαία φύση, διακρίνεται από μιά όργάνωση διαφορετική από εκείνη κάθε άλλου όμιλητή τής ίδιας γλώσσας. 'Αλλά ή μοναδικότητα τής γλωσσικής του συνείδησης ένδιαφέρει τό (συν)όμιλητή λιγότερο από τήν ίδια τή συνομιλία, τή σύγκριση δηλαδή άτομικών γλωσσικών αισθημάτων, όπου ή επικοινωνία είναι τόσο άμεσότερη όσο τά γλωσσικά αισθήματα γειτνιάζουν. 'Η γλωσσική παράδοση ένυποτίθεται στή μνήμη ενός όμιλητή μέσα από τίς συγκυρίες των συνομιλιών και των άναγνώσεων του και δέν άφορα ένα δια-ταξικό κοινωνικό φαινόμενο παρά στό μέτρο πού ύπάρχει μιά όποιαδήποτε κοινή γλωσσική βάση συνομιλίας και μόνο σέ αυτό τό μέτρο (ώς πριν λίγα άκόμα χρόνια, οί γλωσσικές παραδόσεις του χωριού και τής πόλης μόνο ένμέρη επικαλύπτονταν). Θά άναφερθούμε έδω στήν πολύ γενική έννοια τής ένθικης «γλώσσας», έννοια κατεξοχή πολιτι(στι)κή άφου περιλαμβάνει και τίς πιο διαφοροποιημένες διαλέκτους, πού μόνο πολύ πλατιά θεωρημένες (γενικά συντακτικά σχήματα π.χ.) μπορούν νά ένδιαφέρουν τή γλωσσική παράδοση μιάς ένθικης γλώσσας. Τελικά, τό ίδιο τό γλωσσικό ένστικτο ή αίσθημα ενός (τυχαίου) όμιλητή ίσως νά ταυτίζεται στήν ουσία μέ ένα τμήμα τής γλωσσικής παράδοσης πού έπασσε σέ αυτόν μέσα από τή συνομιλία και τήν άνάγνωση — και πού σχετίζεται μάλιστα μέ τή συχνότητα μέ τήν όποία ύπέπεσαν στήν άντίληψη του όρισμένα από τά στοιχεία τής) και μέ τίς προσωπικές ικανότητες αυτού του όμιλητή για τή μεταλλαγή τής.

6. 'Η Γραμματική, ως παιδευτικό μέσο, είναι ένα βασικό κανάλι για μιά «όμοιογενή» κοινωνιολεκτική συμπεριφορά, για τή διάδοση μιάς ρυθμιστικής γραπτής νόρμας. Δέν είναι δύσκολο νά δει κανείς πώς θά έφτανε μιά γλωσσική πολιτική σέ αυτό τό αποτέλεσμα, δυσκολότερα όμως θά καταλάβαινε γιατί συμβαίνει αυτό, ποιοί μηχανισμοί ενεργοποιούν αυτή τή δυνατότητα. Τό γραμματικό έγχείρημα έχει σαν πρωταρχικό λόγο ύπαρξης τήν άναγωγή μέσα από θεωρητικά σχήματα μιάς επιλογής από επαναλήψεις του προφορικού λόγου (άλλα είναι δυνατή μιά πλήρης γραμματική μιάς προφορικής γλώσσας; Κάτι τέτοιο θά άπαιτούσε πολύχρονη και συλλογική δουλειά, και οί συνήθειες παιδευτικές σκοπιμότητας μιάς γραμματικής επικρατούν άπέναντι στήν πολυτέλεια τής πληρότητας). 'Υπάρχουν μονάδες (λέγονται «λέξεις») πού επανέρχονται κι άκόμα μονάδες μέσα στις μονάδες πού επανέρχονται πολύ συχνότερα (οί «φθόγγου»): επίσης, φωνητικά φαινόμενα μή φθογικά, όπως δεδομένες σχέσεις τονικών ύψων πού τά είδη τους είναι άκόμα λιγότερα («τόνου», «μελωδικές καμπύλες»). Πέρα από αυτές τίς μονάδες, πού ή επανάληψή τους θεμελιώνει κι εγγυάται τή γραμματική θεωρηση, ύπάρχουν στον προφορικό λόγο τό συνεχές τής φωνής και τό συνεχές τής σημασίας (πού ό λόγος κατακερματίζει σέ επιμέρους τμήματα και άκολουθεί μέσα άκριβώς από τίς επαναλήψεις του), πού φορέας τους είναι ή χρονικότητα (και ή γραμμικότητα) του προφορικού λόγου, και πού άποτελούν τό λόγο για τόν όποιο ένα μήνυμα δέν είναι, δυναμικά, ποτέ τό ίδιο μέ ένα άλλο (άπειροστικός χαρακτήρας του προφορικού λόγου, ένω στό γραπτό λόγο αυτό (μπορεί νά) ισχύει, μέσα από άλλες διαδικασίες, μόνο ως προς τή σημασία). 'Η γραμματική, άν και δέχεται βάσει τής γνωστικής άποστολής τής τή δυνατότητα παραγωγής άπειρων προτάσεων, είναι

δηλαδή σέ θέση νά άναγνωρίσει στό ίδιο μέτρο μέ τόν όμιλητή μιά άπειρία «άποχρώσεων», ή καλύτερα σημάσεων (σημασιακή λειτουργία προϋποθέτει άναγνωρίσιμη μορφή, σήμα), περιορίζει λίγο-πολύ άνάλογα μέ τό είδος τών αριθμών των μονάδων ή τών σχημάτων των όποιων λαμβάνει ύπόψη τίς επαναλήψεις. 'Ετσι, θεωρείται α) ότι οί μονάδες του φωνητικού συνεχούς (φωνήματα) έχουν ή καθεμιά τους δεδομένο πεδίο πραγμάτωσης πού όρίζεται άντιθετικά (σέ ένα δεδομένο φωνολογικό σύστημα, κάθε μονάδα διακρίνεται ως προς ένα τουλάχιστο φωνητικό χαρακτηριστικό από κάθε άλλη): όσο κι άν τά ίδια τά φυσικά μεγέθη αυτών των μονάδων δέν μπορούν νά προσδιοριστούν άπόλυτα (π.χ. ή χειλική τριβή στό χειλικό φ δέν μπορεί νά καθοριστεί άπόλυτα ούτε ως προς τήν ένταση ή ούτε ως προς τή χρονική τής διάρκειας, έφόσον παραλλάσσει από τόν ένα όμιλητή στον άλλο), όμως ό άντιθετικός τους χαρακτήρας επιτρέπει νά διακρίνονται ως προς τό ρόλο τής καθεμιάς τους και, από αυτή τήν άποψη, νά άποτελούν άσυνεχείς όντότητες· β) οί σημασιακές μονάδες άποτελούν επίσης άσυνεχείς όντότητες, στό βαθμό πού ή παραλλακτικότητα των φωνητικών μονάδων οί όποιες τίς άπαρτίζουν παραμένει μέσα στα όρια στα όποια οί μονάδες αυτές άποτελούν διακριτικά συστατικά τής ταυτότητας των σημασιακών μονάδων. 'Από άνθρωπολογική άποψη, τώρα, ή πρώτη «γραμματική» (πριν τήν εμφάνιση γραμμάτων) του άνθρώπινου λόγου θά πρέπει νά έπεται άμέσως μετά τήν ίδια τή δημιουργία του — άν δέν συντέλεσε ή ίδια, μέ τή συνειδητοποίηση των επαναλήψεων και των παγιοποιήσεων των πρώτων προφορικών σημάτων, στήν άνάπτυξή του—, και θά πρέπει νά είχε τή μορφή μνημονικών λογοπαίγνων, ρυθμικών και τραγουδιστικών σχημάτων κ.λπ. (πρόκειται, έξάλλου, για παιδευτικές πρακτικές εκμάθησης τής γλώσσας —θά τίς όνομάζουμε ζωντανές γραμματικές— πού παρατηρήθηκαν στον 20ό αιώνα σέ πρωτόγονες κοινωνίες μέ προφορική παράδοση). 'Η ίδια ή σχετική κι όχι άπόλυτη αναλογικότητα στήν κατασκευή του γλωσσικού επενδύματος τής κοινωνικής συμπεριφοράς δείχνει τήν έγγενή σχέση επανάληψης / ρυθμικότητας και γλώσσας, τήν επανάληψη και τήν παγίωση άναλογικών και μή αναλογικών μονάδων και κανόνων. 'Ετσι, ή γλώσσα φέρει τό σπόρο τής γραμματικότητας, τής αναγωγιμότητας (του κόσμου) έντός τής και μπορεί νά παρομοιαστεί μέ ένα ήμικρυσταλλικό σώμα πού δέν ρευστοποιείται και δέν στερεοποιείται ποτέ. 'Αντίθετα, ή γραφή, και τό λογικό της συμπαρομαρτούμενο, ή γραμματική (δέν ύπάρχει γραμματική χωρίς γραφή) φέρουν τό σπόρο τής πολυσημίας και τής σύγχυσης, τής ποικιλίας των πιθανών νοημάτων, έφόσον εκλείπει τό όμιλούν ύποκείμενο: συμβαίνει, έτσι, ή προφορική γλώσσα νά έρμηνεύει, μέ μιά πρόταση ή ένα τμήμα τής, τόν κόσμο στον άλλο, νά τείνει προς τήν άναγωγή ή τό κλείσιμο μιάς θεματικής, ένω ή γραπτή γλώσσα νά άνοίγει τόν κόσμο των πιθανών νοημάτων στό άπειρο του μέλλοντος... Τό γραπτό μήνυμα κάνει άπαρχής άναγωγή σέ ένα σύστημα γλωσσικών αξιών πού, άν και δεδομένο έξίσου στήν προφορική όμιλία, διαταράσσεται πάντοτε κατά μοιραίο τρόπο σέ αυτή τήν τελευταία. 'Η «μοναχικότητα» τής γραφής, πού συμπίπτει ουσιαστικά μέ τίς αναγωγικές τής δυνατότητες, έχει μακροσκοπικά τό άντίθετο αποτέλεσμα από τό ζητούμενο τής επικοινωνίας και τής κατανόησης, θέτει δηλαδή (στό νοηματικό επίπεδο) τό πρόβλημα τής έρμηνείας, μέ τρόπο πολύ όξύτερο άπ' ότι στήν όμιλία (όπου όσο περισσότερο μιλά κανείς —για νά εξηγήσει— τόσο σαφέστερη γίνεται ή χρησιμότητα των όσων λέει, τόσο άκριβέστερες άντιδράσεις προκαλεί: αυτό πού μετρά έδω είναι τό τί λέω και, έστω, πώς τό λέω, όχι τό στίλ καθεαυτό). Βλέπουμε δηλαδή τήν κατηγορηματοποίηση του κόσμου όπως τή διαθέτει ή όμιλία νά κρυσταλλώνεται πιά συστηματικά στή γραφή, νά γίνεται έδω «πλήρης» (έντελής) κι άπολιθωμένο νόημα (λόγω κυρίως τής άπουσίας του δέκτη), άλλα και ταυτόχρονα αυτό τόν κόσμο νά άναγεννάται ως τό ίδιο του τό φάσμα (τό όμοίωμα ενός συγκεκριμένου, άναρχούμενου κόσμου) μέσα από τή χρονική άναβολή πού παίρνει από τήν άιωνιότητα τό κείμενο μέχρι τή «σωστή έρ-

μηνεία» του, την ούτοπική τέλεα κατανόησή του. Όποιοδήποτε γραπτό μήνυμα είναι «φτωχότερο» από το αντίστοιχό του (αν υπάρχει) φωνητικό, με την έννοια ότι περιλαμβάνει πρακτικά λιγότερες (έν)νοηματικές δυνατότητες από το τελευταίο, λιγότερες πραγματικές σημάνσεις (βλ. π.χ. τον πλούτο των απρόβλεπτων συχνά σημάνσεων, που προσφέρουν τα έπιτονικά φαινόμενα στον προφορικό λόγο). Άλλα τούτη ή υπερβολική αναγωγή δημιουργεί δυνητικά την απορία, την έλλειψη της πληροφορίας και της κατανόησης, που δέν αποτελεί συνήθως πρόβλημα στη ζωντανή συν-ομιλία. Ή όμιλία είναι, λοιπόν, θεωρητικά κοντύτερα στη γλωσσική αναπαράσταση ή μάλλον άναπαραγωγή της έμπειρίας, τη μεταστοιχειώσή της σε νόημα και σήμανση. Άντιθετα, ή γραφή, όσο περισσότερο, ιστορικά και συγχρονικά, ανάγεται στον έαυτό της, τόσο περισσότερο ή νοηματική συρρίκνωση (κωδικοποίηση ή συστηματοποίηση) που *αναπαριστά* τείνει να απομακρύνεται από κάθε συμπτώση με άλλες (συνομιλητής) αναγωγές ξένες προς αυτή, κάτι που γεννά τις έρ-

μηνείες. Μέσα σε αυτό τό πλαίσιο, οι άκρας αναγωγικές γραμματικές του χτές και (κατά κανόνα) του σήμερα έχουν ανάγκη να βασίζονται στο γραπτό λόγο, τόσο για την «όμοιομορφη» διάδοσή τους όσο και για την αναζήτηση και άνάλυση των δεδομένων, τά όποια οι ίδιες αποφεύγουν να δανείζονται από τον προφορικό λόγο. Ή σωρευτική άνάλυση δεδομένων του προφορικού λόγου θά οδηγούσε όχι μόνο σε «δύσχρηστες» (συνθετότερες) γραμματικές αλλά και θά συνέβαλλε στη συνειδητοποίηση των σημαντικών κενών του γραπτού λόγου, κλονίζοντας έτσι τά ίδια τά μέσα της γραμματικής εκπαίδευσης, και της γραμματικής ρύθμισης.

7. Τό κείμενο αυτό αφιερώνεται σε όλους όσους μοχθούν να εκφραστούν μέσα από την ελληνική γλώσσα σήμερα, χωρίς να ή θεωρούν αυτοσκοπό. Άκόμα, χαρίζεται σε εκείνους που γνωρίζουν την ήδονή του *γράφειν* αλλά και του *όμιλείν*...
 Ήθηνά-Παρίσι 1983-1987

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ

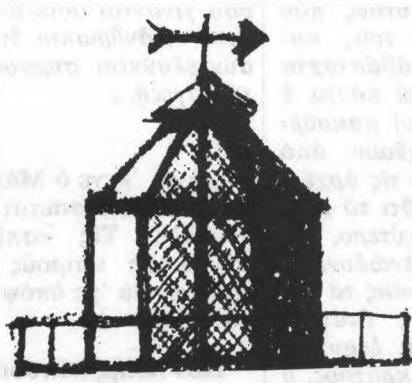
ΚΩΣΤΑΣ ΞΑΝΤΗΣ: Μία μεταφραστική ιστορία
 ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΙΛΗΝΙΩΤΗΣ: Γλωσσικά φαινόμενα
 ΕΣΡΑ ΠΑΟΥΤΗ: Τά δύο άποικισμένα Κέντρα
 ΒΙΝΤΣΕΝΤΣΟ ΡΟΤΟΛΟ: Δέν έννοια ποτέ ένός στην Έλλάδα

Γ.Ε. ΣΤΟΓΙΑΝΝΙΔΗΣ: *Next to the Hill Dick Powell* / Κ. ΜΟΥΡΕΣΣΑΣ: Άπόσταγμα
 ΝΑΤ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΗ: Ποίημα / Ζ. ΜΠΕΡΝΑΝΟΣ: Μικρή αφήγηση
 Γ. ΚΟΝΤΟΣ: Ποίημα / ΤΑΣΟΣ ΡΟΥΣΣΟΣ: Ποίημα
 Α. ΑΡΜΙΑΖΙΝΟ: Μέρα στην Άθην / ΑΛΦ. ΤΖΟΥΛΙΑΝΙ: Γράμμα στον Φ. Μάρξ
 ΒΙΚΤ. ΠΡΙΤΣΚΕ: Άκτινογραφία / ΓΚΕΖΑ ΤΣΑΤ: Η μικρή Έμμα
 ΤΡΑΓΙΑΝΝΟΥΣΗ: Ό βραχυοπέδι / ΜΙΛΑΖΙΣ ΣΕΝΤΡΑΡ: Ποίημα
 Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ: Γενική όμιλία / Δ. ΠΕΤΣΕΤΣΙΔΗΣ: Τό καρνάκι
 ΗΛΙΑΣ ΚΟΥΤΣΟΚΟΣ: Περίοδος / ΝΙΚΟΣ ΓΡΗΘΟΝΙΩΤΗΣ: Άgence coope-
 laire de France / ΒΙΚΤΟΡ ΣΕΥΚΑΛΑΡΝ: Δύο ποιήματα

ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ: Άπό την γλώσσα του Άρ. Νουλαϊό, ΓΡΑΜΜΑΤΑ: Κάρολο Κασσιό, ΤΑ ΦΥΛΛΑ: Στέλια έπιμαυρίττας, ΜΙΚΡΑ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΚΑ: Έμμ. Λυσιόδης, ΔΕΝΔΡΟΤΟΙΝΙΕΣ: Ελόγγον με τον ποιητή Ν. Παπά, ΤΟ ΣΙΝΕΜΑ: Άγγλικός κενός, ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ: Διαδόντας ένός Τύπου, ΠΑΡΑΓΡΑΦΟΙ: Γραφισμός της φαντασίας, ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ: Κατάσταση του Μένου, ΚΙΗΣΤΙΑΣ: Γράφει ή Καίη Ταυτάλη.

40

Κ. ΞΑΝΤΗΣ: Μία μεταφραστική ιστορία
 Ε. ΠΑΟΥΤΗ: Άποικισμένα Κέντρα
 Τμήφ. τέλειμος όφρ. 1980

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΣΜΟΣ

Οι ιδέες

LUCIEN COLDMANN, Είσαγωγή στον Λούκατς και στον Χάιντεγγερ - ΜΑΝΟΛΗ ΛΑΜΠΡΙΑΔΗ, Ή σύγκρουση με τον Νόμο ως έμπρακτη κριτική του δικαίου και τό συναίσθημα ένοχής - KARL KORSCH, Άπ' τή διαλεκτική του Χέγκελ στη διαλεκτική του Μάρξ - Η. LEFEBVRE, Ή Μαρξική θεωρία του κράτους - G. LUKACS, Άπό τή φαινομενολογία στον ύπαρξισμό - HEGEL-FEUERBACH-MARX, Κράτος και θρησκευτική συνείδηση - JEAN HYPPOLITE, Χέγκελ και Μάρξ - ΜΑΝΟΛΗ ΛΑΜΠΡΙΑΔΗ, Άντι-ιδεολογικά - ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΛΥΚΙΑΡΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ή «Ρωμοσύνη» στον Παράδεισο - G.A. PAUL, Ή Λενινιστική θεωρία της άντληψης - ERNST CASSIRER, Ή τεχνική των συγχρόνων πολιτικών μύθων - ERNST BLOCH, Ούτοπία και επανάσταση - MAX HORKHEIMER, Οι Έβραίοι και ή Εύρώπη - HANNA ARENDT, Σκέψεις για τήν πολιτική και τήν επανάσταση - Η. LEFEBVRE, Άρχαίοι και νέοι Έλεάτες.

Φιλοσοφία

T.W. ADORNO, Σε τί χρησιμεύει ακόμη ή φιλοσοφία; - F.M. CORNFORD, Ή άγραφη φιλοσοφία - Η. MARCUSE, Τό τέλος του Έγελιανισμού - ERNST CASSIRER, Κάνι και Ρουσσώ - Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, Τό πρόβλημα της θεμελίωσης μιάς κριτικής του θεσμικού λόγου και ή Καντιανή διαλεκτική - Μ. MERLEAU-PONTY, Προοίμιο στην «Φαινομενολογία της Άντληψης» - E.R. DODDS, Πλάτων και Πλωτίνος - J. HABERMAS, Φυσικό δίκαιο και επανάσταση - MAX HORKHEIMER, Παραδοσιακή και κριτική θεωρία - MAX HORKHEIMER, Τό τέλος του Λόγου - Μ. FOUCAULT, Τί είναι Διαφωτισμός;

Ψυχολογία και έπιστήμες του άνθρώπου

H. KOHUT, «Θάνατος στη Βενετία» - S. FREUD, Ό Μωυσής του Μιχαήλ Άγγελου - Ν. CHOMSKY, Μορφή και νόημα στις φυσικές γλώσσες - Μ. ΜΑΡΚΙΑΔΗ, Ή ψυχανάλυση του διχασμένου υποκειμένου - J. LACAN, Άπαντήσεις - OTTO RANK, Ό Μύθος για τή γέννηση του ήρωα - Μ. ΜΑΡΚΙΑΔΗ, Λόγος περί της Έπιθυμίας - Θ. ΛΙΠΟΒΑΤΣ, Οι περιπέτειες του Λόγου.

Ὁ ἔνδοξός μας βυζαντινισμός...

Γιὰ τὴν «ἐπικαιροποίηση τοῦ κομμουνισμοῦ» μιλοῦσαμε καὶ «ἐπικαιροποίηση τοῦ βυζαντινισμοῦ» μᾶς προέκυψε. Πράσινοι ἐναντίον Βενέτων. Εἰκονομάχοι ἐναντίον εἰκονολατρῶν — εἰκονίσματα ἐναντίον εἰκόνων. Τό Ἴπποδρόμιο (καλλιπλάστικο ἢ καλλιτισμέντο) νά ἀπειλεῖ διὰ τῆς ψήφου· τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἀπειλοῦσε διὰ τοῦ ξίφους.

Ἐξαπτέρυγα στοὺς δρόμους. Σταύρωσον σταύρωσον αὐτοὺς τοὺς μασονοεβραϊοκαζαντζακικοσκορπυσεϊκούς. Ὑποδοχὲς ἐπανακαμπτόντων μεσιῶν μετὰ βαῖων καὶ κλάδων, μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων. Ἐρωτες, μίση, πάθη, «μ' ἓνα Ἄρλεκιν ξεχνιοῦνται καὶ ξεχνιοῦνε», καὶ ἰδοὺ ὁ «ἔνδοξός μας βυζαντινισμός» ἀκμαῖος καὶ θεαματικός.

Ἄς πᾶμε πίσω, λοιπόν. Στόν Προκόπιο. Τό ρήτορα καὶ γραφέα τοῦ Βελισαρίου πού ἐκεῖ στά 550 μ.Χ., τόν καιρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας (ἡ κρισιμότερη καὶ χρησιμότερη ἀπὸ τὰς «Νεαράς» του) ἔγραψε τό λίβελλό του γιὰ νά ἐξισοροπήσει κάπως τίς πρὶν κολακείες του. Ἀπὸ τὴν Ἀπόκρυφη ἱ-

στορία του ἰδοὺ τεμάχια πού, ὅπως πᾶμε, θά εἶναι ἐπικάια καὶ τό εὐτυχές 2000. (Τό βιβλίον κυκλοφορεῖ ἐντός τῶν ἡμερῶν ἀπὸ τίς ἐκδόσεις «Ἄγρα», μεταφρασμένο ἀπὸ τὴν Ἀλόη Σιδέρη).

Καὶ καταρχάς, ἡ «ἀρχὴ τοῦ Ἐνός» καὶ ὁ φόβος τῶν πολλῶν:

«Τὰ χτυπήματα ἐπεφταν ἀπροσδόκητα πάνω σέ ὄλους καὶ κανέναν δέν βρισκόταν νά ὑπερασπίσει τὰ θύματα. Καμιά δύναμη δέν εἶχε ἀπομείνει, οὔτε νόμου οὔτε συμβολαίου, γιὰ νά διασφαλίσαι τὴν τάξη καὶ ὅλα συνταράχτηκαν ἀπὸ τὴν ὀλοένα ἀξάνομενη κυριαρχία τῆς βίας καὶ τό πολίτευμα ἔμοιαζε πῶς πολὺ μέ τυραννίδα, πού δέν εἶχε ὅμως τοῦλάχιστον ἐγκαθιδρυθεῖ, ἀλλὰ κάθε μέρα ἄλλαζε μορφή καὶ βρισκόταν πάντα στὴν ἀρχὴ τῆς. Ἀκόμα κι οἱ ἀποφάσεις τῶν ἀξιωματῶντων ἔμοιαζαν νά λαμβάνονται ὑπὸ τό κράτος τοῦ τρόμου ἀπὸ ἀνθρώπους πού τό φρόνημά τους εἶχε καταστήσει δουλικό ἀπὸ τό φόβο ἑνός ἀνδρός. Οἱ δικαστές ἐξάλλου, ὅταν ἦταν νά ἀποφασίσουν γιὰ κάποια διένεξη, δέν ἐβγαζαν ἀπό-

φασὴ κατὰ τὴν κρίση τους γιὰ τό δίκιο καὶ τό νόμιμο, ἀλλὰ ἀνάλογα μέ τις καλές ἢ τίς κακές σχέσεις πού εἶχε ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς ἀντιδίκους μέ τοὺς στασιαστές.»

Περὶ τῶν ἐρώτων τῆς ἐξουσίας, πού πάντα καὶ παντοῦ τυγχάνουν ἐξ ὀρισμοῦ ἀντικομοφορμιστικοί:

«Ἐτσι λοιπὸν γεννήθηκε κι ἀνατράφηκε ἡ γυναῖκα αὐτὴ κι ἔτσι ἐγινε περιβόητη ἀνάμεσα σέ πολλές δημόσιες γυναῖκες καὶ σέ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ μόλις ἔφτασε πάλι στό Βυζάντιο, τὴν ἐρωτεύτηκε ὁ Ἰουστινιανός μέ παράφορο ἔρωτα. Στὴν ἀρχὴ τὴ συναναστρεφόταν ὡς ἐρωμένη, μολοντοῦ τὴν εἶχε ἀνυψώσει στό ἀξίωμα τῆς πατρικίας. Ἡ Θεοδώρα λοιπὸν τὰ κατάφερε ἀμέσως νά ἀποκτήσει ὑπέρμετρη δύναμη καὶ τεράστια πλοῦτη γιὰ τί γιὰ τὸν ἀνθρώπο αὐτόν — ὅπως συνήθως συμβαίνει μέ τοὺς τρελά ἐρωτευμένους — τό πιὸ γλυκὸ πρᾶγμα στόν κόσμον ἦταν νά κάνει ὅλα τὰ χατίρια τῆς ἀγαπημένης του καὶ νά τῆς προσφέρει ὅλα τὰ πλοῦτη τοῦ κόσμου. Ὅσο γιὰ τό κράτος, καίγόταν σάν προσάναμμα γιὰ χάρη αὐτοῦ τοῦ ἔρωτα.»

Περὶ κρατικῆς βίας:

«Κι ὅμως, αὐτὰ στενωχωροῦσαν λιγότερο τὰ θύματά τους ἀπὸ τό ἄδικο πού ἔκαμε ὁ Ἰουστινιανός στὴν Πολιτεία, ἐπειδὴ τό μεγαλύτερο μέρος τῆς πικρίας πού προξενεῖ ἡ διατάραξη τῆς τάξης σ' αὐτοὺς πού παθαίνουν ἀπὸ τοὺς κακούργους τὰ πιὸ ἀβάσταχτα κακά, τό ἀφαιρεῖ πάντα ἢ προσδοκία ὅτι οἱ κακούργοι θά τιμωρηθοῦν ἀπὸ τοὺς νόμους καὶ τίς ἀρχές. Μέ τὴν ἐλπίδα ὅτι τό μέλλον θά εἶναι καλύτερο, πῶς εὐκόλα καὶ πῶς ἀνώδυνα ὑπομένει ὁ ἀνθρώπος τὰ κακά τοῦ παρόντος· ὅταν ὅμως ἀσκοῦν βία ἐναντίον του οἱ ἀρχές τοῦ κράτους, ἡ

ὀδὴν του γιὰ τίς συμφορὲς του εἶναι, φυσικά, μεγαλύτερη καὶ ὀδεύει σταθερὰ πρὸς τὴν ἀπόγνωση ἐπειδὴ δέν προσδοκᾷ τὴν τιμωρία τῶν ἐνόχων.»

Καὶ περὶ συγκλητικῶν, ἐκκλησίας καὶ δήμου:

«Κι ὅμως, οὔτε ἓνας ἀπὸ τοὺς συγκλητικούς δέν τόλμησε, τὴ στιγμὴ πού ἐβλεπε τὴν Πολιτεία νά στεφανώνεται μ' αὐτό τό αἶσχος, νά δείξει τὴ δυσφορία του καὶ νά ἀπαγορεύσει τὴν πράξη, μολοντοῦ ἐμελλε στό ἐξῆς νά προσκυνοῦν ὄλοι τους τὴ Θεοδώρα σάν θεά. Οὔτε ὅμως καὶ κανένας ἱερέας παραπονέθηκε φανερά κι ἄς ἐπρόκειτο κι αὐτοὶ ἐπίσης νὸ τὴν προσφωνοῦν δέσποινα. Καὶ ὁ δήμος, πού προηγουμένως ἔβλεπε τίς ἐπιδείξεις τῆς στο θέατρο, ἐντελῶς ἀρεπα τώρα, θεώρησε καλὸ νά ὑψώσει στὴ στιγμὴ τὰ χέρια ἰκετεύοντάς τη νά τὸν κάμει δούλο τῆς στά λόγια καὶ στὴν πράξη. Οὔτε κανεὶς στρατιώτης ἀγανάκτησε πού ἐπρόκειτο νά ὑφίσταται τοὺς κινδύνους τῶν στρατοπέδων γιὰ τὰ συμφέροντα τῆς Θεοδώρας οὔτε ἄλλος κανένας στόν κόσμον βρέθηκε νά τῆς ἀντιταχθεῖ, ἀλλὰ ὄλοι, φαντάζομαι, γονατισμένοι ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι ἔτσι τοὺς ἦταν γραφτό, ἐπέτρεψαν νά συντελεστεῖ τό μίσημα αὐτό, σάν νά εἶχε κάμει ἐπίδειξη τῆς δυνάμει τῆς ἡ τύχη, πού, καθὼς ξέρουμε, διαφεντεύει ὄλα τ' ἀνθρώπινα καὶ δέν τὴ νοιάζει καθόλου ἂν εἶναι φυσικά ὄσα γίνονται οὔτε ἂν νομίζουν οἱ ἀνθρώποι ὅτι αὐτὰ συντελοῦνται σύμφωνα μέ τὴ λογική.»

Καλὰ τό ἔλεγε ὁ Μάρξ: Ἡ ἱστορία ἐξελίσσεται σπειροειδῶς. Τίς «σπείρες» τῶν κατὰ καιροὺς ἐξουσιούχων θά ἔχε ὑπόψη του, φαίνεται...

Παντελής Μπουκάλας

ΝΑΥΤΙΑ...

Τυχεροί όσοι δέν διαβά-
ζουν καθ' εκάστην Αύρια-
νή και τό πρωινό μικρα-
δέρφι της, τόν Δημοκρατι-
κό Λόγο. Δέν λερώνουν τά
χέρια τους. Καί προπαν-
τός, δέν λερώνεται ή ψυχή
τους. Άποφεύγουν τή ναυ-
τία. Καί μπορούν νά πι-
στεύουν άκόμα πώς τό ΠΑ-
ΣΟΚ δέν είναι δά και τόσο
κακό, πώς ή φυλή καλά
κρατεί, τά ήθη παραμένουν
άκμαϊα κι ό πολιτισμός
μας λαμπρός.

Διαβάσεις λοιπόν: «*Η έ-
φημερίδα μας έχει σαν άρχή
νά μήν άσχολεϊται ποτέ μέ
τήν ιδιωτική ζωή των πολι-
τών, άκόμα και όταν πρό-
κειται για πολιτικούς*». Παίρ-
νεις κουράγιο, λές
μπράβο παιδιά, μαζί σας,
και προχωρείς στή δεύτερη
παράγραφο. Καί ξυπνάς:
«*Ρωτάμε, λοιπόν, τόν κύ-
ριο Καραμανλή, ό όποιος
μάς παριστάνει τόν... τζό-
βενο, πώς τά χει βολέψει
τά τελευταία 21 χρόνια και
ζει μόνος του; Έχει φιλενά-
δα; Έχει φίλο; Η μήπως...
έξυπηρετείται μόνος του;*»

Σκεφτείτε δηλαδή άν ή
Αύριανή άποφάσιζε «νά ά-
σχοληθεί μέ τήν ιδιωτική
ζωή των πολιτών». Σκε-
φτείτε τόν Ταχτσή και τίς
ύβρεις πού εκτόξευσε έναν-
τιον του εκ Ταύρου, μ' ά-
νοιχτό άκόμα τό μνήμα.

•
Άτυχοι όσοι δέν διαβά-
ζουν Αύριανή. Δέν ξέρουν,
δέν μπορούν νά ξέρουν ότι
ή ελληνική ποίηση έχει
φτάσει σέ ύψη δυσθεώρητα
άνθρωπίνοις όφθαλμοίς.
Κάθε δεύτερη μέρα, νά σου
κι ένα ποιηματάκι για τόν
«Διγενή Άκρίτα», τόν «Έ-
θνάρχη», τόν Ένα. Μέ τίς
ρημάδες τίς ρίμες του και
μέ μιά νήπια έμπνευση νά
στοιχειώνει στά έρείπια
των στίχων. Άν τέτοιο τό

άποτέλεσμα, εύκολα συμ-
περαίνεται πόσο «βαθύτα-
τα συγκινημένος» τυγχάνει
ό στιχοπλόκος. Χάριν πα-
ραδείγματος, παραθέτουμε
τό στιχούργημα του «Τεξα-
καλίδη Άνέστη, Ποντολί-
βαδο Καβάλας», μακρι-
νου, πολύ μακρινού συγγε-
νή της πεφιλημένης Λαϊ-
κής Μούσας:

«*Στόν έπικεφαλής του Έ-
θνους μέ τήν παγκόσμια ά-
κτινοβολία, άρρωστο πρω-
θυπουργό μας ΑΝΔΡΕΑ
ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, άφιερώνω
τούς παρακάτω στίχους
μου:*

*Τής Έλευτεριάς προστάτη
τιμημένη Δημοκράτη
είσαι ή μόνη μας Έλπίδα
σ' έχει ανάγκη ή Πατρίδα
θρυλική άγωνιστή.*

*Λαοπρόβλητε Έθνάρχη
μοναχά μέ σένα θά 'ρθει
τής φυλής ό Λυτρωμός
δπως ό έσταυρωμένος
είσαι ή ψυχή στό γένος
ή Έλπίδα και τό φώς.*

*Μās τό δήλωσε ό Μένιος
θά χυρίσεις σιδερένιος
σύντομα κοντά σέ μάς
νά 'βρεις γιατρεία στά ξένα
τό εύχόμαστε για σένα
άπ' τά βάθη της καρδιάς.*

*Η Έλλάδα ένωμένη
μέ χαρά σέ περιμένει
για τόν έρχομό σου ζεϊ
για τής χώρας τό συμφέρον
μέ προορισμό τό μέλλον
νά βαδίσουμε μαζί.*

*Σύντροφε κουράγιο κάνε
κι ή έπιστροφή σου θά 'ναι
παραλήρημα σεϊσμός
για τίς εκλογές πού θά 'ρθουν
Δεξιοί δέν θά υπάρχουν
θά πεθάνει ό Φασισμός.*

Άλλά μέ τό ΠΑΣΟΚ και
τούς σύν αυτώ, τό χειρότε-
ρο δέν έρχεται παρά κάθε
αύριο, και κάθε Αύριανή.

Τ.Σιμπούρης

Τά πουλιά τής άφύπνισης

Θνησιμαίος ρομαντισμός
κι άνιστόρητος νά μιλάει
κανείς για τρακόσιες χι-
λιάδες δραχμές τήν ώρα ά-
κριβώς πού θά πρέπει νά
'ναι παραδομένος τής ζά-
λης άπ' τόν μαυλιστικό χο-
ρό των άνομων δισεκατομ-
υριών, πού τά ξεπλένει
μιά φορά ή «ιδιωτική πρω-
τοβουλία», τά ξεπλένει δεύ-
τερη ή κομματική ύστερο-
βουλία και πάλι λερωμένα
μένουν.

Άλλά τό μικρό είναι ό-
μορφο. Έτσι λέγανε κάπο-
τε. Καί τό μικρό είναι τό
δύσκολο. Άν δέν μπορείς
ν' άντισταθείς στίς τρακό-
σιες χιλιάδες, ποιά ή άμυ-
να στά πολλά...

Όπωςδήποτε, ή άρνηση
του ποιητή Κλείτου Κύρου
νά άποδεχθεί τό δεύτερο
κρατικό βραβείο ποιήσης
δέν έχει νά κάνει (μόνο) μέ
τό χρήμα. Σχεδόν ύποχρε-
ωτική ή στάση του τήν εί-
χε προδιαγράψει ό ίδιος,
χρόνια πριν, όταν έγραφε:

«*Σ' έναν κόσμο συναλλα-
γών, ή Ποίηση δέν συναλ-
λάσσεται.*

Τήν εξήγησε και τώρα:
«*Έπειδή ή ποίηση άσκει
πάντοτε μιά ιερή γοητεία έ-
πάνω μου, πιστεύω ότι δέν
άποτελεί ένα είδος "πραμά-
τειας" πού μπορεί νά άποτι-
μηθεί σέ άκέραιους άριθ-
μούς ή νά ζυγιστεί σέ κά-
ποια πλάστιγγα.*

Και πέρασε μονόστηλος

ό επικίνδυνος λόγος του, ό
παλλαυικός. Για νά μή λει-
τουργήσει παραδειγματι-
κά. Δέν είναι δά καιρός για
τέτοια παραδείγματα — ό-
ταν τά ποικίλα «Μανιφέ-
στα» άποδείχθηκαν όχι έ-
πιταγές χρέους αλλά έπι-
ταγές κέρδους: έπιταγές
τραπεζών.

«*Νά καταργηθούν τά βρα-
βεία*» άπαιτούσε 23 χρόνια
πριν, στή Διαγώνιο, ό
Γιάννης Σκαρίμπας. Γιατί;

«*Δέν βραβεύονται οι άν-
θρωποι — δέν είναι... άγε-
λάδες!... Ό βραβευόμενος
ύφίσταται μίαν παραβίαση
τής αξιοπρέπειας του ως
άνθρωπος, ένα είδος προ-
σβολής τής όμορφιάς του.*»

Για αξιοπρέπεια μιλούσε
κι ό Ντίνος Χριστιανόπου-
λος, και πάλι στή Διαγώ-
νιο, τό 1979:

«*Είμαι έναντίον των βρα-
βείων γιατί μειώνουν τήν ά-
ξιοπρέπεια του ανθρώπου.
Βραβεύω σημαίνει άναγνω-
ρίζω τήν άξία κάποιου κα-
τωτέρου μου. Παίρνω βρα-
βείο σημαίνει παραδέχομαι
πνευματικά άφεντικά.*»

Περιοδικό τής Θεσσαλο-
νίκης ή Διαγώνιος. Πολί-
της τής Θεσσαλονίκης ό
Κλείτος Κύρου. Τι μάς ά-
φορούν λοιπόν όλα τούτα
τά άκαταλαβίστικα έμας,
τούς «Άθηναίους»;

Πα.Μ.

Ἀντιγραφῆς ἐγκώμιον

Μπορεῖ κάποιος νά ἐκλεγεί καθηγητής Πανεπιστημίου ἂν τόν ἐπιστημονικό του φάκελο κοσμοῦν δῆθεν ἐπιστημονικές ἐργασίες πού δέν εἶναι παρά προϊόντα λογοκλοπῆς — μετάφρασης, «ἐλεύθερης» ἀπόδοσης ἢ παράφρασης; ἐξενόλωσσαν ἐγχειριδίων;

Μπορεῖ νά παραβιάζεται τόσο ἀνοιχτά ὁ νόμος πού ἀπαιτεῖ πρωτότυπες ἐργασίες γιά τήν ἐκλογή ἐνός πανεπιστημιακοῦ δασκάλου καί μάλιστα στήν α' βαθμίδα;

Μπορεῖ νά παραβιάζονται οἱ δεοντολογικοί - ἐπιστημονικοί κανόνες τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητος κι αὐ-

τή ἢ παραβίαση νά μήν ἔχει συνέπειες;

Τέτοια παραδείγματα συνηγοροῦν γιά τήν ἀξιοπιστία μιᾶς ἐκλεκτορικῆς ἐπιτροπῆς καί ποιά ἤθη εἰσάγουν ἢ ἐπιβάλλουν στήν πανεπιστημιακή κοινότητα; Κι ἂν, προκειμένου γιά ἐκλογή καθηγητῆ, παραβιάζονται μέ ἄνεση κανόνες νομικοί καί ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας τότε γιατί στηλιτεύεται καί μηδενίζεται ὁ ἀντιγραφῆς φοιτητής; Καί τί νόημα ἔχουν οἱ ὀ-

ποιεσδήποτε πανεπιστημιακές κρίσεις ὅταν τά ἔργα τῶν κρινομένων ὑποψηφίων μπορεῖ νά εἶναι προϊόντα ἄμεσης ἢ ἔμμεσης λογοκλοπῆς;

Σέ τέτοιου εἶδους ἐρωτήματα, ἔτσι γενικά καί ἀφηρημένα, ἡ ἀπάντηση γιά τόν ὀποιοδήποτε εἶναι αὐτονόητη. Κανείς δέν μπορεῖ νά ἀποδεχθεῖ ἢ νά δικαιολογήσει τήν ἀντιγραφῆ ὡς μέθοδο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐγκυρότητας. Φαίνεται, ὡστόσο, ὅτι ὅταν περνᾶμε ἀπό τόν γενικό κα-

LOUIS FRÉDÉRIC

MANUEL PRATIQUE D'ARCHÉOLOGIE

L'ARCHÉOLOGIE

21

pas la « science des vieilles pierres », car, si elle étudie celles-ci, c'est surtout pour y trouver une présence humaine.

Surpris un soir par une question que me posait à brûle-distinction de sujet. En réalité, l'archéologie s'arrête hier. Elle ne peut avoir de date limite tant qu'il y aura un Aujourd'hui et un Demain. L'étude de la vie d'un village de la Grèce au

22

GÉNÉRALITÉS

temps de Périclès est aussi importante pour la compréhension de l'évolution de l'humanité que celle d'un souverain de la Chine des T'ang ou que celle d'un mineur du Pays de Galles en 1920. Tous les jours naissent et disparaissent des hommes, tous les jours naissent et disparaissent des façons de vivre, des us et des coutumes, des pensées, des lois, des œuvres d'art, des objets d'utilité courante, des formes, et tombent dans l'oubli des langages, des religions... Tous les jours apparaissent de nouvelles choses qui remplacent ou continuent les anciennes, héritières de ces dernières qui d'aujourd'hui deviendront d'hier. Et le domaine de l'archéologie est justement cet hier indéfinissable. On ne peut donc raisonnablement faire de distinction, assigner des limites tendant à séparer l'histoire de l'archéologie: elles ne se succèdent pas, elles suivent des chemins parallèles, elles sont sœurs. Mais si l'une est brune, l'autre est blonde... Bien entendu, comme l'histoire, l'archéologie ne peut être étudiée en bloc. Il faudra la diviser, dans le temps comme dans l'espace. Mais on doit se rappeler que ces divisions, indispensables pour l'étude, ne sont qu'arbitraires: l'homme ne peut être séparé de l'homme, quelles que soient sa couleur, sa pensée ou l'époque à laquelle il vit. Les divisions « verticales » sont nombreuses. Grosso modo, on distingue:

- L'archéologie préhistorique, qui débute à l'aube de l'humanité et s'arrête à l'apparition d'un outillage métallique;
- L'archéologie proto-historique, transition que l'on a du mal à définir, mais qui pourrait concerner toutes les civilisations utilisant des outils de métal sans connaître l'écriture;
- L'archéologie historique, laquelle concerne les civilisations dotées d'une écriture, et qui se subdivise en:
  - Archéologie classique, grecque, romaine ou égyptienne,
  - Archéologie biblique,
  - Archéologies continentale, européenne, asiatique, américaine, océanique, arctique, africaine, dont les subdivisions seront à la fois géographiques et historiques, chacune d'elles formant une branche d'études bien déterminée, mais non séparée des autres;

Πέτρου Γ. Βέμελη

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ

Αρχαιολογία Παραδοσιακή και Νέα

Να ορίσει κανείς με μια λέξη τι είναι αρχαιολογία δεν είναι βέβαια δυνατό. Κύριος σκοπός της πάντως είναι να ρίξει φως στο παρελθόν του ανθρώπου. Είναι κατουσίαν μελέτη ανθρωπολογική κι όχι μελέτη αρχαίων π.χ. λίθων. Αν μελετά και τους λίθους το κάνει για να βρει εκεί ανάμεσα την ανθρώπινη παρουσία. Η αρχαιολογία είναι επιστήμη πολύπλοκη και πολύπλευρη, όπως είναι η ίδια η ανθρώπινη ύπαρξη.

Για ορισμένους ερευνητές η Αρχαιολογία σταματά στο εκάστοτε χτές, δεν μπορεί να έχει ένα συγκεκριμένο χρονικό όριο, εφ'όσον πάντα θα υπάρχει ένα σήμερα και ένα αύριο. Η μελέτη ενός συνοικισμού του 5ου αι. π.Χ. στην Ελλάδα είναι το ίδιο ενδιαφέρουσα για την εξέλιξη της ανθρωπότητας, όσο και η μελέτη μιας δυναστείας των Τανγ στην Κίνα ή των ανθρακωρύχων της Γαλατείας του 1920. Κάθε μέρα γεννιούνται και χάνονται άνθρωποι, γεννιούνται και χάνονται τρόποι ζωής, συνήθειες, ενδυμασίες, σκέψεις, νόμοι, έργα τέχνης, αντικείμενα καθημερινής χρήσης' κάθε μέρα εμφανίζονται νέα πράγματα που αντικαθιστούν ή συνεχίζουν τα παλιά, που από δημιουργήματα του σήμερα γίνονται δημιουργήματα του χθές. Δεν μπορεί λοιπόν να βρει κανείς σταθερά χρονικά όρια για την αρχαιολογία. Όπως την ιστορία όμως, έτσι και την αρχαιολογία δεν μπορεί να τη μελετήσει κανείς συνολικά. Πρέπει να τη διαιρέσει μέσα στο χώρο και το χρόνο. Οι χρονολογικές ή κατακόρυφες διαιρέσεις είναι πολλές. Μια απ'αυτές είναι η ελληνική αρχαιολογία. Υπάρχουν εξ ίσου πολλές γεωγραφικές ή "οριζόντιες" διαιρέσεις που αποτελούν χωριστούς κλάδους μελέτης: αρχαιολογία ευρωπαϊκή, ασιατική, ω-

νόνα στή συγκεκριμένη εφαρμογή του, σέ συγκεκριμένο πρόσωπο, οί δεοντολογικοί, ακόμη και οί νομικοί κανόνες, μπορούν νά παραβλέπονται και νά παρακάμπτονται.

Τέτοια είναι ή περίπτωση πού καταγγέλλει τό περιοδικό *ΑΝΤΙ* (τεύχ. 284, 7 Οκτ. 1988, σελ. 45, «Η αντίγραφή ως συμβολή στήν επιστήμη») αναφερόμενο στήν έκλογή του κ. Πέτρου Θέμελη, 'Αντιπρύ-

τανη του Πανεπιστημίου Κρήτης, ως τακτικού καθηγητή τής 'Αρχαιολογίας. 'Ο κ. Θέμελης συγκεντρώνοντας τά δύο τρία τών ψήφων του έκλεκτορικού σώματος (δηλαδή τούς τέσσερις στούς έξι — δύο καθηγητές ψήφισαν κατά) εκλέχτηκε καθηγητής παρόλο πού στό σχετικό υπόμνημά του, στό κεφάλαιο «Διδασκαλία», επικαλείται και τό έργο του 'Εγχειρίδιο 'Ανασκαφικής Τεχνικής (Β' έκδοση, Ρέθυμνο 1985), έργο

τό όποιο, στή σχετική συνδρίαση του έκλεκτορικού σώματος, δύο καθηγητές και συγκεκριμένα οί κ.κ. Βασιλης Κρεμμυδάς, καθηγητής 'Ιστορίας Νέων χρόνων και Νίκος Χατζηνικολάου καθηγητής 'Ιστορίας τής Τέχνης, κατήγγειλαν και απέδειξαν ότι δέν είναι παρά προϊόν λογοκλοπής έκτενών άποσπασμάτων από τό *Manuel Pratique d' Archeologie* του Louis Frederic (Α' έκδοση 1967, Β' έκδ. 1978, Παρίσι).

Τά ξένα άποσπάσματα δέν συνοδεύτηκαν από εισαγωγικά ούτε ύπηρε έ αναφορά τής πηγής ώστε νά είναι σαφές και έξέγξιμο τί άνήκει στον συγγραφέα, παρόλο πού πρόκειται για ουσιώδεις διατυπώσεις πού στοιχειοθετούν τήν κατά τον Louis Frederic άνασκαφική τεχνική και έμπεριέχουν γενικότερες θεωρήσεις για τήν επιστήμη τής 'Αρχαιολογίας. Σημειώτεον ότι τό 'Εγχειρίδιο 'Ανασκαφικής Τεχνικής του κ. Θέμελη

ΟΝΕΙΡΟΚΡΙΤΕΣ, ΚΑΘΑΡΤΕΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΕΣ ΤΟΥ ΑΔΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

1. Ένας κρητικός ονειροκρίτης στην πολεμική Αίγυπτο.

Η μεγάλη μάχη του τέταρτου συριακού πολέμου το 217 π.Χ. στη Ραφία, ΝΔ της παλαιστινιακής πόλεως Γάζας, όπου ο Πτολεμαίος Δ' νίκησε τον Αντίοχο Γ' χάρι κυρίως στη χρησιμοποίηση ιθαγενών αιγυπτιακών στρατευμάτων και ελλήνων μισθοφόρων, ήταν από πολλές απόψεις αποφασιστικής σημασίας για την πολεμική Αίγυπτο. Κατ' αρχήν άρχισε από τότε να ξυπνά η αιγυπτιακή εθνική συνείδηση, που οδήγησε λίγο αργότερα τους ιθαγενείς αιγυπτίους σε επαναστάσεις ενάντια στους Πτολεμαίους μονάρχες. Στον τομέα της καλλιτεχνικής παραγωγής παρατηρείται το φαινόμενο της "μικτής τέχνης", μιας τέχνης δηλαδή όπου αναμνύονται στοιχεία ελληνικά και αιγυπτιακά. Στις λαμπρές χαρακτηριστικές δημιουργίες της τέχνης αυτής συγκαταλέγεται το ύστερο-πτολεμαϊκό κεφάλι ενός ανώτερου αξιωματούχου, σε μούρο διορίτη, που προέρχεται από τη Μέμφιδα και φυλάγεται στο Μουσείο του Βροκλιν (αρ. ευρ. 58.50).

Ένα από τα πρωιμότερα δείγματα του ίδιου καλλιτεχνικού φαινομένου μικτής τέχνης αποτελεί η ανάγλυφη και γραπτή στήλη ενός κρητικού, ο οποίος ασκούσε το επάγγελμα του εξηγητή των ονείρων, του ονειροκρίτη στην Αίγυπτο. Έχουμε να κάνουμε με μια πινακίδα από χρωματισμένο ασβεστόλιθο, διαστ. 35x25 εκ., που ήταν στην μέση κόπου στην είσοδο της επαγγελματικής του στήλης. Βρέθηκε το 1877 κοντά στο Σεραπέιο της Σακκάρα, νότια από τη Μέμφιδα και εκτίθεται στο Μουσείο του Καίρου. Η μορφή της στήλης με την ασε-τωματική επίστεψη και τα ανθεματώ ακρωτήρια είναι αναμφίβολα ελληνική, της περιόδου γύρω στο 200 π.Χ. Οι γυμνές, κόπως ευτραφείς

GÖTTER PHARAONEN

Wissenschaftliche Bearbeitung und Katalog:
Dr. Dietrich Wildung (Pharaonische Epoche)
Prof. Dr. Günter Grimm (Griechisch-Römische Zeit)

Die Ausstellung wurde gezeigt in:

ESSEN, Villa Hügel, vom 2. Juni bis 1. Oktober 1978
MÜNCHEN, Haus der Kunst, vom 25. November 1978 bis 4. Februar 1979
ROTTERDAM, Museum Boymans-van Beuningen, vom 1. März bis 29. April 1979
HILDESHEIM, Roemer-Pelizaeus-Museum, vom 25. Mai bis 16. September 1979

Kairo CG 27167
Kalkstein; polychrom bemalt
H. 31 cm; Br. 21 cm
Aus Sakkarä; 1877 in der Nähe des Sarapeion gefunden
Um 100 v. Chr.

Nach der entscheidenden Schlacht des 4. Syrischen Krieges, die Ptolemaios IV. im Jahre 217 v. Chr. gegen den Seleukidenkönig Antiochos III. bei Raphia, südwestlich der palästinensischen Stadt Gaza gelegen, nur durch die Unterstützung starker einheimischer Truppenkontingente zu seinen Gunsten beeinflussen konnte, läßt sich eine Stärkung des ägyptischen Nationalbewußtseins in verschiedener Hinsicht verfolgen.

Auch in der kunstgeschichtlichen Entwicklung des ptolemäischen Ägypten zeichnen sich mit der Herausbildung einer Mischkunst entsprechende Phänomene deutlich ab. Zu den frühesten Beispielen gehört in diesem Zusammenhang das um 100 v. Chr. entstandene „Aushangsgeschild“ eines kretischen Traumdeuters, der in der Nähe des Sarapeion zu Sakkarä im Auftrage des Gottes Sarapis Traume deutete. Hier ist nicht nur der Inhalt einer griechischen Stele durch den ägyptischen Stiergott Apis neu bestimmt worden, sondern auch die Stelenform selbst wurde durch ägyptisierende Stützfiguren aufgelöst.

Der Entwicklung des ursprünglichen Fruchtbarkeitsgottes Apis, den man vor einem Zinkenalter erkennt, zum Totengott liegen enge Beziehungen des Stiergottes zu Osiris zugrunde. Dem zu Osiris gewordenen Apis kam aber auch für die neue Hauptgottheit des griechisch-römischen Ägypten — Sarapis — entscheidende Bedeutung zu, wie sich bereits im Namen deutlich zeigt: die ägyptische Bezeichnung für Osiris-Apis, ins Griechische übersetzt, wurde zu Sarapis (vgl. Kat. Nr. 113, 147, 148, 154, 151).

Platt: D. Johannes — Literatur: O. Rubensohn in: Festschrift J. Vahlen (1900) S. 11 mit Abb.; C. C. Edgar, *Greek Sculpture* (CG 1901) S. 11 Taf. 21; M. Rosentzoff, *Gesellschafts- und Wirtschaftsgeschichte der hellenistischen Welt II* (1911) Taf. 101, 1 mit Text; E. Bernand, *Inscriptions Métriques de l'Égypte Gréco-Romaine* (1969) 411 ff. Nr. 112 Taf. 79; Grimm — Johannes, *Kunst des Ptolemäer- und Römerzeit* 2, 18 Nr. 12 Taf. 13, (Lit.); G. J. F. Kaster-Sibben — M. J. Vermaseren, *Apis, I* (Ét. Paél. ... XLVIII) (1971) 10 Nr. 21 Taf. 20.

ήταν αρχικά οι πολυγραφημένες παραδόσεις του σέ σεμινάριο στους νέους επιμελητές αρχαιοτήτων που του ανέθεσε το ΥΠΠΕ τό 1980, παραδόσεις που «πολυγραφήθηκαν και μοιράστηκαν σέ όλους τούς νέους επιμελητές και τίς Έφορείες Αρχαιοτήτων», καθώς σημειώνει και ό ίδιος στό ύπόμνημά του.

Τό άδίκημα όμως, όπως φαίνεται διαπράττεται κατά συρροήν και κατ' έξακολούθηση όπως θά έλεγαν οι νομικοί. Ό εκ τών έκλεκτόρων καθηγητής κ. Ν. Χατζηνικολάου άπεκάλυψε —μετά τό διορισμό του κ. Θέμελη— ότι μία «έπιστημονική» εργασία του ύποψηφίου που ό ίδιος κατέθεσε μέ τό ύπόμνημά του στό έκλεκτορικό σώμα, σχεδόν στό σύνολό της, δέν ήταν παρά αντιγραφή, περίληψη ή παραλλαγή διατυπώσεων ξένων μελετητών. Πρόκειται για τήν άνακοίνωσή του στό ΣΤ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Αύγουστος 1986) μέ τίτλο ΟΝΕΙΡΟΚΡΙΤΕΣ: ΚΑΘΑΡΤΕΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΕΣ ΤΟΥ ΑΔΗ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ. Ένας κρητικός όνειροκρίτης στην Πτολεμαϊκή Αίγυπτο». Τό κείμενο αυτό καίτοι εμφανίστηκε ως «ύπό έκδοση», δύο χρόνια μετά τό Κρητολογικό Συνέδριο δέν έχει ακόμη δοθεί για να περιληφθεί στό «Πρακτικά» του συνεδρίου. Τό σημαντικότερο όμως είναι ότι ή άνακοίνωση εμφανίστηκε στό Κρητολογικό Συνέδριο και στό ύπόμνημά του για τήν ύποστήριξη της ύποψηφιοτήτάς του ως πρωτότυπη έπιστημονική εργασία και όχι άπλως —όπως τό πρώτο άμάρτημα— ως βοήθημα για τή διδασκαλία. Όπως δέ συνάγεται από τά πρακτικά της συνεδρίασης του έκλεκτορικού σώματος ή καθηγήτρια κα Μαραγκαού

και εισηγήτρια, ως ειδικός για τήν πτολεμαϊκή Αίγυπτο βεβαίωσε ότι «αυτή ή εργασία είναι μία από τίς σημαντικότερες». Και όμως ή εργασία αυτή δέν είναι παρά ένα συμπίλημα, ξένων διατυπώσεων και αναλύσεων πράγμα που μπορεί να διαπιστώσει κανείς παραβάλλοντάς τό κείμενο του κ. Θέμελη μέ τόν κατάλογο της έκθεσης (Götter Pharaonen που έγινε στό Δ. Γερμανία και Όλλανδία (Έσσην, Μόναχο, Ρόντερνταμ, Χίλντεσχαϊμ), τό 1978-1979. Βλέπε φωτοτυπία. Δυστυχώς ή έλλειψη χώρου δέν μās επιτρέπει να πολλαπλασιάσουμε τά παραδείγματα, αλλά βρίσκονται στό διάθεση τών άναγνωστών του ΠΟΛΙΤΗ, όπως βρίσκονται και στό διάθεση, από καιρό, τών μελών του έκλεκτορικού σώματος και της Πρυτανείας.

Στό έπόμενο τεύχος του ANTI (άριθ. 385, 21 Όκτ. 1988) εμφανίζονται δύο υπερασπιστές του κ. Θέμελη, που —ένανς μάλιστα άνωνύμως— χωρίς να άνασκειάζουν τά περι αντιγραφής για τά όποια και ή καταγγελία μέ άδιάσειστα πειστήρια, προσπαθούν να πείσουν ότι τό όλο θέμα είναι ζήτημα «έξουσίας» και πολιτική αντίθεση τών κ.κ. Κρεμμυδά και Χατζηνικολάου προς τή σημερινή Πρυτανεία από τήν εποχή τών περυσινών πρυτανικών εκλογών στό Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Δέν πιστεύουμε ότι τέτοια ζητήματα λύνονται μέ μετατοπίσεις ή άποσκώπησης ούτε μπορούμε να όχυρωθούμε στό γνωστό «ό,τι έγινε έγινε», και πάμε παρακάτω. Τό παρακάτω είναι άπλως ό κατήφορος του πανεπιστημιακού θεσμού.

Άγγελος Έλεφάντης

Ό «Οικονομικός Ταχυδρόμος» έν πολέμω

Οί βαθύτερες αιτίες που προκαλούν τήν άναζωπύρωση του «μακεδονικού» στις ήμερες μας διέφευγαν για πολύ καιρό από τό μυαλό τών άρμοδίων και τών σοφών της χώρας μας. Η κατάσταση κινδύνευε να πάρει επικίνδυνη τροπή αν δέν, μεγάλος ό Θεός της Ελλάδας, εμφανιζόταν και πάλι κάποιος από μηχανής θεός. Έτσι κατά τόν Οικονομικό Ταχυδρόμο (13 Όκτωβριου) αιτία της άναζωπύρωσης του μακεδονικού είναι οι «προοδευτικοί» (τά εισαγωγικά δικά του) μας (και τό μας δικό του) ιστορικοί. Οί όποιοι «αν δέν συμβάλλουν έμμεσα στην στήριξη τών γιουγκοσλαβικών διεκδικήσεων», τουλάχιστον «σιωπούν», αφήνοντας τήν ξένη προπαγάνδα να όργιάζει.

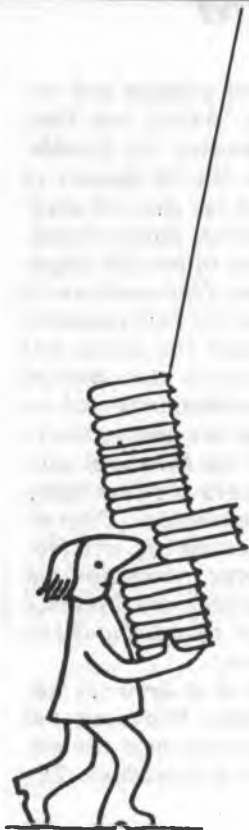
Η πρώτη παρατήρηση άφορά αυτό τό «μας». Θά έλεγε κανείς ότι στην εποχή μας είναι πιά παραδεκτό ότι ή έπιστήμη της ιστορίας ύπακούει στους δικούς της κανόνες, πράγμα που άποδεσμεύει τούς θεράποντές της από τήν θλιβερή θέση του φερέφωνου της κάθε προπαγάνδας. Θά μπορούσε να ισχύει και για τούς δημοσιογράφους αυτό.

Έπειτα, υπάρχουν αρκετές πτυχές στό «μακεδονικό» πρόβλημα που ό Οικονομικός Ταχυδρόμος περιφρονεί. Αν έκανε τόν κόπο να ενσκήψει σέ έπισημότατα έλληνικά βιβλία σχετικά μέ τό θέμα (π.χ. Zotiades, The Macedonian Controversy), θά έβλεπε ότι αυτή ή «μακεδονική» ή σλαβονική διάλεκτος

που ό ίδιος κατηγορεί ως πρόσφατο εφεύρημα, μιλιόταν από σημαντικότερο μέρος του πληθυσμού της περιοχής στό 1912 (π.χ. στην περιοχή του Κιλκίς 2% μόνο του πληθυσμού ήταν έλληνόφωνες — πρβ. Zotiades) φυσικά μέ τήν πολιτική έξελληνισμό οι μειονότητες αυτές (γλωσσικά μόνο;) ίσοπεδώθηκαν, όπως και οι έλληνόφωνες μειονότητες της Σερβίας ή της Βουλγαρίας. Η πολιτιστική ένοποίηση τών βαλκανικών κρατών ήταν μία βίαιη ύπόθεση κι από τίς δύο πλευρές τών όποιων συνόρων.

Τείνουμε να πιστέψουμε ότι οι ιστορικοί καλώς σιωπούν. Σέ συνθήκες ύστερίας κάθε τους λόγος κινδυνεύει να γίνει άνεξέλεγκτο εργαλείο στό χέρια άνεύθυνων επαϊόντων. Και γνωρίζουν άκόμα και άλλες αλήθειες. Ότι στόν σοβινισμό και στην μισαλλοδοξία, δέν πρέπει να άπαντά κανείς στό ίδιο επίπεδο. Έάν δηλαδή τά έσωτερικά προβλήματα τών Γιουγκοσλάβων τούς οδηγούν στην χωρίς νόημα διεκδίκηση του Μεγάλου Άλεξάνδρου, τότε μία άπάντηση στό τί έγινε τότε (ό χρόνος καλύπτει τό μακρυνό αυτό παρελθόν μέ πέπλο) οδηγεί στην άπώλεια της συνείδησης της σημερινής πραγματικότητας και στην έμπλοκή σέ επικίνδυνα γρανάζια δογματικού φανατισμού. Γιατί στό κάτω κάτω τό παρόν έχει σημασία και στό έδώ παρόν θέμα «άναδιανομής» της Μακεδονίας δέν ύφίσταται.

Γ.Μ.

Ἡ ἔρευνα αὐτή, πού πραγματοποιήθηκε σέ διεθνές επίπεδο, δείχνει μέ ἀμείλικτους ἀριθμούς αὐτό πού, βέβαια, ὄλοι φανταζόμαστε: ἂν ἡ ἀνάγνωση τοῦ περιοδικοῦ τύπου (ποιοῦ περιοδικοῦ τύπου;) σέ παγκόσμιο επίπεδο παρουσιάζει μιά ἀνεπαίσθητη ἄνοδο, ἐνῶ ἐκείνη τοῦ ἡμερησίου μένει στάσιμη ἢ ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου μειώνεται σταθερά.

Ἀλλά, πέρα ἀπὸ τὴ σκληρὴ πραγματικότητα τῆς σταδιακῆς μείωσης τῆς καθεαυτοῦ ἀναγνωσιμότητας, τὰ ΜΜΕ καθορίζουν ἑμμεσα τὶς ἴδιες τὶς ἐκδοτικὲς κατευθύνσεις καὶ ἐπιλογές. Ὅσοι ἔχουν κατὰ νοῦ αὐτὰ τὰ προβλήματα παρατηροῦν μέ ἄλλα μάτια τὰ λαμπερά περίπτερα τῆς ἔκθεσης τῆς Φραγκφούρτης.

Μιά κυρία τάση πού διακρίνεται, τουλάχιστον ποσοτικά, στὴν ἐκδοτικὴ πολιτικὴ εἶναι ἐκείνη πού ἐκμεταλλεύεται ὑλικό πού προέρχεται ἀπὸ τὸν κινηματογράφο

Ἐδρώπης. Ἐντυπωσιακὴ ἢ ἐκδοτικὴ ἀξίωση τῆς Ἰαπωνίας. Ὅταν οἱ ἐκδόσεις συναγωνίζονται στὴν πολυτέλεια, τὴν ἐπιδεικτικότητα, τὴν ἀκρίβεια, εἶναι φυσικό οἱ ἀποστάσεις ἀπὸ τὸν λεγόμενο «Τρίτο κόσμος» καὶ τὶς μικρὲς χώρες νά γίνονται ἀπαγορευτικὲς καὶ νά ξαναθυμίζουν μιά γενικότερη σκληρὴ πραγματικότητα.

Ἡ διεθνὴς ἔκθεση βιβλίου τῆς Φραγκφούρτης δέν εἶναι παρά ἓνας ἀκόμη καθρέφτης τῆς διεθνούς πραγματικότητας, ὅπου πλέον, τὸ βιβλίο καλεῖται νά «ἐπιβιώσει», ὅπως ὅπως, περισσότερο ὡς διακοσμητικὸ στοιχεῖο τῆς ἐπίπλωσης παρά ὡς πηγὴ γνώσεων, ἀποτυπωμένος στοχασμός, ἀποθησαυρισμένης εὐαισθησίας καὶ ἀντικείμενο ἀπόλαυσης.

Τὸ φαινόμενο αὐτό, τοῦ ὁποίου τὶς εἰδικὲς ἐπιπτώσεις γνωρίζουμε καὶ στὸν τόπο μας μέ τὴν κάθετη πτώση τῆς ἐκδοτικῆς παραγωγῆς καὶ ἰδίως τῆς ἀναγνωσιμότητάς, γίνεται ἀκόμη πιὸ ἀνησυχητικό μιά καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἰδεολογία τοῦ μοντερνισμοῦ πού πριμοδοτεῖ τὴν ὀθὼν καὶ καταφρονεῖ τὴ σελίδα, καὶ γενικὰ ἐπαφίεται νωχελικά στὴν εἰκόνα.

Ἢδη ἡ ἰδεολογία γιὰ τὸν ἀναρχισμό τοῦ βιβλίου, γιὰ τὸ τέλος τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Γουτεμβέργιου, ἀποκτᾶ δυσανάλογη πρὸς τὴν πραγματικότητα διάδοση καὶ ἀκροατήριο. Λέγεται μάλιστα ὅτι ἐπειδὴ τὸ βιβλίο συνδέθηκε ἀπ' τὰ χρόνια τοῦ Μεσαίωνα μέ τὴ γνώση, κι ἐπειδὴ ἡ γνώση εἶναι ἐξουσία, ἡ ὑποβάθμισή του ἐξαιτίας τῶν νέων ηλεκτρονικῶν ὀπτικοακουστικῶν πρακτικῶν μᾶς ὁδηγεῖ πρὸς ἓναν χωρὶς ὄριο ἐκδημοκρατισμό πού καταργεῖ τὸ μονοπώλιο καὶ τὶς ἐξουσίες τοῦ Homo litteratus. Πρόοδος τεχνολογικὴ καὶ ἐκσυγχρονισμός = δημοκρατία = ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ στὴν παραγωγὴ τῶν πολιτικῶν ἀγαθῶν χάρις στὴν εὐχέρεια πρόσβασης τοῦ μεγάλου κοινοῦ στὶς τράπεζες τῶν δεδομένων, τὴ δυνατότητα ἀμφίδρομης σχέσης πομπῶ-δέκτη, τὴν πολυδύναμη ἐπικοινωνία.

Πόσο ἡ ἰδεολογία τοῦ ἐκ-

δημοκρατισμοῦ καὶ τῆς προόδου χάρις στὴ νέα τεχνολογία στὴν ὑπηρεσία τῆς κουλτούρας ἀπέχει ἀπὸ τὴν πραγματικότητα μποροῦν νά μᾶς τὸ βεβαιώσουν οἱ φῦλοι ραδιοσταθμῶν, ὁ καταιγισμὸς τῆς ἀστυνομικῆς ἢ εἰκονογραφημένης παραλογοτεχνίας, ἡ μακάρια ὑψηλὰ τῶν κρατικῶν ΜΜΕ πού ὅσοσο καταφέρνουν ἀρκετὰ καλὰ νά χτίζουν τὸν κόσμο τῆς ιδιωτεύσης, τοῦ ἀτομοκεντρισμοῦ καὶ τῆς σπιτόβιας ἀπομόνωσης. Ὅλα τούτα τὰ ἰδεολογήματα κράμα ἀλήθειας, ἀληθοφάνειας, ὀραματισμῶν καὶ ἀποκρύψεων πού συνθέτουν τὴ μυθολογία τῆς νέας «ἐπαναστατικῆς» νεοτερικότητας ἐρχονται καὶ στὸν τόπο μας, ὅπως ὅλα τὰ εἰσαγόμενα, ἀπὸ πικρὴς προελεύσεις: Ἀμερική, Ἰαπωνία, Δυτικὴ Εὐρώπη, μέσα σ' ἓνα καταπληκτικὸ ἀνακάτωμα μεταμοντέρνου ἀλαλοῦ καὶ μίζερου ἐπαρχιωτισμοῦ.

Ἔτσι προδιαγράφεται γιὰ μᾶς τὸ 1992. Ἄνετοιμοι, ἐξαρτημένοι ἀπὸ ὑποκουλτούρες εἰσαγωγῆς, χωρὶς ἐφόδια, χωρὶς ἐσωτερικὲς ἀντοχές, ἀνυποψίαστοι χάρβουμε εἰκονίτσες παραζαλισμένοι. Σέ μιά κοινωνία ὅπου τὸ βιβλίο ποτὲ δέν καλοπόρεψε, ὅπου ἡ παραγωγὴ του, ἡ διάδοσή του καὶ ἰδίως ἡ ἀνάγνωσή του εἶναι ἀπὸ τὶς χαμηλότερες στὴν Εὐρώπη (κατέχουμε τὴν τελευταία θέση μαζί μέ τὴν Πορτογαλία) περνᾶμε ἀλματωδῶς στὸ βασίλειο τοῦ ἤχου καὶ τῆς εἰκόνας.

Νά θέταμε τὸ ἐρώτημα στοὺς ἀναρμόδιους τῶν ὑπουργείων ΥΠΠΟ, Παιδείας, Νέας Γενιάς πῶς σκέπτονται ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν πρόκληση τῶν νέων καιρῶν θὰ ἦταν ἀφέλεια. Μέχρι σήμερα δέν φρόντισαν νά φτιαχτεῖ οὔτε ἓνα ἑλληνικὸ λεξικό τῆς προκοπῆς, ὅτι προσφέρουν κάθε χρόνο γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἑλληνικῆς βιβλιοπαραγωγῆς λιγότερα ἀπ' ὅσα δίνουν γιὰ ἓνα μόνο ἔργο τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου ἢ ἓνα ξενοδοχεῖο τοῦ ΕΟΤ ἢ ἓνα πυροβόλο μῆς πολυτελοῦς φρεγάτας.

Ἐλένη Δημητρίου

Ἡ διεθνὴς ἔκθεση βιβλίου τῆς Φραγκφούρτης

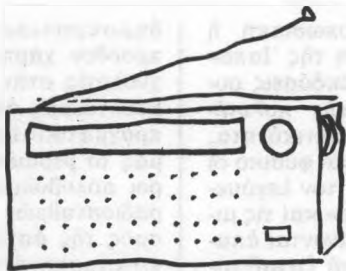
Τὸ ζοφερό μέλλον τοῦ βιβλίου

Μέ τὸ κλείσιμο τῆς 40ῆς Διεθνούς Ἐκθεσης τοῦ βιβλίου τῆς Φραγκφούρτης χάσαμε πάλι τὸ κύριο: Ὅχι μόνο δέν πετύχαμε τὴ διεθνή προβολὴ τῆς ἑλληνικῆς βιβλιοπαραγωγῆς ἀλλά, ἂν τουλάχιστο ἐμπιστευθοῦμε τὰ δημοσιεύματα τοῦ τύπου, δέν καταφέραμε νά πάρουμε τὸ πραγματικὸ μήνυμα αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ γεγονότος πού καθρεφτίζει τὶς παγκόσμιες πνευματικὲς, τὶς οικονομικὲς καὶ τὶς πολιτικὲς τάσεις, τὶς σχετικὲς μέ τὸ βιβλίο καὶ τὴ βιβλιοαγορά. Κι ὥστόσο τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς πού ἀνοίγε ἡ ἔκθεση τῆς Φραγκφούρτης δημοσιεύτηκε μιά ἐμπειριστατωμένη ἔρευνα τῆς Fondation Bertelsmann (βλ. Le Monde 11/10/1988) τὰ πορίσματα τῆς ὁποίας δέν ἄφισαν ἀδιάφορους τοὺς 8000 ἐκδότες πού συναντήθηκαν στὴ γερμανικὴ πόλη.

καὶ τὴν τηλεόραση: ἀμερικανικὰ σήριαλ, βιογραφίες βενετῶν καὶ στάρ ἀκόμη καὶ βιογραφίες μεγάλων ἐπιχειρηματιῶν.

Μιά ἄλλη τάση εἶναι ἐκείνη πού ποντάρει στὰ χρηστικὰ βιβλία: κάθε εἶδους ἐγκυκλοπαίδειες, πολυτελεῖς ἐκδόσεις γιὰ τὰ κρασιά, τὴν ἰατρικὴ, τὸ εἶτζ, αὐτὰ εἶναι οἱ παγκόσμιες ἐκδοτικὲς ἐπιτυχίες! Φαινόμενα ὅπως τὸ Ἐκκρεμές τοῦ Φουκῶ τοῦ Οὐμπέρτο Ἐκο, πού ἔκλεψε τὴν παράσταση, ἄπλως θολώνουν τὴν ὄραση ὅταν δέν ἀποτελοῦν ἄλλοθι.

Ἐνα ἄλλο φαινόμενο εἶναι ἡ ἀλλαγὴ φρουρᾶς στὴ διεθνή ἀγορὰ τοῦ βιβλίου: πρῶτες σέ ἐκδόσεις εἶναι πλέον οἱ Η.Π.Α. μπροστὰ μέ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὶς ἄλλες χώρες. Τελευταία ἡ Μεγάλῃ Βρετανία καὶ ἐνδιάμεσα οἱ ὑπόλοιπες μεγάλες χώρες τῆς

Μέρες ραδιοφώνου

Τί γίνεται με «τό έργο τέχνης τήν εποχή της βιομηχανικής αναπαραγωγής του»; Ο νόμος περί πνευματικής ιδιοκτησίας λέει: Όλοι όσοι χρησιμοποιούμε ραδιόφωνα πρέπει μονίμως να πληρώνουμε δικαιώματα σε κάθε είδους συντελεστές, συνθέτες, στιχουργούς, μουσικούς και βέβαια τήν ΑΕΠΙ, τήν Έταιρεία Προστασίας Πνευματικής Ιδιοκτησίας. Σε αυτήν έχουν εκχωρηθεί τά δικαιώματα, Έλλήνων και ξένων, και έτσι έχει τή δυνατότητα να επιτρέπει ή να απαγορεύει τήν δημόσια εκτέλεση τών έργων. Τό ότι πληρώνουμε τήν τηλεόραση δέν τής φτάνει αυτοί ενδιαφέρονται, λέει, για τό ραδιόφωνο.

Διαβάσαμε λοιπόν στό Βήμα ότι έχουν αρχίσει να καταφθάνουν έντυπες «ειδοποιήσεις - γνωστοποιήσεις - προσκλήσεις» πρός εμπορικά καταστήματα, ξενοδοχεία, ταξί, και γενικά φαίνεται σε όλους όσοι άκουν ραδιόφωνο όπουδήποτε άλλο εκτός από τό σπίτι τους. Τό ποσόν πού θά πρέπει να καταβάλλεται για τό δικαίωμα «άκρόασης» ελληνικής ή ξένης μουσικής αρχίζει από χιλιάριο τό μήνα. Και κλιμακώνεται ανάλογα με τά τετραγωνικά. Στόχος τής νέας δραστηριοποίησης τής ΑΕΠΙ είναι οί ταξιτζήδες (έδω πώς υπολογίζονται τά τετραγωνικά;), στους οποίους απαγορεύεται να άκουν ραδιόφωνο άν δέν είναι ταμειακώς εντάξει. Σε περίπτωση πού ειδοποιημένα καταστήματα δέν πληρώνουν, θά αποστέλλεται εισαγγελέας για να «ξηλώσει το ραδιόφωνο», όπως ειπαν οί άρμόδιοι. Ειδικά για τά ξε-

νοδοχεία υπάρχει νομολογία του Άρειου Πάγου πού απαγορεύει να παίξει «τζάμπα» τό ραδιόφωνο δημόσια, «τόν χαρακτήρα δέ τής δημοσιότητας δέν αποβάλλει ή εκτέλεσις εκ του ότι αυτή διά καταλλήλων τεχνικών διασυνδέσεων κατευθύνεται εις τά δωμάτια τών πελατών, ένθα οί τελευταίοι αιωρούνται ταύτης».

Η διάδοση τών τρανζίστορ κατάργησε πρό έτών τούς εισπράκτορες τής Ραδιοφωνίας. Τή θέση τους πήραν τά λεφτά πού όλοι δίνουμε στή ΔΕΗ για τήν τηλεόραση, είτε έχουμε είτε όχι, είτε βλέπουμε είτε όχι. Τώρα λεφτά ζητάνε και για τό ραδιόφωνο, είτε άκούμε είτε δέν άκούμε.

Άλλά τά πράγματα είναι μάλλον σαφή. Η θά ζητήσετε δικαιώματα από τόν καθένα μας πού άκούει ραδιόφωνο — όπερ άτοπον. Η θά ζητήσετε δικαιώματα από εκείνους πού κάνουν μίζνες με τή μουσική σας, δηλαδή κυρίως τούς ραδιοφωνικούς σταθμούς. Μήπως όμως φοβάστε, για εύνόητους λόγους, τήν κόντρα μαζί τους; Γιατί άλλιώς συγγέετε άνεπιτρεπτα τά όρια «δημόσιου» και ιδιωτικού. Έκμεταλλεύεται μήπως οικονομικά ό ταξιτζής τή μουσική σας ή ό καταστηματάρχης πού βάζει τό ράδιο του; Άλλά ή ΑΕΠΙ απαγορεύει όχι μόνο τήν «μέ κάθε μέσο εκμετάλλευση» τής μουσικής αλλά και τήν «μέ κάθε μέσο χρησιμοποίησής» τής χωρίς άδεια. Τή μουσική όλοι τή «χρησιμοποιούμε». Έπομένως, κύριοι τής ΑΕΠΙ;

Η. Ραυτόπουλος

IN MEMORIAM

Κάποτε θά άσχοληθοΰμε στό σοβαρά στό περιοδικό μας με τό έργο τής Άλκης πού ένας παράλογος και πρόωρος θάνατος τήν εμπόδιζε να συνεχίσει. Ούτε στήν ίδια θά άρεσαν οί πρόχειρες δουλειές. Η δική τής δουλειά φτιάχτηκε, όσο πρόλαβε, με κόπο, βασανιστικά, παλεύοντας με άσθεντίες και τή συνήθη άδράνεια του άκαδημαϊκού χώρου. Προσπάθησε να άποσπάσει τή λαογραφία και τίς έθνογραφικές μελέτες από τόν φολκλορισμό τής ρόκας και τών κεντημάτων, να συναντήσει πίσω από τά γραφικά κατάλοιπα του παραδοσιακού πολιτισμού τήν ιστορία και τή ζωή τών πραγματικών ανθρώπων. Έτσι συνέδεσε τήν ελληνική λαογραφία με τά σύγχρονα ρεύματα τής επιστήμης τής ιστορίας και τής ανθρωπολογίας. Όσοι είχαν τήν τύχη να θητεύσουν κοντά τής, στό Πανεπιστήμιο τής Θεσσαλονίκης, γνώρισαν μία δυναμική και ζωντανή παρουσία πού άφύπνιζε τό ενδιαφέρον και άνοιγε με τή σπινθηροβόλα παρουσία τής νέους όρίζοντες.

Πρέπει να δοΰμε από κοντά τό έργο τής καθηγήτριας Άλκης Κυριακίδου Νέστορος και προσεγγίζοντάς το να προσεγγίσουμε τόν κόσμο στόν όποιο τό έργο αυτό άφιερώθηκε. Τής τό χρωστάμε όλοι μας.

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΙΚΗ

*Ίσως γραφτεί μιά μέρα μιά μεγάλη
Ιστορία της πολεμικής, της
πολεμικής ως παρασιτικής μορφής
στή συζήτηση. Φυσικά στην πολεμική
ή επαναδραστηριοποίηση των
πολιτικών πρακτικών δεν είναι τίποτε
περισσότερο από θέατρο.*

Μισέλ Φουκώ

‘Η κ. ‘Αγγελική Κωνσταντακοπούλου από χρόνια, μιλώντας σε καθηγητές του χώρου της και στη ΣΕΑΜΕ Ίωαννίνων, επισήμαινε «λάθη» στο πρώτο μέρος, που έχω γράψει, του εγχειριδίου *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές* (σ. 7-87). Μέ τη δημοσίευση της κριτικής-πολεμικής της στον *Πολίτη*, τεύχος 94, Σεπτ. 1988, σ. 71-77, μου δίνεται η ευκαιρία να της απαντήσω στα κύρια μόνο σημεία, λόγω του περιορισμένου χώρου που μου παραχώρησε ο εκδότης του περιοδικού.

‘Αρχικά αναφέρεται στη διάταξη της ύλης (σ. 71-72). Δέ θα επιμείνω σ’ αυτό τό μέρος, γιατί οι μεταθέσεις κεφαλαίων που προτείνει δεν είναι πειστικές, τό βιβλίο έχει τή δική του λογική και ή ίδια δέχεται (σ. 77α) ότι «όρισμένα ζητήματα εκτέθηκαν, και πολύ σωστά κατά τή γνώμη μας, όπως λέει, μέ μιά χρονολογική σειρά κατά ιστορικά ρεύματα, σχολές (θετικισμός, μαρξισμός, νέα ιστορία)».

Στή σ. 72 σημ. 3 αναφέρεται σέ «λάθος» τής α’ έκδοσης ότι τόν 19ο αϊ. «μαζί μέ τήν πολιτική, στρατιωτική και διπλωματική ιστορία προάγεται μέ τήν επίδραση του διαφωτισμού και του ρομαντισμού ή ιστορία του πολιτισμού και ή τόν θετικισμός ή οικονομική και κοινωνική ιστορία (σ. 8)». Κι όμως δεν είναι λάθος, τά πράγματα είναι ακριβώς έτσι (ή σχετική βιβλιογραφία εξάλλου είναι πλουσιότατη)· μέ τήν άστική σκλήρυνση, ωστόσο, στό δεύτερο μισό του 19ου αϊ., ή πολιτική κ.τλ. ιστορία μās κληροδοτήθηκε περισσότερο.

Στή σ. 72α ή κ. Κ. ισχυρίζεται ότι τό βιβλίο δεν εξετάζει τί νέο πρόσφερε ή θετικιστική ιστορική σχολή ούτε παρουσιάζει τήν κριτική που του άσκήθηκε. Κι όμως στό εγχειρίδιο (σ. 20) γίνεται θετική αναφορά για τή στροφή στην άρχαιακή έρευνα, τόν έλεγχο τής αξιοπιστίας των πηγών, τήν αφήγηση των γεγονότων μέ άκρίβεια, τήν άπομάκρυνση από τήν άυλική ιστορία και επικρίνονται τά περί άντικειμενικότητας, ιστορικής άλήθειας, άποχωρι-

σμού του ιστορικού από τό άντικείμενό του και παθητικής στάσης του άνέναντι στις πηγές.

Στή σ. 72α (πρβλ. και σ. 76α) ή κ. Κ. λέει ότι θά ήθελε μιά αναφορά στις διαστρεβλώσεις που ύφίσταται ο μαρξισμός, κυρίως στις άνατολικές χώρες τής Εύρώπης (ήδη για αυτές έχω μιλήσει τό 1983 στό Σεμινάριο 3 τής Π.Ε.Φ., σ. 9). Θα θέλατε τό εγχειρίδιο να έμπλακει σέ θέματα που άποτελούν άντικείμενο πολιτικής διαμάχης; Βλέπετε σεις και ο χώρος σας δεν δέχεστε τό μαρξισμό των άνατολικών χωρών, όπως άνάλογα ή κυρία που μνημονεύετε (σ. 71 σημ. 1α) καταδικάζει τήν «μέιγντ ιν Φρανς» κουλτούρα, προφανώς ως «άναθεωρητική».

Στή σ. 72β ή κ. Κ. θεωρεί τήν αναφορά στην εμφάνισή του περ. *ANNALES* τό 1929 σέ συσχετισμό μέ τήν οικονομική κρίση του ίδιου έτους ως «άνεπαρκές και λανθασμένο» πλαίσιο. Για τό λανθασμένο θά άξιζε να διαβάσει Πιέρ Βιλάρ, ίσως άλλαζε γνώμη. ‘Η κ. Κ. άλλα διαβάσει και άλλα λέει. Τό εγχειρίδιο δεν υποστηρίζει ότι τέτοιες τάσεις «γεννιούνται ξαφνικά» ή «μηχανιστικά» άντίθετα τονίζει (σ. 22) ότι ή εμφάνιση των *ANNALES* δέ γίνεται «τόσο συμπτωματικά και τυχαία» και συνεχίζει τό εγχειρίδιο: «ο προβληματισμός πάνω στη μεγάλη κρίση, που στην πραγματικότητα άποτελεί μιά νέα όψη του παλιότερου προβληματισμού πάνω στα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα και τις κοινωνικές άνισότητες τής βιομηχανικής κοινωνίας, έπηρεασε και τις ιστορικές σπουδές». Είναι πολύ άν πώ ότι ή κ. Κ. σκόπιμα δέ λαμβάνει ύπόψη τά παραπάνω; ‘Ακόμη ή κ. Κ. θά ήθελε να γίνει λόγος και για τήν ανανέωση από τό 1900 των ιστορικών σπουδών στη Γαλλία, προσπάθεια που στό εγχειρίδιο κατά τήν κ. Κ. «συσκοτίζεται και άλλοιώνεται» (σ. 72γ). ‘Υπερβολές τής πολεμικής. Τί να πρωτοπει ένα εγχειρίδιο· εξάλλου «νέα ιστορία» έχουμε από τό 1900 και στην ‘Αμερική (βλ. σχετικό δημοσίευσμά μου στό περ.

Νέα Παιδεία, τεύχος 34, σ. 148-9). ‘Αλλά ή κ. Κ. άκόμη και τόν άντίκτυπο τής κρίσης του 1929 επιχειρεί να μειώσει (σ. 72β), για να βρει λάθος στό εγχειρίδιο· αλλά και πάλι τήν παρακαλώ να διαβάσει Πιέρ Βιλάρ.

Τό δεύτερο μέρος τής κριτικής-πολεμικής της ή κ. Κ. επιγράφει «ή έννοια τής δομής» (σ. 73-75). Είναι δλο τελείως άστοχο! ‘Η κ. Κ. ισχυρίζεται ότι ή δομή είναι στό εγχειρίδιο έννοια στατική (σ. 73β), ότι γίνεται «άχρονική χρήση τής δομής» (σ. 74α), όποτε «έτσι δοσμένη ή έννοια τής δομής, μās έξηγηί στην άχρονική στρουχτουραλιστική άντίληψη για τήν ιστορία» (σ. 74α). Και σέ σημείωση συμπληρώνει (σ. 74 σημ. 13α): «Δέν είναι τυχαίο ότι ο συγγραφέας του εγχειριδίου κάνει άναφορές στην άνθρωπολογία κάτω από αυτή τήν όπτική (βλ. για τά συστήματα συγγένειας, σ. 42-43) ή αναφέρεται στον ίδιο τόν Κλώντ Λεβύ-Στρως (βλ. τό μότο στη σ. 69)»! ‘Αρχικά οι άναφορές του εγχειριδίου στα συστήματα συγένειας δεν έχουν καμία σχέση «μ’ αυτή τήν όπτική»· άς δοΰμε όμως και τή φράση του Λεβύ-Στρως (τό μότο τής σ. 69: «‘Ολα πράγματι είναι ιστορία· εκείνο που ειπώθηκε χτές είναι ιστορία, εκείνο που ειπώθηκε πριν ένα λεπτό είναι ιστορία». Ποιά σύνδεση ύπάρχει αυτής τής φράσης μέ τις άχρονικές δομές του; Καμία! ‘Αλλά άς δοΰμε τί έγγραφα σ’ ένα πρόσφατο δημοσίευσμά μου (Σεμινάριο 9 τής Π.Ε.Φ., Μάρτης 1988, σ. 49):

«Στήν πρόσκτηση των έννοιών τής δομής και τής μακράς διάρκειας (...) βοήθησε ή έθνολογία ή κοινωνική άνθρωπολογία. ‘Η έπιστήμη αυτή του άνθρώπου μελετά κυρίως άρχέγονες κοινωνίες που μένουν άκίνητες, δεν αλλάζουν και, καθώς ή ιστορία είναι ή έπιστήμη τής μεταβολής, αυτές είναι κοινωνίες «χωρίς ιστορία». (Και αυτή ή άποψη τής άκινήσις των άρχέγονων κοινωνιών από πολλούς έχει άμφισβητηθεί). Και συνεχίζω:

«Οί δομές όμως τής ιστορίας διαφέ-

ρουν αισθητά από τις δομές της εθνο-λογίας. 'Η δομική ιστορία δεν είναι ή ίδια με τη δομιστική του Κλώντ Λεβύ-Στρως που δριζεί τις δομές ως τις αμετάβλητες σχέσεις ανάμεσα σε ποικίλους δρους. Στην ιστορία τίποτε δε μένει ακίνητο στο πεδίο της ύπαρξης διαρκής κίνηση και αλλαγή».

'Αλλά θά μου πει πιθανώς ή κ. Κ. ότι αυτά τά λέω τώρα, όχι όταν έγραφα τό έγχειρίδιο. 'Ας δοῦμε λοιπόν τί έλεγα τότε. Πρώτα πρώτα θά ήθελα να παρατηρήσω ότι ή δομή στο παραπάνω άπόσπασμα είναι αυτή της δομικής ιστορίας του Φερνάν Μπρωντέλ (βλ. *Μελέτες για την Ιστορία*, σε έλλ. μετάφρ., τό δοκίμιο για τή μακρά διάρκεια), ενώ στο έγχειρίδιο (στις σελίδες του έγχειριδίου, που αναφέρεται ή κ. Κ.) ή έννοια της δομής είναι μια έννοια άρκετά διαφορετική: παρουσιάζεται με τόν τρόπο που τή νοούν ο Λουί 'Αλτουσέρ και οι ιστορικοί 'Αλμπερ Σομπούλ, Γέρζι Τοπόλσκι και Πιέρ Βιλάρ! Και γιατί ισχυρίζεται ότι στο έγχειρίδιο εμφανίζεται «άχρονική»; Δέ λέω στη σ. 35: «δταν συγκρίνονται διαδοχικές δομές, τότε γίνεται κατανοητή ή κίνηση, ή μεταβολή...» ή στη σ. 36 ότι «οί μεταβολές στο οικονομικό στοιχείο της δομής προκάλεσαν μεταβολές και στο κοινωνικό στοιχείο...» ή στη σ. 47 ότι «κάθε μεταβολή στο οικονομικό στοιχείο προκαλεί μεταβολή και στο κοινωνικό στοιχείο» και πίο πάνω ότι «κάθε φορά που συμβαίνουν μεταβολές στο κοινωνικό στοιχείο μπορούμε να περιμένουμε και κάποια μεταβολή και στο πολιτισμικό στοιχείο»; 'Απορεί κανείς πώς ή κ. Κ. δεν μπορεί να αναγνωρίσει τή σκέψη αυτή, ή οποία είναι μάλιστα άπαλλαγμένη από τά μειονεκτήματα που ή ίδια άποδίδει —πολύ δρθά— στις προσούρες του Ι.Σ. Κον και του Βίκτωρ Νεζνάνωφ (τις αναφέρει στη σ. 76 σημ. 24).

'Αστοχα είναι εξάλλου δσα λέει ή κ. Κ. (σ. 75α) και για τήν έπιστήμη (σ. 46 του έγχειριδίου): οὔτε «άπόκρυψη» ύπάρχει οὔτε καμιά «άρμονική σχέση διαγράφεται ανάμεσα στα μέλη της επιστημονικής κοινότητας». Τό έγχειρίδιο λέει ότι οι έπιστήμονες έχουν ιδεολογία αλλά και κοινούς κανόνες, στους όποιους μπορώ να προσθέσω έδω τήν άξιοπιστία της μεθόδου. Και ή έπιστήμη προβάλλεται ως μέσο άπαλλαγής «άπό τούς φυσικούς και κοινωνικούς καταναγκασιούς». Αυτά δεν άποκρύπτουν τή διαπάλη τών ιδεών (βλ. και έγχειριδίου σ. 45: «άλλες συνειδητοποιημένες κοινωνικές ομάδες στην κυρίαρχη ιδεολογία αντιπαράθετουν τή δική τους πολιτική ιδεολογία...»), οὔτε φυσικά έχουν καμιά σχέση —ρητή ή άρρητη— με τόν φονξιοναλισμό του Τάλκοτ Πάρσονς. 'Απορώ πώς σās πέρασε από τό νοῦ κάτι τέτοιο. Σε κανένα σημείο του έγχειρι-

δίου δεν ύπάρχει ή παραμικρή φονξιοναλιστική επίδραση. Καμιά έντελώς.

'Αστοχα εξάλλου είναι δσα λέει ή κ. Κ. για τά μοντέλα (σ. 73 β-γ) επικαλούμενη σε λάθος περίπτωση τόν Μπρωντέλ. 'Αστοχότατα και τά δσα λέγονται για τά γενικά κριτήρια διάκρισης τών κοινωνικών τάξεων (σ. 74β-γ' έγχειριδίου σ. 40), για εξατομίκευση, εισαγωγή ήθικών μεγεθών ή κριτηρίων προβολής, για κριτήριο προσωπικής ικανότητας του ανθρώπου να άνέλθει, για κοινωνία ως σύνολο άτομικών πρωτοβουλιών που ισούται με τό άθροισμα τών άτόμων που τήν άπαρτίζουν. Τέτοια πράγματα οὔτε λέγονται οὔτε μπορούν να άποτελέσουν προέκταση τών λεγομένων στο έγχειρίδιο. Τά έφευρίσκει ή κ. Κ.

Οὔτε άκόμη με τόν όρισμό του κράτους δίνεται μια «ειδυλλακή εικόνα του κράτους πρόνοιας» (σ. 75α), δταν σ' αυτόν τόν όρισμό τό κράτος εμφανίζεται να «ύπερασπίζει τά συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης» (σ. 41 του έγχειριδίου) ή στους κόλπους του εκδηλώνονται «κοινωνικές συγκρούσεις» και άκόμη «βίαιες μορφές άγώνα που άποβλέπουν στην κατάληψη της έξουσίας» (στην ίδια σελίδα, μερικές σειρές παραπάνω).

Οὔτε συνιστά τό έγχειρίδιο να μη μελετάμε «συγκεκριμένες κοινωνίες, τις ιδιαιτερότητές τους, τις μεταβολές τους» (σ. 75γ). Οὔτε είναι σωστό ότι παραγνωρίζεται ο άνθρωπος παράγοντας και ότι «ο μόνος νόμος από δσους αναφέρονται στο έγχειρίδιο που άφορά τόν άνθρωπο είναι εκείνος που διέπει τή σχέση του με τή φύση» (σ. 75γ-76α). Αυτά είναι τραγελαφικά: πουθενά δε λέγονται τέτοια πράγματα: τά φαντάζεται ή κ. Κ. Σχετικά έγγραφα πρόσφατα: «κι αν άκόμη δεν μπορούν να άποδοθούν τά πάντα στις πολιτικές άποφάσεις, άλλο τόσο λαθεμένη είναι και ή θεοποίηση τών δομών, που προκαλεί τήν άποθάρρυνση, τήν παθητική άίσθηση της ιστορίας, τήν αντίληψη ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να αλλάξει τή μοίρα του» (Σεμινάριο 9 της Π.Ε.Φ., σ. 55-56). Και στο έγχειρίδιο τό κεφ. για τή διαλεκτική εξέγηση του ιστορικού γεγονότος (σ. 48-50) τήν ίδια αντίληψη περνά (ή κ. Κ. δεν αναφέρεται καθόλου σ' αυτό).

'Όσο μάλιστα προχωρεί προς τό τέλος ή κριτική - πολεμική της κ. Κ. τόσο περισσότερο καταλογίζει στο έγχειρίδιο, άκριβώς τά αντίθετα από αυτά που ύποστηρίζονται σ' αυτό. 'Ετσι π.χ., λέει ή κ. Κ. (σ. 76β) ότι τό έγχειρίδιο υπερτονίζει τό ρόλο «του άτόμου - ήγέτη (πριν σ. 75γ, έπε άκριβώς τό αντίθετο), χωρίς μάλιστα να συσχετίζεται με τις κοινωνικές, οικονομικές και άλλες συνθήκες που συμβάλλουν κάθε φορά στην άνάδειξή του». Τό αντίθετο άκριβώς ύποστηρίζεται (σ. 57 του έγχειριδίου: «'Η βαθύτερη κατα-

νόηση της ιστορίας άπαιτεί να λαμβάνουμε ύπόψη μας, όπως έχουμε δεί, ότι ή προσωπικότητα είναι δημιουργημα της κοινωνίας, ότι τήν ιστορική πορεία σε μία διαλεκτική σχέση (άμοιβαίων επιδράσεων) καθορίζουν άκόμη οι κοινωνικές τάξεις, ... ή οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική άρθρωση της κοινωνίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μέσα σ' αυτή τά μέλη της, και πολύ περισσότερο οι ήγέτες, άποτελούν άβουλα δντα, κινούμενες μαριονέτες». Στο σημείο αυτό έπιθυμώ ά διατυπώσω τήν έξής άπορία: Πώς κανείς μπορεί να επαγγέλλεται τόν ιστορικό και να λέει σκόπιμα, ή άπό άδυναμία να κατανοεί ένα κείμενο, τό έντελώς αντίθετο από αυτό που διαβάζει φανταστείτε τί ιστορία γράφει, μελετώντας τις πηγές μιας άλλης εποχής.

Πίο κάτω ή κ. Κ. ισχυρίζεται ότι στο έγχειρίδιο, δε τίγεται ή διαλεκτική σχέση που ύπάρχει ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία (76γ) και ότι ή κοινωνία και τό άτομο είναι δύο αντιπαράθετα μεγέθη. 'Αλλά και στο παραπάνω άπόσπασμα του έγχειριδίου και στη σ. 51 ύποστηρίζεται ότι ο άνθρωπος είναι δημιουργημα της κοινωνίας, ότι ή δυνατότητα όμιλίας και σκέψης μπορεί να καλλιεργηθεί μόνο μέσα στην ανθρώπινη κοινωνία, ή προσωπικότητα του ανθρώπου δεν μπορεί να διαπλαστεί έξω από τό κοινωνικό πλαίσιο. 'Αστοχότατα εξάλλου είναι και τά σχόλια για τήν εικονογράφηση του κεφαλαίου (σ. 76 σημ. 30).

'Η προτελευταία παράγραφος (σ. 77α-β) είναι ένα ξέσπασμα. Διακρίνω τή φράση (σ. 77α7: «τά πίο σημαντικά ίσως ιστορικά προβλήματα παρουσιάστηκαν άποκλειστικά κάτω από τήν όπτική μιας όρισμένης τάσης, του δομισμοῦ-λειτουργισμοῦ». (Γιά δσους δεν είναι εξοικειωμένοι με τήν όρολογία, δομισμός είναι έδω ή άχρονική στρουχτουραλιστική αντίληψη για τήν ιστορία του Λεβύ-Στρως της σ. 74α και σημ. 13α και λειτουργισμός ο φονξιοναλισμός του Τάλκοτ Πάρσονς της σ. 75β). Φυσικά, όπως έχω ήδη δείξει, τό έγχειρίδιο δεν έχει καμιά, μά καμιά σχέση οὔτε με τό δομισμό οὔτε με τό λειτουργισμό. 'Ετσι ή κριτική-πολεμική της κ. Κωνσταντακοπούλου, που πρώτιστα στηρίζεται σ' αυτή τήν ανακάλυψη, πέφτει όλότελα στο κενό.

'Επομένως ή κ. Κωνσταντακοπούλου θά έκανε πολύ καλύτερα, αν άρνούσαν να πάρει μέρος στα παιχνίδια που παίζονται και αν άπέφευγε να γράψει ένα τόσο παράλογο κείμενο που τήν εκθέτει, όσο δεν παίρνε περισσότερα, από κάθε πλευρά (έπιστημονική, ήθική, δεοντολογική, συμπεφορική).

Γιάννης Γιαννόπουλος